

В і с н и к

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

№ 1/1

Том 22

2014

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карпюк** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**; д-р філос. наук, проф. **О. С. Токовенко**; д-р екон. наук, проф. **Н. І. Дучинська**; д-р філол. наук, проф. **І. С. Попова**; **Вятр Єжи Йозеф** ректор Європейської школи та управління, професор (Республіка Польща); д-р фіз.-мат. наук, проф. **Ю. Мельников** (США)

Серія: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Випуск 22

Дніпропетровськ, 2014

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
згідно з планом видань на 2014 р.*

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Ващенко**
д-р іст. наук, проф. **О. В. Михайлюк**

Уміщено матеріали наукових досліджень, присвячених актуальним проблемам української та всесвітньої історії від зрілого Середньовіччя до початку XXI ст., зокрема розкрито маловивчені аспекти історії України кінця XVI – початку XX ст., радянського й сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Для науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

Приведены материалы научных исследований, посвященных актуальным проблемам украинской и всемирной истории от зрелого Средневековья до начала XXI в., в частности раскрыты малоизученные аспекты истории Украины конца XVI – начала XX вв., советского и современного периодов украинской истории. Значительное место отведено результатам последних источниковедческих, историографических и археологических изысканий.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов.

Issue contains a variety research material of topical problems of Ukrainian and world history from mature Middle Ages to the beginning of the XXI century. In particularly reveals the little-studied aspects of the history of Ukraine end of XVI – early in the XX century, the Soviet period of Ukrainian history. Considerable space is devoted to recent source-, historiographical and archaeological surveys.

For researchers, professors, graduate students, students.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. відп. редактора); д-р іст. наук, доц. **Д. В. Архирейський** (відп. секр.); д-р іст. наук, доц. **Н. В. Венгер**; д-р іст. наук, проф. **О. А. Єгорейченко** (Республіка Білорусь); д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р іст. наук, доц. **Т. Ф. Литвинова**; д-р іст. наук, проф. **В. Медрецький** (Республіка Польща); проф. **А. Шернер** (Федеративна Республіка Бразилія); д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**; канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; канд. іст. наук, доц. **В. І. Воронов**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

УДК 94(477) «1843/1845»

Є. О. Сніда

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИЧНІ ОБРАЗИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ПОЕЗІЯХ ПЕРІОДУ «ТРЬОХ ЛІТ» (1843–1845)

Проаналізовано історичні образи та символи у творах Кобзаря періоду 1843–1845 рр.

Ключові слова: образ, символ, алегорія, персоніфікація, творчість.

Сніда Е. О. Исторические образы Т. Г. Шевченко в поэзиях периода «трех лет» (1843–1845).

Проанализированы исторические образы и символы в произведениях Кобзаря периода 1843–1845 гг.

Ключевые слова: образ, символ, аллегория, персонификация, творчество.

Інтерес до постаті Т. Г. Шевченка в національній українській культурі, мовознавстві, науці, історії та навіть політиці досі залишається актуальним. Кожне нове покоління намагається осмислити його творчість по-новому залежно від поклику часу. Особливу увагу серед багатогранної літературної спадщини поета привертає поезія на історичну тематику, у якій через образи-символи розкрито усю неповторність геніальності таланту мислителя. Зацікавленість дослідників окресленою проблематикою в умовах сьогодення лише зростає, що можна пояснити суспільним інтересом до постаті поета та його непересічним значенням для духовного світу українців.

Літературний аналіз творчості Тараса Григоровича становить більшу частину українського шевченкознавства. Чимала заслуга в цьому належить С. О. Єфремову, який у своїй праці ґрунтовно дослідив оригінальність поета, його політичні та соціальні погляди, світогляд у цілому, зв'язки мислителя з Кирило-Мефодіївським братством [3]. Оригінальна концепція міфічно-духовного світу Шевченка представлена у версії вітчизняної поетеси О. Забужко [4]. Велика заслуга у вивченні літературних здобутків українського генія належить відомому дисиденту, критику та громадському діячеві І. Дзюбі, який поєднав огляд життєвого і творчого шляху великого поета й художника з інтерпретацією його спадщини, аналізом конкретних творів та характерних мотивів поезії й прози в синхронному й діахронному вимірах [2]. Незважаючи на всі досягнення в дослідженні творчості Кобзаря з позицій літературознавства, ще чимало слід зробити у студіюванні історичного складника його поезій. Певні кроки в цьому напрямку вже зробили Г. Грабович [1], Ю. Марголіс, С. Світленко [6], С. Цвілюк [7] та ін. Утім науковці здебільшого вивчали загальноісторичні погляди українського

генія, його історіософську концепцію. Мета ж даної розвідки полягає в дослідженні історичних образів у творчості Шевченка періоду «трьох літ» (1843–1845). До визначення хронологічних меж означеного проміжку часу є різні підходи. Деякі дослідники датують його 1843–1847 рр. Ми ж будемо послуговуватися визначенням О. Забужко, яка окреслює цей час 1843–1845 рр. [4, с. 116].

Згадані хронологічні рамки – важливий етап у житті та поетичному ремеслі Кобзаря. Навесні 1843 р. письменник здійснив свою першу подорож Україною. Повернувшись із Петербурга, він понад вісім місяців прожив на батьківщині. Під впливом побаченого та пережитого з-під пера автора восени 1843 р. вийшов твір «Розрита могила» – перший, написаний в Україні, що знаменував собою початок трирічного періоду його плідної праці, який, безумовно, можна назвати піком творчого генія Шевченка. Характерна ознака цього періоду творчості – явно відкрита революційність, дух якої пронизує наступні твори, символізм та образність, якими сповнені авторські поезії. «Розрита могила» у автора має своє семантичне наповнення. Це не лише типова деталь степового пейзажу, а й символ героїчного минулого країни. Поширений у фольклорі та творчості романтиків образ могили у Тараса Григоровича один із постійних. Він має певну амбівалентність: могила – свідок слави і безслав'я, боротьби за свободу, уособлення духовної сили народу. До речі, цей символ постає і в ранніх творах Кобзаря – поемі «Іван Підкова», вірші «Думи мої, думи мої». В останньому Шевченко вперше вказав на винуватця кризового становища в країні – Богдана Хмельницького: «Ой Богдане! Нерозумний сину!» [8, с. 169]. Фатальною помилкою автор вважав підписані в 1654 р. Переяславські угоди про приєднання України до Московії, що обернулося для українців ліквідацією їх здобутків на шляху до незалежності, кріпацтвом, тотальною розрухою. Проблема досягнення цього історичного вибору гетьмана стала об'єктом і подальших історичних роздумів та тлумачень українського генія. Наявність історичних образів, реальних дійових осіб (у даному контексті – Б. Хмельницького) спонукає до роздумів про історичний зміст творів та певну історичну обізнаність поета.

Звичайно, можна вести мову про історичні образи у творчості Кобзаря, оскільки вони семасіологічно наявні у його творах. Щодо ж історичних поглядів поета є певні застереження. Відповідні сумніви висловлює славіст Г. Грабович: «...Чи можна не в метафоричний спосіб говорити про поезію Шевченка як про таку, що відображає історичні погляди?... Останнє здається, безперечно, неможливим». Втім з цього, на наше переконання, не випливає заперечення образно-історичної природи Шевченкових поезій 1843–1845 рр. [1, с. 25, 26]. Про певні історичні погляди мислителя можна дізнатися з його прозових творів, повістей та щоденника. Саме історична перспектива й відчуття світової історії, людських відносин загалом визначають історичний кут зору Тараса Григоровича. На нашу думку, таким чином, можна стверджувати про те, що більшість Шевченкових творів – і поезія, і проза – за своїм змістом складають історичну художню літературу.

Зауважимо, що конкретно-історичні образи-символи – могила, смерть, козак, руїна, найменший брат, Гетьманщина (як ототожнення могутності та величі України) мають алегоричне забарвлення, тоді як історичні образи України-неньки, українських Брутів мають персоніфіковану уособленість.

Досліджуваний період творчості Шевченка має важливе значення не лише з огляду на розквіт його таланту як поета, а й тому, що саме в цей час Кобзар почав усвідомлювати себе національним пророком, який має конкретну історичну місію – підійняти українство на якісно новий рівень, звільнити його від царату та неволі [4, с. 116].

Т. Г. Шевченко змальовував звитягу Гетьманщини, її славу. Так, у поезії «Чигрині, Чигрині» (1844) він знову пов'язав руйнацію величі гетьманської столиці з історичною смертю самої України:

Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина лине... [8, с. 172].

Автор усвідомлював, все, за що боролось козацтво, уособленням якого в поезії є Чигирин, загинуло. Увагу козацтва було приспано, чим уміло скористалися недруги, зруйнувавши Україну:

Проспав еси степи, ліси
І всю Україну [Там само].

Творчість Кобзаря є переконливим свідченням того, що він усвідомлював головні причини перетворення України на провінцію Російської імперії. Усю відповідальність за це він покладав на російський царат [6, с. 251].

У комедії «Сон» (1844) мислитель не шкодував епітетів щодо російських царів. Головним своїм завданням поет вважав розкрити людям істину, розказати про суспільство зла та насильства. Поставивши на перше місце серед грабіжників та катів народу російського царя, «що неситим оком за край світа зазирає», митець засуджував загарбницьку політику імператора Миколи I та його попередників. Особливо сатирично висміяв поет російського самодержця Петра I, який «розпинав нашу Україну», знищував козацтво – «болота засипав благородними кістками». Не уникла опали і Катерина II, яка «доконала вдову сиротину» [8, с. 188].

У поемі-містерії «Великий льох» (1845) український поет посилив негативну оцінку діяльності Б. Хмельницького та його історичному вчинку – приєднання Гетьманщини до Московського царства:

Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну! [Там само, с. 233].

Автор називав гетьмана «Олексіїв друже», який все «оддав приятелям». Мислитель запропонував ще раз подивитися, що тепер коять в Україні його «друзі», які не зважають на те, що Богдан їм все віддав. Фактично всю провину за поневіряння України Т. Шевченко переклав на Б. Хмельницького та його сподвижників. Зазначений поетичний твір сповнений алегоричним

змістом. Автор порушив важливу проблему: чи є винні? І довів, що кожному «воздається за ділами його».

Прикметним є те, що вся розповідь у творі ведеться з позицій тривимірності: три душі, три ворони, три лірники. Очевидно, що це має глибокий символізм, оскільки Шевченко був «християнським поетом-містиком у найкращому традиційному значенні цього слова» [5, с. 42]. Твір «Великий льох» – гостра сатира на політику Росії. Це протест проти соціального та національного гніту українського народу. Автор ненавидів не лише царя, але й козацьку старшину, поміщиків – усіх так званих визискувачів свого народу. Не викликає сумніву, що митець розділяв історичну відповідальність за зраду України між гетьманом Б. Хмельницьким та національною елітою, образом якої у творі є ворона. Водночас автор співчував російському пригнобленому люду.

Як прихильник соціальної волі, рівності й братерства, Шевченко палко відстоював і волю політичну. Царський лад, що гнітив і неволив мільйони людей, він ненавидів, як і кріпацтво, бо розумів, що одна неволя породжує іншу. У своїх наступних поемах Тарас Григорович показував лихо, яке спричиняє політична неволя [3, с. 276]. Яскравим прикладом цього є поема «Кавказ» (1845). Використовуючи образ Прометея, автор виклав саркастично-історичну рефлексію імперської політики щодо народів Кавказу. Поет іронізував над вищими панівними верствами тогочасної Росії, які вважали, що мають право «вчити» інші народи. Мислитель зауважував, що «ми християне; храми, школи, усе добро, сам Бог у нас!», апелюючи до релігійної моралі та етики [8, с. 247]. Прикметно, що у творі з'явилася «одна Сибір неісходима» як історичний образ неволі, в'язниці, що влучно характеризує царську репресивну політику. У роздумах про Бога Кобзар визначає його роль як стратегічного покровителя деспотії:

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине Божий?
І перед образом твоїм
Неутомленніє поклони.

За кражу, за войну, за кров... [Там само, с. 248].

Про добру обізнаність Шевченка в історії свідчить поема «Єретик» (1845), у якій поет показав тяжке становище українського народу. У своїх міркуваннях мислитель вийшов набагато далі за висвітлення мученицького покріпачення своїх співвітчизників. Він пропагував ідею соборності слов'янських народів, які через політичну волю своїх правителів були розділені поміж різними державами. Поет-бунтівник цікавився такими ж бунтівниками, які виступали проти системи. Вище проаналізовані історичні образи переважно схожі за характером і натурою із самим Кобзарем. Їх спільні риси – бунтарство проти свавілля та несправедливості, соціального й національного гніту, релігійних утисків, загалом існуючої політичної системи. Саме цим, на наш погляд, приваблювала поета постать Яна Гуса – чеського реформатора, який виступав проти католицької церкви.

Незважаючи на те, що сам Ян Гус був священиком, він знайшов у собі сили повстати проти церковного безчинства. У постаті Гуса Шевченко показав національного лідера, головна роль якого – збудити народ, примусити людей замислитися над своїм теперішнім станом:

Прозріте, люди, день настав!

Розправте руки, змийте луду [8, с. 202].

Образ Яна Гуса втілює непримиренного борця за свободу, правду, власну віру й цілком справедливо може бути ототожнений із самим Шевченком, його подвижницькими зусиллями в напрямку духовного пробудження українства.

Крім образів історичного минулого в поезії Кобзаря «І мертвим, і живим, і ненародженим» (1845) звучить тема майбутнього визволення українського народу. Якщо для більш ранніх творів характерна ідеалізація періоду Гетьманщини, то в цій поемі Шевченко відзначав трагізм запроданства козацької старшини [6, с. 252], порушував питання національного зрадництва, яке гостро актуальне і наразі:

Ваші славні Брути:

Раби, подножки, грязь Москви,

Варшавське сміття – ваші пани

Ясновельможнії гетьмани [8, с. 253].

Історичним образом Брутів поет нарік усю національну українську еліту, яка відверто стояла на позиціях угодовства та пособництва ворогам.

Таким чином, із вищевикладеного можемо зробити такі висновки. Глибокий символізм та наявність історичних образів у поезіях Т. Г. Шевченка обумовлені декількома факторами. По-перше, обізнаністю автора в історії, особливо вітчизняній; по-друге, християнськими морально-етичними цінностями та концепцією світогляду Кобзаря, для якої значною мірою притаманна тривимірність світобудови. Особливість поезій мислителя полягає в тому, що в них домінували негативні історичні образи (розрита могила, смерть та ін.). Якщо в більш ранніх творах вони ототожнювалися з героїчним минулим України, то в досліджуваний період «трьох літ» вони набули негативного змісту. У цілому ж характерними ознаками творчості поета даного періоду можна вважати символізм та наявність історичних образів, сповнених патріотизмом та любов'ю до України.

Творчість Т. Г. Шевченка мала суттєвий вплив на розгортання національно-визвольного руху на українських землях. Його заклик «борітеся, поборете» став гаслом національної непокори ворогам, гімном свободи волі та духу України, знаком початку звільнення українства від іноземних рабських пут.

Бібліографічні посилання

1. **Грабович Г. Ю.** Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета / Г. Ю. Грабович. – К., 1991.
2. **Дзюба І. М.** Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. – К., 2008.
3. **Єфремов С. О.** Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К., 1995.

4. **Забужко О. С.** Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. С. Забужко. – К., 1997.
5. **Рудницький Л. І.** «А до того я не знаю Бога»: Ключ до духовного світу поета / Л. І. Рудницький // Сучасність. – 1989. – № 5. – С. 33–43.
6. **Світленко С. І.** Історія України в історіософському вимірі «Кобзаря» Т. Г. Шевченка / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 242–259.
7. **Цвілюк С. А.** Історична мудрість Великого Кобзаря: Історизм і соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка / С. А. Цвілюк. – О., 2008.
8. **Шевченко Тарас.** Повне зібрання творів: у 12 т. Том перший. Поезія 1837–1847 рр. / Тарас Шевченко. – К., 1989.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94(477) (092)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ЖИТТІ ТА ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ С. О. ЄФРЕМОВА У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Висвітлено основний зміст численних заміток, кореспонденцій, статей С. О. Єфремова, які становлять його шевченкіану. З'ясовано, що С. О. Єфремов приділив багато уваги вивченню творчого доробку Кобзаря, а також збереженню історичної пам'яті про нього.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, С. О. Єфремов, творча спадщина, історична пам'ять.

Світленко С. И. Т. Г. Шевченко в жизни и творческом наследии С. А. Ефремова в дореволюционный период.

Раскрыто основное содержание многочисленных заметок, корреспонденций, статей С. А. Ефремова, которые составляют его шевченкиану. Выяснено, что С. А. Ефремов уделил много внимания изучению творческого наследия Кобзаря, а также сохранению исторической памяти о нем.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, С. А. Ефремов, творческое наследие, историческая память.

200-річний ювілей великого співця волі України Т. Г. Шевченка, безсумнівно, актуалізував тематику історичного шевченкознавства. З цього погляду заслуговує на увагу ім'я видатного українського громадського, політичного, культурного та наукового діяча С. О. Єфремова, яке назавжди вписано в історію вітчизняного національного руху та інтелектуальної думки кінця XIX – першої третини XX ст. Цілком не випадково, що після багатьох десятиліть замовчувань і перекручень істини, притаманних політизованих та ідеологізованих історіографії радянського періоду, життя і діяльність цієї непересічної історичної постаті стало предметом неупередженого наукового

вивчення. В історіографії періоду незалежної України було немало зроблено для повернення постаті С. О. Єфремова до широкого дослідницького студіювання. Уже написано цікаві розвідки про Сергія Олександровича як історичного й літературного діяча (М. Наєнко) [16], публіциста і просвітника (Т. Крячко, Н. Шумило) [10; 19], ідеолога і діяча українського національного руху (Н. Бойко, І. Гирич, С. Іваницька, Л. Могильний) [1; 2; 9; 13–15].

З погляду на історіографічне осягнення об'єкта і предмета нашого дослідження слід відзначити, що сучасні вчені, зокрема О. Меленчук, Е. Соловей, О. Чехівський, успішно вивчають постать С. О. Єфремова як шевченкознавця [11–13; 17; 18]. Так, триває розробка напрямку, який започаткували ще в 1976 р. відомі науковці української діаспори П. Одарченко, Ю. Бойко та Г. Грабович [12]. Звичайно, новітні археографічні публікації [4; 5; 7] роблять праці С. О. Єфремова в царині шевченкознавства доступнішими для сучасного читача і відкривають простір для подальших наукових досліджень. У цьому контексті важливим, на нашу думку, є вивчення шевченкознавчих студій С. О. Єфремова не з погляду літературознавства чи публіцистики, а з позицій історичної науки. Адже розгляд впливу постаті Т. Г. Шевченка на формування особистості С. О. Єфремова, віддзеркалення місця і ролі доробку Кобзаря у творчій спадщині Сергія Олександровича дає можливість не тільки глибше проникнути в процес поступу ідеології і соціальної практики українського національного руху, а й ретельніше пізнати механізм становлення української національної ідентичності, самосвідомості в складний період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ми свідомо обмежили хронологію свого дослідження дореволюційним періодом, тобто часом від кінця ХІХ ст. до 1917 р., коли шевченкознавство С. О. Єфремова було підпорядковане завданням суспільно-політичним, а не академічним.

Насамперед розглянемо процес входження С. О. Єфремова в інтелектуальний світ Т. Г. Шевченка. Ознайомлення Сергія Олександровича з «Кобзарем» відбулося занадто рано, тому він не зміг зрозуміти й оцінити зміст творчості українського поета. Проте образ матері, змальований Т. Г. Шевченком, став близьким Сергієві з дитинства. Це сприйняття було пов'язане з інтимними переживаннями в його сім'ї і історією життя власної матері. Найсильніше закарбувалися в пам'яті юнака «Катерина», «Наймичка», деякі епізоди з «Гайдамаків» та «Назар Стодоля», тобто, очевидно, те, що мало конкретний зміст. Геніальна лірика Т. Г. Шевченка відкрилася для С. О. Єфремова лише згодом, коли він «почав свідомо шукати підпори для своєї національної стихії» [8, с. 221, 262].

У роки навчання в Київській духовній семінарії С. О. Єфремов ознайомився із забороненими поезіями, надрукованими в женецькому виданні «Кобзаря». Вони справили на нього надзвичайно сильне враження і сприяли поступовому опануванню світу українського письменства [Там само, с. 346].

У «Щоденнику» С. О. Єфремов згадує, як на початку 1895 р. він розмірковував над темою реферату, який сподівався прочитати на роковинах Т. Г. Шевченка. Такий допис потрібен був С. О. Єфремову для спроб висловлення своїх думок рідною українською мовою. Визначення теми реферату давалося непросто. Нарешті С. О. Єфремов обрав сюжет «Шевченко в народних переказах». Щоправда, матеріали з цієї теми були розпорошені в низці видань, зокрема «Киевской старине», «Правді», «Зорі». За порадою українського громадського діяча О. Г. Лотоцького С. О. Єфремов звернувся в пошуках раритетів до відомого українського народолюбця О. Я. Кониського, який знав усі ті студії, що віддзеркалювали погляди народу на творчість Т. Г. Шевченка. У Олександра Яковича С. О. Єфремов побачив і портрет Кобзаря [8, с. 61, 64, 65, 70, 374].

Розуміння постаті Кобзаря приходило у свідомості С. О. Єфремова в процесі інтелектуального діалогу в українському національному середовищі. У пам'яті молодого народолюбця закарбувалися збори української громади в помешканні М. С. Грушевського після його успішного захисту дисертації і перед відповідальною місією до Львова. С. О. Єфремов надовго запам'ятав ефектну промову О. Я. Кониського, у якій, зокрема, він згадував про дві постаті – «геніального співця України Шевченка та його коронованого ворога Миколу І: заступників двох непримиренних світів, ворогів до останніх фібр своїх» [Там само, с. 391].

За часів навчання С. О. Єфремов брав активну участь у семінарській громаді. Відмітною подією у свідомості С. О. Єфремова стали Шевченкові роковини 1896 р., які проходили в господі В. Б. Антоновича. Піднесена обстановка сходин, реферати і вірші про Кобзаря – усе це залишило незабутні враження в семінаристів, у тому числі й С. О. Єфремова [Там само, с. 394, 395].

На початку 1900-х рр. С. О. Єфремов працював у видавництві «Вік», де 1901 р. вийшли друком повісті Т. Г. Шевченка у двох томах, дозволені цензурою. У листі до М. С. Грушевського від 29 (16) вересня 1901 р. Сергій Олександрович відмічав необхідність опрацювання низки творів, у тому числі й Шевченкових, у процесі підготовки їх до друку [6, с. 203].

С. О. Єфремов систематично цікавився біографією Т. Г. Шевченка, його інтелектуальними зв'язками. Про нові штрихи його життя під час заслання, опубліковані в замітці «Нового времени», він сповіщав у «Статті про Т. Г. Шевченка» (1899) [7, с. 28, 29]. С. О. Єфремов тримав у полі зору ставлення російських письменників та поетів до Кобзаря, його творчості, черпаючи нові свідчення в матеріалах російської преси, зокрема «Северном курьере», «Вестнике Европы», «Московских ведомостях». Кореспонденція із зазначених часописів давала творчі імпульси українському діячеві для написання таких заміток, як «Курочкін і Шевченко» (1900), «Шевченко і Фет» (1900), статті «Шевченкові “душі” і “московська міра”» (1900) [Там само, с. 32–36].

Цікавився С. О. Єфремов і сторінками приватного життя поета. З цього погляду цікава його замітка «Остання любов Т. Г. Шевченка» (1900), спонукала до написання якої публікація Н. Макарова в тифліській газеті «Кавказ» [Там само, с. 37, 38]. У 1902 р. дослідник опублікував замітку «Нові матеріали до життєпису Шевченка», у якій звернув увагу на публікацію в часописі «Донская речь» офіційних документів про визволення Т. Г. Шевченка із заслання [7, с. 58].

У 1905 р., подолавши цензурні перешкоди за допомогою «кредитних білетів», С. О. Єфремов опублікував у видавництві «Просвіта» біографію Т. Г. Шевченка. Ця праця стала результатом багаторічних досліджень життєвого шляху Кобзаря [8, с. 526, 527].

У 1899 р. С. О. Єфремов написав кілька праць, присвячених Шевченковій спадщині, зокрема замітку «Нове видання “Кобзаря” в Києві». З приводу виходу у світ цієї збірки, фінансованої коштом журналу «Киевская старина», автор замітки відзначив, що воно друкуватиметься тиражем 50 000 примірників, адже видання 1893 р. накладом 20 000 примірників вже давно стало бібліографічною рідкістю [7, с. 15]. Продовжила цю тему стаття С. О. Єфремова «Новини нашої літератури (Дещо з приводу нового видання “Кобзаря”» (1899). У ній акцентувалося, що попереднє видання «Кобзаря», який став «настільною» книжкою багатьох читачів, і не тільки українського походження, майже розійшлося до 1896 р. На часі стала підготовка нового видання, досить повного і критично перевіреного, яке буде знаком шани пам'яті поета. Але нове видання «Кобзаря», підготоване часописом «Киевская старина», мало хиби й помилки попередніх. Це стосувалося і хронології, і самих текстів видання, опублікованого у двох варіантах: дешевого – накладом 50 000 примірників та дорожчому – 10 000 екземплярів [Там само, с. 15–22].

С. О. Єфремов пильно стежив і за публікацією Шевченкових епістоляріїв. Так, у замітці «Недруковані листи Т. Г. Шевченка» (1899) він відзначив появу в книжці «Русского архива» двох листів Кобзаря до В. А. Жуковського і Л. В. Дубельта з проханням про дозвіл йому малювати [Там само, с. 28].

У фокусі інтересів С. О. Єфремова був і процес пошуку нових творів Кобзаря. Свідченням цього є його замітка «Нововіднайдені твори Шевченка» (1899), у якій йшлося про знахідку біографа Кобзаря О. Я. Кониського трьох великих зшитків Шевченкових поезій, серед яких кілька невідомих, зокрема поема «Юродивий». Це мало велике значення для з'ясування деяких подій біографії поета, встановлення окремих аспектів хронології його спадщини [Там само, с. 23, 24]. Ця тематика набула подальшого розвитку в повідомленні С. О. Єфремова «Новий Шевченків автограф» (1905) про придбання Київським музеєм старинності автографів українського поета, зокрема таких: «Як умру, то поховайте», «Псалом 149» («Псалом новий господеві») [Там само, с. 70–72].

С. О. Єфремов вважав за необхідне вивчати Шевченкову спадщину і дбайливо до неї ставитися. Так, у замітці «Шевченко і російські письменники» (1899) український літературознавець сфокусував увагу на неточному цитуванні Кобзаря російським поетом В. Умановим-Каплуновським, якого «взяв на глум» відомий критик з «Нового времени» В. Буренін [7, с. 22, 23]. У замітці «Перелицьований “Кобзарь”» (1901) С. О. Єфремов повідомив про статтю Чоботарьова в ч. 1136 газети «Придніпровський край», у якій містилася критика російських перекладів творів великого українського поета [Там само, с. 52]. У статті «Шевченко в світлі офіційної критики» (1904) він подав критичний аналіз стислих оглядів літературного руху в Росії, підготованих для царя «чиновником особых поручений» у міністра народної освіти О. В. Головніна та міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва графом П. І. Капністом. Цей царський «літературознавець» робив у своїх оглядах усе, щоб вихолостити справжню сутність Шевченкової поезії [Там само, с. 59–69].

У 1904 р. у праці «На мертвой точке (Заметки читателя)», вперше надрукованій у часописі «Киевская старина», С. О. Єфремов указав на значення «Кобзаря» як «могутнього мотора», що зрушив українську літературу з мертвої точки, а його автора назвав Орфеєм, який своїм вогняним словом пробудив кам'яні серця сучасників, вдихнув у їх душі любов до власного народу і став могутнім вождем, Мойсеєм [4, с. 99, 724].

У ранній творчій спадщині С. О. Єфремова приділено багато уваги збереженню історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка. Так, у багатьох замітках українського діяча йшлося насамперед про організацію щорічних Шевченкових роковин. У першому такому дописі «Шевченкові роковини в Петербурзі» (1899) висвітлено особливості святкування чергової річниці Кобзаря в столиці імперії: організацію традиційної панахиди 14 (26) лютого та проведення Шевченкового вечора 20 березня (1 квітня) 1899 р. за ініціативи молодого товариства імені Шевченка; великий інтерес до святкування Шевченкових роковин, що відбувалися за участю понад 1 000 осіб; неабияку активізацію і емоційність студентської молоді. Усе це свідчило про піднесення духу українського громадянства в Санкт-Петербурзі, яке вперше за кілька років постійних заборон отримало «ковток свіжого повітря», незважаючи на деякі недоліки зазначених заходів [7, с. 26, 27].

Наступного 1900 р. С. О. Єфремов написав замітку «Шевченкові роковини в Києві». У ній було описано панахиду 26 лютого в Софійському соборі, про що вперше дозволили оголосити в часописах, а також про організацію 18 березня в залі літературно-артистичного товариства вечора пам'яті Шевченка. С. О. Єфремов відмітив вдале проведення артистичної частини вечора, на якій читали твори Шевченка та виконували пісні. Особливо запам'яталися гра на бандурі та спів кобзаря Гната Галайди. Проте, як зазначав автор, вечір був не забезпечений науковою частиною у вигляді спеціального реферату про Кобзаря [Там само, с. 33].

Із кожним роком популярність Шевченкових роковин ширилася теренами Російської імперії. У статті «Шевченкові роковини і російська преса» (1901) С. О. Єфремов констатував, що відтепер Шевченківське свято вийшло за межі невеличкого гурта українців і стало надбанням значно ширших кіл громадськості, викликало зацікавленість представників усіх станів суспільства. Шевченків день святкують як у столичних Петербурзі та Москві, так і провінційних Олександрівську та Єлисаветграді. І цей факт свідчив, що Т. Г. Шевченко був народним поетом.

Відмічаючи особливості сорокових Шевченкових роковин, С. О. Єфремов звернув увагу на давно небачені на цьому українському святі справжні піднесення й ентузіазм. У Шевченковому святі він побачив не тільки вшанування «великого борця за правду та волю», а й вираження сподівань людей на краще життя. Саме в цьому С. О. Єфремов вбачав причину популярності особистості великого Кобзаря, свідченням чого були 42 види матеріалів про Шевченка в російській пресі, серед них 10 на теренах України [7, с. 39, 41, 43, 46–52].

У замітці «Шевченкові роковини в Києві» (1901) С. О. Єфремов стисло оповів про їх відзначення 21 березня 1901 р. Як і в попередні роки, святковий захід відбувся завдяки зусиллям місцевого літературно-артистичного товариства. Вечір пройшов у великій залі «Купеческого собрания», яка не могла вмістити усіх бажаючих. Захід вирізнявся бездоганною вокальною й музичною частиною. Велике враження справив хор, гарно організований композитором М. В. Лисенком. Водночас забракло змістовної літературної частини, не було підготовлено реферату про Т. Г. Шевченка [Там само, с. 56].

С. О. Єфремов не залишив поза увагою й наступні роковини Кобзаря. Свідченням цього є його замітка «Сорок перші роковини смерті Шевченка» (1902). Ця пам'ятна дата порівняно з попередніми не мала широкого розголосу. Про неї згадали лише вісім часописів. У деяких містах, зокрема Сімферополі, Катеринославі, Києві, Санкт-Петербурзі, на честь поета було проведено літературні вечори [Там само, с. 57].

На початку ХХ ст. серед громадськості Наддніпрянщини ширилися думки щодо увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка у міських топонімічних назвах. Це було вельми важливо, адже, як зазначав С. О. Єфремов у замітці «Народний дім у Харкові» (1900), «...Шевченковій пам'яті не присвячено жодної просвітньої інституції на Україні». Це зауваження було зроблено в контексті будівництва Харківським «Обществом грамотности» народного дому з театром, книгарнею, читальнею, аудиторією для публічних народних читань тощо [Там само, с. 36, 37].

У своїх дописах С. О. Єфремов відмічав факти увічнення імені Т. Г. Шевченка в назвах освітньо-культурних інституцій і топонімах інших країн або регіонів імперії. Як свідчать його деякі замітки 1901 р., читальні імені Шевченка створювалися в Канаді та Нижньому Новгороді, школа та бульвар імені Шевченка – в Катеринодарі [Там само, с. 53, 54]. Проте на Наддніпрянщині спроби топонімічного увічнення імені Кобзаря не знаходили

офіційної підтримки. Так, у замітці «Вулиця Шевченка в Черкасах» (1902) ішлося про марну спробу місцевих прихильників Кобзаря назвати на його честь одну з черкаських вулиць, звідки український поет милувався краєвидами Дніпра. Це прохання городян, яке навіть пройшло через міську думу, впродовж трьох років влада не підтримувала. Загубилося й саме клопотання. «Та й справді, – із сарказмом писав С. О. Єфремов, – нема чого поспішати: дощ за шию не капле!...» [7, с. 57].

С. О. Єфремов неодноразово звертав увагу громадськості на прояви увічнення постаті Кобзаря в монументальних пам'ятках. Привертає увагу маленька замітка автора «Бюсти Шевченка» (1899). У ній ішлося про виготовлення гончарами з с. Опошня Зінківського повіту Полтавської губернії численних бюстів Кобзаря з випаленої глини, які продавали по 10–30 коп. на Микольському ярмарку в Полтаві. Факт масового розпродажу цієї продукції свідчив про популярність серед народу Т. Г. Шевченка. Підтвердженням цього було й те, що багато гіпсових бюстів Кобзаря продавалися й поза межами ярмарку, прямо в місті [Там само, с. 23].

На початку ХХ ст. вже йшлося про увічнення імені Кобзаря в пам'ятках монументального мистецтва, які б мали художню цінність. Так, у замітці «Статуя і барельєф Шевченка» (1899) С. О. Єфремов повідомив про завершення роботи професора скульптури В. А. Беклемишева – великої статуї поета, яку митець мав намір подарувати в музей Кобзаря, якщо такий буде споруджено, або в хату на могилі Шевченка в Каневі чи Товариству імені Шевченка. За даними автора замітки, також скульптор Андріолеті розпочав роботу над барельєфом Т. Г. Шевченка [Там само].

У замітці «Бюст Т. Шевченка у Харкові» (1901) С. О. Єфремов сповіщав про виготовлення відомим скульптором В. А. Беклемишевим на замовлення родини Алчевських бюста визначного українського поета, який стоятиме перед їх будинком [Там само, с. 53]. В дописі «Пам'ятник Шевченкові» (1901) автор оповів про ініціативу загальних зборів «Союза взаимопомощи русских писателей» клопотати перед урядом щодо збирання пожертв на пам'ятник «своєму національному генієві», який мав бути споруджений у Києві, на березі Дніпра [Там само].

Як свідчить замітка С. О. Єфремова «Заборона пам'ятника Шевченкові» (1901), Міністерство внутрішніх справ не взяло до уваги ініціативу російських письменників і не дозволило збір пожертв на пам'ятник Кобзареві [Там само, с. 55].

Від часів Першої російської революції С. О. Єфремов продовжував ретельно опрацьовувати Шевченків творчий доробок. Прикметною є стаття «Шевченкове “Послання” (До характеристики українського громадянства)» (1907). У ній автор високо оцінив інтелектуальну силу Кобзаря, називаючи його реалістичним «поетом-пророком», який вмів зазирати «в найглибші осередки народної свідомості», «часто прозирає у глибини майбутнього». Тому не випадково, на думку С. О. Єфремова, твори Кобзаря об'єднували дедалі більше прихильників. Прискіпливу увагу український дослідник

звернув на поему «До мертвих і живих і ненароджених земляків моїх, в Україні і не в Україні сущих, моє дружнєє посланіє». Важливо, що автор статті показав загальне суспільне тло («темне царство» часів Миколи І), на якому Т. Г. Шевченко творив, розкрив власні історичні погляди на українське громадянство ранньомодерних часів XVII–XVIII ст. у контексті Шевченкової поезії. С. О. Єфремов виступив проти денаціоналізації українства, яке неминуче вело до «спустошення свідомості». Він показав, що за 60 років після написання цієї поеми життя суттєво змінилося, але рядки Кобзаря не втратили актуальності [7, с. 73–85].

Не менш важливо, що С. О. Єфремов прагнув поринути у творчу лабораторію Кобзаря, з'ясувати глибинний зміст його генезису як художника слова, розкрити сутність ідейно-громадянської та мовно-культурної позиції. З цього погляду цікава його стаття «Шевченко й українське письменство» (1907). У ній український літературний критик і громадський діяч продовжував спростовувати закиди в бік Кобзаря, який, мовляв, «найбільш інтимні свої твори, як “Щоденник”, або такі великі праці, як повісті», писав російською мовою. Із цього приводу С. О. Єфремов аргументовано пояснив, що майже всі російськомовні твори, у тому числі «Щоденник», Т. Г. Шевченко писав у засланні, у неволі, коли писати українською йому було заборонено. Натомість писати російською дозволялося, хоча й під наглядом офіцера [Там само, с. 87–90].

С. О. Єфремов підкреслював, що Т. Г. Шевченко з початку своєї поетичної творчості писав українською і робив це цілком свідомо, уявляючи всю вагу і силу рідного слова в письменстві, вбачаючи для його в майбутності широкі і плодючі перспективи. Пріоритетність української мови в Шевченковій поезії була не випадковою. Адже геніальний поет взяв на себе, за словами С. О. Єфремова, «кобзарсько-поетичну місію заступника та виразника життя широких мас народних» і втілював її у життя найорганічнішим для себе способом – українським художнім словом. При цьому він не зважав на російських критиків, які зустріли появу «Кобзаря» з одностайним глухом над українською мовою й народністю. Орієнтиром для неординарного поета було те величезне враження, яке справила його поезія на українців [Там само, с. 90–92, 98, 99].

За влучним спостереженням С. О. Єфремова, Т. Г. Шевченко прагнув поставити інтелектуальні інтереси українства на практичний ґрунт. Так, мрією поета було видання україномовного журналу. Прикметно, що вже 1844 р. він почав видавати «Живописную Украину», український текст до якої мали написати П. О. Куліш і О. М. Бодянський. Дещо пізніше на зборах кирило-мефодіївців поет енергійно відстоював думку про видання українського органу таємного товариства. Після виходу у світ «Записок о Южной Руси» П. О. Куліша він висловив пропозицію зробити це видання періодичним.

У Санкт-Петербурзі Т. Г. Шевченко брав участь у всіх літературних планах місцевої української громади, зокрема опікувався підготовкою до

видання журналу «Хата». Після невдачі цього проекту через адміністративну заборону разом зі своїми однодумцями готував видання часопису «Основа». У 1860 р. він видав у Санкт-Петербурзі «Букварь для южнорусских школ», мріяв укласти ще «Арифметику», «Географію», «Історію України» й ін. Йому належить також задум видавати дешеві малюнки для народу. На жаль, більшість цих планів залишилися не реалізованими [7, с. 102, 103].

Для С. О. Єфремова постать Т. Г. Шевченка була нерозривно пов'язана з тодішніми українськими інтелектуальними колами, насамперед письменством. Так, Кобзар добре знав твори своїх попередників і сучасників, зокрема І. П. Котляревського, Л. І. Боровиковського, М. І. Гулака, Є. П. Гребінки, Г. Ф. Квітки, Я. Г. Кухаренка. З деякими письменниками, у тому числі з П. О. Кулішем, М. І. Костомаровим, М. О. Максимовичем, О. М. Бодянським, Марком Вовчком, український поет мав спільні літературні інтереси, зав'язав дружні контакти й сердечне товаришування. Як зазначав С. О. Єфремов, Т. Г. Шевченко виявляв великий інтерес і до історії України. У його творах простежується обізнаність із працями Д. М. Бантиша-Каменського та М. А. Маркевича, «Історією Русів» псевдо-Кониського, яка поширювалася по Наддніпрянщині в численних списках [Там само, с. 93, 94].

За часів післяреволюційної політичної реакції С. О. Єфремов написав статтю «Шевченко за ґратами» (1909), у якій психологічно переконливо розкрив трагічні сторінки біографії великого поета – від драматичного арешту напередодні весілля М. І. Костомарова до десятирічного заслання. Автор показав незламність натури великого поета, який навіть у неволі написав цикл тюремних поезій, серед яких є справжні шедеври [Там само, с. 124–129]. У тому ж році С. О. Єфремов написав статтю «Між двома душами», що стосувалася оцінки постаті М. В. Гоголя. Важливо, що в ній автор чітко визначив сутність світогляду Т. Г. Шевченка, назвавши його «заступником нової, вже цілком демократичної України». Аналізуючи поетичну спадщину Кобзаря, С. О. Єфремов зазначав, що і М. В. Гоголь, і Т. Г. Шевченко, хоч і йшли «не одним шляхом», але прямували до однієї мети – пробуджували людські душі і сприяли національному відродженню рідного краю [5, с. 149].

У 1910 р. С. О. Єфремов продовжував вивчати Шевченкову спадщину, свідченням чого є його стаття «На переломі». У ній автор ознайомив читачів з новознайденим у 1906 р. в архіві Департаменту поліції Шевченковим зшитком «Три літа», що містив усі твори поета за 1843–1845 рр. С. О. Єфремов довів, що це був період швидкого поступу і надзвичайно інтенсивного зростання автора «Кобзаря» як поетичного митця і українського громадського діяча [7, с. 130–135].

У статті «Поезія всепрощення» (1912) С. О. Єфремов розкрив етичні засади Шевченкового світогляду. З одного боку, Кобзар, на думку автора, вмів «палко й безоглядно ненавидіти», виступаючи проти лиха й недобрих вчинків, деспотизму й насильства, покірливості перед силою. Це пояснюється органічною огидою великого українського поета і діяча до будь-

якої кривди і насильства. З іншого боку, Шевченків цілісний світогляд і творчість вирізнялися гуманністю з поглядом на людину як на брата всіх людей, розумінням людських стосунків лише через правду і любов, волю і братерство, гуманістичне всепрощення [5, с. 186, 188, 191].

С. О. Єфремов не залишив поза увагою й громадську діяльність Т. Г. Шевченка, який належав до чільних представників Кирило-Мефодіївського товариства – «найкращих людей 40-х років, цвіту української інтелігенції». Про це йшлося в статті «Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства» (1913). Так, С. О. Єфремов зазначав, що Т. Г. Шевченко мав думку випускати народні видання і пристав на пропозицію члена товариства О. В. Марковича видавати українською мовою «Сельское Чтение» для народу. Кобзар був відданий ідеї широкого народного просвітництва і у своєму щоденнику привітав вихід «Граматики» П. О. Куліша [7, с. 163–165].

З погляду на вивчення постаті Т. Г. Шевченка представляє інтерес стаття С. О. Єфремова «Поет і жандарм (Шевченко і Дубельт)» (1913), у якій яскраво розкрито незламність характеру Кобзаря в його листуванні із заслання зі «всесильним генералом» політичного розшуку імперії [Там само, с. 168–170, 173–174].

Оригінальністю задуму й цікавим змістом вирізняється стаття С. О. Єфремова «Шевченко про себе самого» (1913), у якій автор проаналізував щоденні записки Кобзаря – «Дневник», датований періодом від 12 червня 1857 р. до 20 травня 1858 р. С. О. Єфремов дійшов висновку, що сторінки щоденника «стають найкращими свідками великої душі, великого серця й великого розуму та хисту, що так щасливо поєдналися разом у Шевченкові» [Там само, с. 182, 190].

До 100-річчя Т. Г. Шевченка С. О. Єфремов опублікував велику узагальнюючу статтю «Шевченко и литература» (1914). У ній автор продовжив вивчати протистояння Кобзаря і чиновників III відділення, які прагнули пізнати причини популярності віршів українського поета і не розуміли, чому Т. Г. Шевченко пішов «проти течії», ставши поетом «широких, але темних мас», і пишучи українською. На думку С. О. Єфремова, такий вибір пояснюється свідомістю митця слова. Від самого початку поетичної діяльності Кобзар цілком свідомо писав українською, розуміючи значення рідної поезії для народу як засобу людського визволення. Всебічно відбиваючи у своїх поезіях життя народу, Т. Г. Шевченко здобув популярність і повагу за свою «кобзарську» місію. Адже поет, за словами С. О. Єфремова, виконував «роль народного співця, представника і виразника широких народних мас». Також С. О. Єфремов звернув увагу на те, що обставини заслання не дозволяли писати Т. Г. Шевченку свій щоденник і листуватися українською [Там само, с. 191–197].

С. О. Єфремов порушив питання про літературний генезис творчості Т. Г. Шевченка, показавши його зв'язок із цілою низкою його українських

попередників та сучасників. Із перших кроків своєї літературної діяльності Кобзар ставив перед рідною літературою і глибокі завдання, і широкі перспективи. Напевно, саме тому його «Кобзар» справив на Україну приголомшливий вплив, викликав літературно-громадський рух [7, с. 198, 200, 203, 204].

С. О. Єфремов відмічав, що Т. Г. Шевченко був не тільки народним поетом, а й громадським діячем, який брав активну участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Автор статті переконливо показав, що українська література була для Т. Г. Шевченка «подвигом усього життя» [Там само, с. 208, 209, 212].

До 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка С. О. Єфремов написав ще одну велику статтю «Судьба одной книги. К столетней годовщине рождения Т. Г. Шевченка. 25 февраля 1814–1914 гг.» (1914), у якій описав історичну долю безсмертного Шевченкового «Кобзаря». Починаючи від першого видання 1840 р., за словами С. О. Єфремова, «велика книга відродження українського народу» пройшла непростий шлях до читача.

За даними відомого українського бібліофіла М. Ф. Комарова, 1903 р. нараховувалося близько 80 видань творів Т. Г. Шевченка. Кожне видання «Кобзаря» в Росії виходило у світ з величезними труднощами, за словами С. О. Єфремова, «крізь голкові вуха цензурного відомства». Характерно, що лише видання 1867 р., випуском якого займався Д. Ю. Кожанчиков, побачило світ українською мовою без попередньої цензури. Але це був поодинокий випадок. Наступних видань «Кобзаря» читачі очікували в Росії впродовж десятиліть. У 1890-х рр. Шевченкове видання було вже повністю спотворене царською цензурою. За таких обставин в останні десятиліття XIX ст. в Україні твори Т. Г. Шевченка читали в численних рукописних списках.

Як зазначав С. О. Єфремов, «нова ера для великої книги українського відродження» наступила в Росії лише на початку XX ст., що пов'язано з революційними подіями 1905 р. Не менш складні цензурні метаморфози з «Кобзарем», «достойні російської цензури, хоча і в іншому напрямку», відбувалися в Галичині, що належала Австро-Угорській імперії. Твори Шевченка і тут піддавали «очищенню» від «противонравственных» і «радикальних» думок. Утім усі цензори поета зазнали повної історичної поразки, адже, як писав С. О. Єфремов, «Кобзар» уже посів місце «серед безсмертних творів людського духу» [Там само, с. 231–234, 237, 245].

Коли в ювілейний рік вороги українства заходилися «нищити» Т. Г. Шевченка, С. О. Єфремов виступив зі статтею «По-людському. До характеристики поглядів Шевченка» (1914). Ця розвідка цікава й важлива не тільки для розуміння глибини Шевченкової поетичної лірики про кохання, а й усвідомлення моральності й етичності світогляду українського поета і мислителя [Там само, с. 254–265]. У статті «Щасливий Шевченко» (1914) С. О. Єфремов підкреслював, що, незважаючи на «гірку і нещасливу долю», про Кобзаря, який є «символом правди», можна сказати: «...щасливий Шевченко!» [Там само, с. 266, 268].

Глибше осягнути постать великого українського поета допомагали й невеликі замітки та рецензії С. О. Єфремова, які розкривали роздуми стосовно Т. Г. Шевченка таких діячів науки, як В. Б. Антонович, Б. Д. Грінченко, В. Краніхфельд, А. В. Луначарський, М. Ф. Сумцов. Ці невеликі есе періоду 1913–1914 рр. засвідчують, що автор був не тільки в курсі сучасних наукових і науково-популярних здобутків у галузі шевченкознавства, а й утверджував читача в думці про багатогранність творчості великого майстра українського слова, про необхідність його прочитання й увічнення пам'яті [7, с. 181, 182, 248–254].

Паралельно з вивченням Шевченкової творчої спадщини С. О. Єфремов постійно тримав у полі зору питання увічнення пам'яті Кобзаря. У замітці «Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири» (1907) С. О. Єфремов розкритикував бюрократичну бездіяльність комісії Київської міської думи, яка б мала опікуватися пожертвами громадян на будівництво пам'ятника Кобзареві. Зазначена комісія, за словами автора, «й пальцем не кивнула, щоб подбати про збільшення Шевченкового фонду». Вона, навпаки, направляла відсотки із зібраних коштів не на збільшення фонду, а на загальні міські потреби. За тих сумних обставин, коли чиновникам спеціальної комісії Київської міської думи Т. Г. Шевченко був «без надобності», справа із пам'ятником Кобзареві не могла просунутися вперед [Там само, с. 85–87].

За часів політичної реакції після Першої російської революції 1905–1907 рр. боротьба навколо встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Києві не припинялася. С. О. Єфремов не міг стояти осторонь. У статті «Д. Савенко в сливах» (1908) він спростував спроби цього діяча «Клуба русских националистов» у Києві переконати громадськість у тому, що Т. Г. Шевченко – «отнюдь не великий человек», «второстепенный поэт», а тому навіщо монументально увічнювати його пам'ять. Не менш важливо, що автор статті піддав критиці намагання російського націоналіста Д. Савенка представити негативний образ Т. Г. Шевченка, вишукуючи в його творах місця, «направлені проти євреїв та поляків» [Там само, с. 108–112].

У тому ж 1908 р. С. О. Єфремов знову актуалізував питання монументального увічнення пам'яті великого українського поета, написавши статтю «Про пам'ятник Шевченкові». Приводом для цього стало наближення двох історичних дат – 50-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка у 1911 р. та 100-річчя від дня народження Кобзаря у 1914 р. Український публіцист відмічав, що нерукотворний пам'ятник Шевченку вже є «в серцях людських» і такий нематеріальний монумент має більшу цінність порівняно з пишними пам'ятниками із мармуру чи бронзи. Саме такого пам'ятника свого духу і жадав Т. Г. Шевченко.

На початку ХХ ст. ідея закарбувати історичну пам'ять про Кобзаря в монументі вийшла за межі добрих намірів і перетворилася на реальну справу. У цьому контексті С. О. Єфремов згадував про клопотання «Союза русских писателей» про пам'ятник Шевченкові в Києві, про порядкування збором пожертв на пам'ятник Кобзареві полтавським земством, українськими

газетами «Рада» й «Рідний край», а також київською «Просвітою». У багатьох місцях збором коштів опікувалися й окремі особи, які направляли на цю шляхетну справу свої добутки від концертів, спектаклів, лекцій тощо. Але, на думку С. О. Єфремова, цих зусиль ще замало і «треба далеко більше виявити енергії та заходів» для спорудження пам'ятника Кобзареві. Появу такого монумента в Києві публіцист розцінював як важливий вияв української національної ідентичності, як здобуття Україною «атестату культурної зрілості» [7, с. 115–120].

Своєрідним пам'ятником Т. Г. Шевченкові стала його могила в Каневі, яка набула значення святого місця для багатьох українців. У замітці «Ножі на Шевченковій могилі» (1908) С. О. Єфремов відзначив, що від самого початку місце поховання Кобзаря було пов'язано з легендарними переказами. Так, простолюдини оповили могилу «побожною шанобою», свято вірили в цілющу силу цієї землі, навіть брали її на ліки від різних хвороб. Місцеве дворянство, навпаки, не на жарт збентежилось через чутки, що нібито в могилі Шевченка закопані ножі, призначені для вбивства панів [Там само, с. 121–123].

У міжреволюційний період С. О. Єфремов знову звернувся до теми Шевченкових свят. У замітці «Шевченкові дні та “безперервні танці”» (1908) йшлося про те, що останнім часом у Шевченкових роковинах бере участь дедалі більше людей. Проте нерідко пишню влаштовані вечірки й концерти вже не мають «побожного ставлення до пам'яті Шевченка». Адже в них беруть участь не тільки ідейні українці, а й ті, хто хоче просто «до смаку провести вечір, послухати того чи іншого співака або гарного хору, і, заплативши свого карбованця, бажають використати його цілком». Як приклад, С. О. Єфремов згадував організацію Шевченкових роковин київською «Просвітою», де звучали куплети із «Запорожця за Дунаєм», за змістом далекі від тематики вечора. Ще більш вражаючим став випадок на українському вечорі пам'яті Т. Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі, у ході якого після концерту були влаштовані безперервні танці до третьої години після опівночі. У дописі автор виступав проти всього того, що могло дискредитувати ім'я Кобзаря, який хоч і не мав наукового ступеня, але вирізнявся великим талантом, був справжнім художником, розумів дух епохи [Там само, с. 113, 114].

До теми Шевченківських свят С. О. Єфремов долучався і як історіограф. Свідченням цього стала його замітка «Шевченкове свято. 1861–1911. Кам'янець, 1911 [Рецензія]» (1911). У ній йшлося про книгу з описом проведення Шевченкового свята за сорок років в одному місті – Кам'янці, а також промовою голови подільської «Просвіти» на святі та двома рефератами – М. Філінського «Т. Г. Шевченко» та О. Пашенкової – «Заповіт Шевченка». Досвід подолян надихнув С. О. Єфремова на ідею видати в окремому збірнику всі дописи в пресі, присвячені святкуванню ювілею поета, а також виступи на Шевченкових вечорах. Так було актуалізовано призабуту думку про загальний Шевченківський збірник [Там само, с. 137].

Звісно, С. О. Єфремов не міг залишити поза увагою й відзначення 50-річчя роковин смерті великого поета. До цієї дати він написав статтю «Живе слово. Пам'яті провісника правди» (1911), у якій називав Кобзаря «апостолом добра і правди, залогом відродження й надією на кращі часи» у пантеоні «невмирущих геніїв, у якому зібрано кращих заступників людського духу» [7, с. 139, 140].

У рецензії «На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка» (1912) С. О. Єфремов показав, що тодішній Шевченковий ювілей відмічався в Україні здебільшого за «замкненими дверми». Натомість значно помітніше Шевченкові дні пройшли в імперських столицях – Москві й Санкт-Петербурзі. У рецензованому великому й гарно ілюстрованому збірнику, опублікованому українською й російською мовами, містилися фактичні дані про організацію й упорядкування ювілею, а також реферати про Т. Г. Шевченка, прочитані з нагоди його роковин. С. О. Єфремов зарахував московський збірник «до визначних з'явищ у ювілейній літературі про Шевченка» [Там само, с. 142, 143].

Тему Шевченкових днів С. О. Єфремов порушував у замітці «Великі роковини» (1912). Автор відмічав принадність чергових роковин смерті геніального народного поета, які ніщо не зможе затьмарити. Адже, як він писав, «це наше свято, свято життя українського народу». Шевченкові роковини розглядалися С. О. Єфремовим як «символ нашого відродження, життя і майбутності...» [Там само, с. 147, 148].

У замітці «Знов “пропала книга”» (1912) С. О. Єфремов викривав той галас, який здійняла реакційна російська преса з приводу 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка. Потайні й відверті доноси «патриотов свого отечества» до царської адміністрації на адресу українського геніального поета дали результат – було конфісковано останні видання «Кобзаря», проти їх видавців завели судову справу, яка закінчилася сенатським розглядом і присудом від 18 грудня 1911 р. Почалися цензурні нагінки, внаслідок яких заборонили «Марію», «Юродивого», «Кавказ» і «Царя Саула», а 21 п'єсу понівечили, повидалявши з неї окремі слова та фрази. Але, на думку автора, твори «Кобзаря» посіли своє місце серед невмирущих надбань людської думки [Там само, с. 153–155].

Проти Шевченкових роковин виступали й місцеві клерикали. У статті «Про клерикалізм» (1912) С. О. Єфремов переповідав інформацію з газети «Рада», згідно з якою священник з київського передмістя Пестряков звернувся до київського місіонерського комітету з порадою заборонити панахиди по Шевченкові, оскільки вони нібито ширять «сепаратизм та мазепинство». Ця пропозиція призвела до сум'яття у священницькому середовищі, яке вагалось і дало доручення священнику Потехіну підготувати спеціальну доповідь «про українство і Шевченка». Автор показав відверте втягування київських панотців до політичної боротьби. Подібні випадки щодо постаті Т. Г. Шевченка траплялися і раніше, наприклад, у Галичині, на що вказував свого часу М. П. Драгоманов.

За тодішніх умов Галичини, як свідчила брошура М. Лозинського «Духовенство і національна культура», у клерикальній практиці знов відновилися закиди щодо Т. Г. Шевченка. Це виявилось в діяльності «Християнсько-суспільного союзу». Як стверджував С. О. Єфремов, ця «оргія войовничого ультрамонтанства знов зосередилася на Шевченкові, досягаючи таких відвертих форм, які не часто можна було бачити навіть за старих часів». І все це відбувалося в контексті 50-річних роковин смерті Кобзаря. Таким чином, автор утверджувався в думці про «теперішнє єднання клерикалізму з реакцією» [7, с. 155–161].

Тема Шевченкових роковин хвилювала українського публіциста в статті «Накануне. К Шевченковскому юбилею» (1913), яка стосувалася наближення 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. У розвідці акцент було зроблено на впливі Кобзаря на український національний рух, який завдяки «титану народної поезії всіх країн» подолав вузькі рамки «місцевого провінціалізму» і набув «широкого національного значення». Напередодні свята С. О. Єфремов актуалізував ряд аспектів з увічнення пам'яті Кобзаря. Зокрема, йшлося про необхідність якнайширшого розповсюдження його творів, нове видання повних і перевірених Шевченкових текстів, поширення даних про його життя та діяльність. Автор відмітив особливі зусилля В. М. Доманицького з підготовки й видання «Кобзаря» 1906, 1908, 1911 рр., що наближалися до наукового рівня. Утім, у 1911 р. у результаті посилення великодержавно-шовіністичного курсу повні видання «Кобзаря» були конфісковані. Царський сенат вкотре засудив «малороссийскаго поэта Т. Шевченка» й заборонив такі найвідоміші й найпопулярніші твори [Там само, с. 174, 175].

С. О. Єфремов пов'язав тему увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка з проблемою розвитку загального рівня культури та національної свідомості українських народних мас. Він висловив побажання, щоб «Кобзар» став «настільною книгою кожного письменного українця». Ще одним суттєвим чинником увічнення пам'яті великого народного поета, на думку С. О. Єфремова, мала бути якнайширша популяризація даних про його життя і творчість. Адже праці М. К. Чалого, О. Я. Кониського, М. Ф. Комарова, В. М. Доманицького лише поклали початок шевченкознавству, але далеко не вичерпали тему. У зв'язку з цим С. О. Єфремов пропонував звернути увагу на вивчення умов творчості Т. Г. Шевченка, різноманітних впливів на нього з боку тих чи інших представників літератури та мистецтва, дослідження суспільних відносин, на тлі яких постала непересічна поетична муза, а також окремі аспекти його особистого життя [Там само, с. 176, 177].

У згаданій статті прозвучала тема увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка шляхом побудови пам'ятника Кобзареві в Києві. Автор повідомив читачів, що вже зібрано досить велику суму коштів, проте й досі немає готового проекту пам'ятника та відведеного для нього місця. На фоні млявої діяльності Київської міської думи стосовно пам'ятника Т. Г. Шевченкові показовою була активність киян, які зібрали 1 183 підписи під заявою на ім'я

київського міського голови. У документі гостро стояло питання підготовки до ювілею визначного поета і встановлення йому пам'ятника [7, с. 177, 178]. С. О. Єфремов і надалі пильно стежив за обговоренням місця розміщення пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Свідченням цього став його допис «Гр. Коваленко-Коломацький. До справи будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Не слід мовчати (на увагу громадянства). – К., 1913. [Рецензія]» [Там само, с. 179, 180].

100-річному ювілею Т. Г. Шевченка С. О. Єфремов присвятив велику статтю «Нечуваний ювілей» (1914). Автор виявив відмінність Шевченкового свята від письменницьких ювілеїв, наприклад, О. С. Пушкіна та М. В. Гоголя, які вирізнялися офіційністю. Натомість великодержавна імперська Росія відзначала Шевченків ювілей по-своєму: інсинуаціями, обвинуваченнями й заборонами. Невипадково з цього приводу поширився крилатий вислів «німий ювілей». Адже, як засвідчував С. О. Єфремов, у 1914 р. навіть традиційні форми вшанування великого поета всіляко заборонялися або обмежувалися. Прикметно, що під заборону влади потрапили й панахиди по Шевченкові. Під час ювілейних днів інспірувалися «патріотичні маніфестації», учасники яких, за словами автора, «били й палили портрети Шевченка». Але незважаючи на всі ці «дикунські вчинки», Шевченківські дні продемонстрували, що послідовники «незабутнього співця України» зберігають «одностайну побожну пошану» щодо свого ідейного натхненника [Там само, с. 215–221, 223, 225–229].

У тому ж 1914 р. С. О. Єфремов у статті «Шевченкові роковини й духовенство» розглянув ставлення тодішніх служителів церкви до Кобзаря. Він піддав критиці те, що в Шевченківські ювілейні дні вони вдавалися до «клерикального політиканства» щодо постаті великого народного поета. Це проявилось і в циркулярах Синоду, і в ухилянні архієреїв та рядового духовенства від панахид [Там само, с. 245–247].

Оригінальні аспекти проблеми історичної пам'яті про Кобзаря С. О. Єфремов порушив у статті «Шевченко й Котляревський» (1915). У ній автор пов'язав близькі за часом дати 75-річчя смерті І. П. Котляревського і 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка і зазначив, що рік смерті І. П. Котляревського (1838) став часом початку літературної діяльності Кобзаря. С. О. Єфремов влучно помітив, що Т. Г. Шевченко опікувався історичною пам'яттю про автора безсмертної «Енеїди». Так, ще молодим поетом він написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському» (1838), який, за словами С. О. Єфремова, був «першим виразним словом про Котляревського, *першою* оцінкою його праці й *першою* подякою, яку рідний край устами поета склав над могилою свого працівника». Незримі міцні зв'язки і надалі простежувалися між Т. Г. Шевченком і І. П. Котляревським, про що свідчить, на думку С. О. Єфремова, Шевченкова повість «Близнецы» [Там само, с. 269, 270, 272–277].

Замовчуванню ювілею Т. Г. Шевченка в 1916 р. присвятив С. О. Єфремов свою статтю «Безмолвная годовщина», яка через цензурні

обмеження вийшла у світ лише 1917 р. У ній автор наголосив, що Шевченківські дні являли собою час підбиття підсумків національної роботи у справі відродження українства. У них віддзеркалювалися певні етапи українського національного руху, його піднесення, мовчання і скорботи, «коли навіть імені поета не можна було вимовляти голосно». Проте традиція відзначення Шевченкових свят фактично перервалася в 1916 р., коли вони пройшли на українських землях, за оцінкою С. О. Єфремова, «нібито непомітно». Попри це український діяч висловив упевненість, що українська ідея не загине, поки є український народ, який переживе руїну Першої світової війни [7, с. 279–284].

У 1917 р. С. О. Єфремов написав ще один допис, присвячений черговому Шевченковому святу – «Сон – не сон (3 приводу останніх Шевченкових роковин)». У ньому описано гнітючу атмосферу тодішньої імперії, що забороняла навіть церковні панахиди, як це було в Чернігові та в інших місцях Наддніпрянщини. Проте відразу після Шевченкових роковин розпочалися революційні події в Петрограді, що стрімко поширилися в Україні. Настання «слухного часу», на думку С. О. Єфремова, покладає обов'язок на «свідоме українське громадянство», яке має використати свій історичний шанс і здобути давно омріяну волю. У нових історичних умовах буде відмічатися і Шевченкове свято [Там само, с. 285–287].

Таким чином, постать Т. Г. Шевченка була дуже важлива в житті й творчій діяльності С. О. Єфремова. У період кінця XIX – початку XX ст. Сергій Олександрович розпочав вивчення й популяризацію образу Т. Г. Шевченка, а в міжреволюційний період 1907 – початку 1917 рр. розширив предметне поле своїх досліджень. У численних замітках, статтях, рецензіях визначний український літературознавець, публіцист і громадсько-політичний діяч розкривав актуальні проблеми збирання, збереження, вивчення й популяризації спадщини Кобзаря, увічнення різними способами історичної пам'яті про великого митця й мислителя, невтомного борця за українську справу.

Бібліографічні посилання

1. **Бойко Н.** Сергій Єфремов – представник української політичної еліти початку XX століття (нарис політичної біографії) / Н. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 144–51.
2. **Гирич І.** Сергій Єфремов – лідер наддніпрянського народництва / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – № 3. – С. 43–47.
3. **Єрмашов Т. В.** Вплив публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні / Т. В. Єрмашов // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань; 5–6 жовт. 2011 р., м. Черкаси [До 135-ї річниці з дня народження Сергія Єфремова та 120-річчя з дня народження Павла Филиповича]. – Черкаси, 2012. – С. 106–111.
4. **Єфремов С.** Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002.
5. **Єфремов С. О.** Літературно-критичні статті / С. О. Єфремов / упоряд., передм. і прим. Е. С. Соловей. – К., 1993.

6. **Єфремов Сергій** – Михайлу Грушевському. Лист від 29 (16) вересня 1901 р. // Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Т. 3. – К.; Нью-Йорк, 2006. – С. 203.
7. **Єфремов С. О.** Шевченкознавчі студії / С. О. Єфремов / передм. Е. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К., 2008.
8. **Єфремов С. О.** Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (Спогади) (1876–1907) / С. О. Єфремов. – К., 2011.
9. **Иваницкая С. Г.** Политические идеи С. А. Ефремова в контексте реализации «украинского проекта» (1905–1908 годы) / С. Г. Иваницкая // Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 188–208.
10. **Крячко Т. П.** Просвітницька діяльність Сергія Єфремова (до 125-річчя з дня народження) / Т. П. Крячко // Наук. праці. Пед. науки. – 2001. – Вип. 1. – С. 111–115.
11. **Меленчук О.** Коментування персоналій у листуванні та щоденнику Т. Шевченка: досвід С. Єфремова / О. Меленчук // Слово і Час. – 2011. – № 5 (605). – С. 65–72.
12. **Меленчук О.** Шевченкознавство Сергія Єфремова / О. Меленчук [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.book.net/index.php
13. **Меленчук О.** Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства / О. Меленчук: монографія. – Чернівці, 2013.
14. **Могильний Л.** Побудова державності України за брошурою С. Єфремова «Як люде прав собі добувають» / Л. Могильний // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія / В. Ф. Колесник (відп. ред.) [та ін.]. – 2006. – Вип. 87–88. – С. 33–35.
15. **Могильний Л.** Участь Сергія Єфремова в агітаційно-пропагандистській діяльності Української радикальної партії в Російській імперії в 1905 р. / Л. Могильний // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. / головн. ред. В. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.
16. **Наєнко М.** Сергій Єфремов як історична і літературна постать / М. Наєнко // Літературна Україна. – 2001, 8 листопада. – С. 4.
17. **Соловей Е.** Єфремов як шевченкознавець / Е. Соловей // Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / передм. Е. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К., 2008. – С. 5–14.
18. **Чехівський О.** Шевченкова мудрість у «Щоденниках» Сергія Єфремова / О. Чехівський // Дивослово. – 2004. – № 7. – С. 12–14.
19. **Шумило Н.** На сторожі класичного та виваженого: [Політик, культурний діяч, письменник С. Єфремов] / Н. Шумило // Слово і час. – 1994. – № 7. – С. 53–60.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94(477.63) «16–17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СКІЛЬКИ Ж БУЛО ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ ЗА ВСЮ ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА?

Доведено, що за всю історію існування українського козацтва на Низу Дніпра було лише три Запорозькі Січі: Базавлуцька (1590–1638), Чортомлицька (1652–1638) та Підпі-

льненська, або Нова (1734–1775), у той час як Хортицька, Томаківська та Микитинська Січі були лише форпостами.

Ключові слова: Запорозька Січ, державницьке утворення, прикордонне формування, форпости.

Стороженко И. С. Сколько ж было Запорожских Сечей за всю историю украинского казачества?

Доказано, что за всю историю существования украинского казачества на Низу Днепра было всего три Запорожские Сечи: Базавлукская (1590–1638), Чортомлицкая (1652–1638) и Подпильненская, или Новая (1734–1775), в то время как Хортицкая, Томаковская и Никитинская Сечи были лишь форпостами.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, государственное образование, приграничное формирование, форпосты.

Розглядаючи історію Запорозької Січі, відомий український історик і державний діяч М. Василенко у 1916 р. зазначав: «... історіографія все ж таки не вирішила до цих пір задовільно питання про те, коли і за яких умов виникла Запорозька Січ? Унаслідок обмеженої джерельної бази це питання до цих пір є спірним» [3, с. 194]. А дослідник останньої – Підпільненської Січі М. Слабченко у 1927 р. писав: «Про Запорожжя взагалі й Січ зокрема понаписувано гори більших і менших книг, статтів, заміток. Опубліковано й чимало різних документів. Але що по суті являло собою Запорожжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціального типу – і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорожжям, фактично не розв'язано ані одного питання» [8, с. 203].

З того часу історіографічна ситуація майже не змінилася, насамперед через обмежену джерельну базу та складність самої проблеми. Однак, досліджуючи історію воєнного мистецтва часів Б. Хмельницького, оминати проблему походження і функціонування Запорозької Січі було неможливо [10, с. 3–320]. В результаті було встановлено, що після знищення польською армією в 1638 р. Базавлукської Січі, ця структура більше не відновлювалася впродовж чотирнадцяти років. Отож, думка про те, що в цей час (1638–1652) існувала Микитинська Січ, виявилася помилковою. Аналіз джерел показав, що Б. Хмельницький у 1652 р. за власним проектом відновив Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької. Це стало результатом досить серйозних змін як в козацькій державі, так і поза її межами. Дослідження цих змін дозволило з'ясувати причини відродження Б. Хмельницьким Запорозької Січі та реконструювати її організаційну структуру в контексті еволюції українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. «Універсальним ключем», який допоміг би з'ясувати сутність і стадії становлення козацтва в цілому та Запорозької Січі зокрема, може стати дослідження генези та розвитку січових організаційних структур.

Обґрунтованість такого підходу спирається на уявлення про те, що, поперше, сама структура будь-якого природного об'єкта є джерелом передачі інформації про його сутність [4, с. 17]. По-друге, і природа, і Всесвіт, і соціа-

льна практика мислиться як такі, що мають системний характер [6, с. 5–19], унаслідок чого функція реалізується через структуру об'єкта [5, с. 159–162]. По-третє, інформація щодо сутності будь-якого об'єкта виявляється на функціональному рівні, тобто за умов взаємодії його з навколишнім світом [7, с. 27–30]. Отже, однією з причин неповноти наших знань про Запорозьку Січ є відсутність повної інформації про генезу та еволюцію її організаційної структури в діалектичній єдності з іншими структурами.

Для реалізації таких підходів був застосований історико-системний метод, який налаштовує оптику розгляду організаційної структури Січі в контексті ієрархії систем, що її оточують і з нею взаємодіють. Зокрема, вищою системою в цій ієрархії є Великий Степовий Кордон України (далі – Великий Кордон), який був органічним простором виникнення козацтва та розвитку його організаційних структур. Нижчими системами тут виступають первинні організаційні структури самого козацтва та Січі, а навколишнім політико-правовим середовищем – Річ Посполита. Проведення структурно-функціонального аналізу цієї ієрархії систем дозволило мінімізувати прогалини в джерельній базі і визначити організаційну структуру: а) козацтва до утворення першої Січі; б) першої Запорозької Січі; в) Чортомлицької Січі, відродженої Б. Хмельницьким.

Поєднання «універсального ключа» з історико-системним методом надало можливість отримати відповіді на питання щодо часу та умов виникнення українського козацтва, стадій його розвитку; щодо обставин формування організаційних структур першої Запорозької (Базавлуцької) Січі, знищеної польською армією у 1638 р. Окрім того, було виявлено причини відсутності військової організації запорожців упродовж 1638–1652 рр., а також з'ясовано, на яку Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади.

Варто зазначити, що в процесі дослідження плідною виявилася рицарська (військова) гіпотеза утворення Запорозької Січі наприкінці XVI ст. як альтернатива існуючій в українській історіографії ухадницько-промисловій (господарській) гіпотезі [11, с. 166–196], а також гіпотеза щодо генези та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. в аспекті етногенезу. Зокрема, було з'ясовано, що козацтво виникло як субетнос, тобто як складова частина українського етносу та його домінанта [Там само, с. 333–387].

Необхідно підкреслити, що становлення першої Запорозької Січі відбулося на засадах суспільного саморозвитку. Результатом цього, по-перше, було утворення козацького субетносу, по-друге, Базавлуцька Запорозька Січ стала першим українським державницьким організмом після часів Київської Русі, по-третє, організаційна структура цієї Січі стала еталоном для усіх наступних структур українського козацтва.

На генезу козацтва та утворення першої Базавлуцької Січі вплинула низка факторів, зокрема саме існування Великого Кордону з його небезпечними умовами через напади кримських татар з кінця XV ст.; вісім кошів

січей-форпостів (з 1585 р.) на островах Великого Лугу від кожного прикордонного замку, в яких мешкали козаки; козацьке військо з упорядкованою структурою, формування якого завершилося протягом 1587–1590 рр.; юридичний акт – дозвіл на утворення автономної структури на Низу Дніпра під сюзеренітетом польського короля^{*}; високий рівень розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку між кошами острівних січей Великого Лугу та волостю; козацька рицарська корпоративна ідеологія, відповідно до якого козацька спільнота ухвалювала рішення не за «згодою більшості», а за «загальною згодою», коли незгодних могли ліквідувати фізично (іншими словами, почуття найвищої спільності «ми» мусило абсолютно придушувати кожне конкретне «я», бо тільки за таких умов забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу).

Утворившись у 1590 р. на Низу Дніпра на островах Великого Лугу, перша Базавлуцька Січ з часом перенесла свою організаційну структуру на волость (південну Київщину та Брацлавщину), унаслідок чого мала два центри управління, розташовані на Дніпровській транспортній магістралі: на острові Базавлук (у теплу пору року) і на волості (в м. Канів). Організаційно ця Січ складалася з восьми кошів острівних січей у Великому Лузі та восьми територіальних кошів, поділених на територіальні сотні й десятки, на волості з центрами управління на базі прикордонних замків: Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського [11, с. 198–278]. Після знищення цієї Січі 1638 р. реєстровці захопили острівні коші, перетворивши їх на полкові січі. Зокрема, на півострові Микитин Ріг розташовувалася січ Канівського полку реєстрових козаків. На базі цієї січі й було облаштовано урядовий форпост, в якому реєстрові полки протягом 1638–1648 рр. виконували залогову службу за графіком змінного чергування [2, с. 14, 15]. На острові Томаківка розташовувалася полкова січ Черкаського реєстрового козацького полку, на яку й спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади (осінь–весна 1647–1648 рр.) [1, с. 30, 31].

Головною причиною відродження Б. Хмельницьким у 1652 р. Запорозької Січі було його прагнення позбавити свою державу від зайвого пасіонарного покозаченого елемента, який створював кризову ситуацію в суспільстві. Організаційна структура Чортомлицької Січі складалася із п'яти паланок та 40 куренів (два курені зникли на зламі XVII–XVIII ст.) [11, с. 279–333]. Відроджена Січ відрізнялася від попередньої – Базавлуцької, по-перше,

^{*} Усі Зпорозькі Січі були створені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, Базавлуцька – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та вищеназваної постанови польського сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19.04.1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава IV та постанови польського сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підпільненська або Нова – утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14.08.1775 р.).

організаційною структурою, по-друге, місцем проживання козаків. У Чортомлицькій Січі козаки постійно проживали на Низу Дніпра, тоді як у Базавлуцькій вони мешкали на волості, у своїх прикордонних замках та їхніх околицях. Козаки тут мали ґрунти та сім'ї, а Низ Дніпра використовували сезонно як військову базу. Базавлуцька Січ не мала паланок і куренів.

Оскільки остання – Підпільненська (Нова) Запорозька Січ була спадкоємницею Чортомлицької, то вона успадкувала й її організаційну структуру. Отже, Запорозька Січ, про яку ми знаємо сьогодні з підручників, – це творіння рук і розуму Б. Хмельницького.

Підсумовуючи, зазначимо, що від кінця XVI ст. й до останньої третини XVIII ст. на Запорожжі, у Великому Лузі було лише три Запорозькі Січі: у 1590–1638 рр. Базавлуцька («Найстаріша», «Баторієва»), у 1652–1709 рр. – Чортомлицька («Стара», «Богданова») та в 1734–1775 рр. Підпільненська, або «Нова». Хортицька, Томаківська та Микитинська Січі були лише форпостами. Зазначимо, з усіх трьох Запорозьких Січей тільки перша (Базавлуцька) є українським державницьким утворенням, а інші дві: Чортомлицька і Підпільненська – українськими військовими прикордонними формуваннями з деякими рисами анклавів^{**}. Влада Чортомлицької Січі поширювалася на комунікації Запорожжя, які були визначені Б. Хмельницьким. Свій протекторат над Січчю він здійснював через одного з своїх генеральних осавулів. Упродовж 1663–1709 рр. Січ перебувала під протекторатом російської держави, який реалізовувався через куратора Січі – гетьмана Лівобережної України. Протекторат Російської імперії щодо Підпільненської Січі також здійснювався через кураторів – Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.); гетьмана Лівобережної України К. Розумовського (1750–1764 рр.); Малоросійську колегію (1764–1775 рр.). Для здійснення контролю за діяльністю Січі в межах її фортеці в окремому ретраншименті дислокувався російський підрозділ.

Торкаючись формувань українського козацтва за межами Наддніпрянщини та Запорожжя, зазначимо, що Кам'янська, Олешківська та Задунайська Січі, а також козацтво Слобідської України та Кубані були українськими військовими прикордонними анклавами відповідно Кримського ханства, Туреччини та Росії.

Бібліографічні посилання

1. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
2. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
3. **Василенко Н. П.** Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К., 1916.
4. **Карвалью Родригеш Ф.** Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / Ф. Карвалью Родригеш; пер. с португ. В. Якунина. – М., 1996.

^{**} Анклав, енклав (франц. *enclave*, від лат. *inclavo* – зачиняю на ключ) – територія або частина території держави, повністю оточена територією іншої держави [9, с. 64].

5. **Ковальченко І. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
6. **Перебудов Ф. І.** Введение в системный анализ / Ф. І. Перебудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
7. **Святець Ю. А.** Кліометрика: У 2 ч. – Ч. 1. Інформаційні технології та інструменти: підручник для іст. ф-тів вищ. навч. закл. / Ю. А. Святець, П. К. Доорн. – Д., 1998.
8. **Слабченко М.** Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3.
9. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1977.
10. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.: наукове видання / І. С. Стороженко. – Д., 1996.
11. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Книга 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наукове видання / І. С. Стороженко / передм. Ю. А. Святеця; Відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94 (477) «XIX»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНОЦТВО В БЛАГОДІЙНІЙ ТА ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ СТАРОЇ ГРОМАДИ (70–80-ті рр. XIX ст.)

Розглянуто культурно-освітню та благодійну діяльність дружин представників Київської громади в 70–80-х рр. XIX ст. Висвітлено її чотири напрямки: викладання в недільних школах, активна робота у «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу», збирання етнографічного матеріалу, участь у складанні «Словника», а також аматорських постановках української драматургії.

Ключові слова: Київська громада, жіночий рух, недільні школи, притулки.

Никитенко А. И. Женщины в благотворительной и просветительской деятельности Киевской старой громады (70–80-е гг. XIX в.).

Рассмотрена культурно-образовательная и благотворительная деятельность жен представителей Киевской громады в 70–80-е гг. XIX в. Освящены её четыре направления: преподавание в воскресных школах, активная деятельность в «Обществе дневных приютов для детей рабочего класса», сбор этнографического материала, участие в составлении «Словаря», а также любительских постановках украинской драматургии.

Ключевые слова: Киевская громада, женское движение, воскресные школы, приюты.

У вивченні діяльності громад Наддніпрянської України в останні десятиліття розвивається тенденція до всебічного дослідження напрямків діяльності громадівців (від етнографічної, освітньої, політичної до

ідеологічної та тлумачення історичного минулого), а також тяжіння до персоналістичних розвідок, покликаних «залюднити» історію українського національно-культурного руху. Водночас як на пострадянському, так і українському історичному просторі актуалізувались жіночі та гендерні студії з метою з'ясувати роль жінки минулого в контексті соціокультурних та політичних процесів. Проте жіночу діяльність у функціонуванні громад, у тому числі Київської, висвітлено доволі фрагментарно, оглядово, що спонукає до розвідок, які додатково стимулює досить репрезентативна джерельна база. Подібні дослідження дозволять не тільки суттєво доповнити історію громадського руху та громадської діяльності українського жіноцтва, але й осмислити соціокультурний феномен суспільно активної жінки в контексті сімейної історії.

Окремі аспекти тематики нашого дослідження відображено у кількох основних історіографічних напрямках:

- праці, присвячені жіночому питанню у Російській імперії (рух за права, форми соціальної активності, сімейне життя, освіта тощо). Зазначені проблеми досліджували західні (Б. Пістров-Еннкер) та російські (В. Пономарьова, Л. Хорошилова) історики [8; 11];

- узагальнювальні праці про українське жіноцтво другої половини XIX ст. діаспорних (М. Богачевська-Хом'як) та українських дослідників (Л. Смоляр, О. Драч), які в рамках своїх робіт присвятили увагу саме реалізації жінок у благодійній та освітньо-культурній сфері, а також їх потягу до здобуття освіти [2–4; 9];

- студії з історії громадського руху другої половини XIX – початку XX ст., репрезентовані працями А. Катренка, О. Болдирева, Н. Побірченко та ін. про освітньо-культурну та благодійну діяльність громад.

Мета нашого дослідження – висвітлити роль інтелігентних жінок у благодійній та освітньо-культурній діяльності громад, зокрема окреслити зміни в становищі жіноцтва Російської імперії в другій половині XIX ст., з'ясувати мотивацію жінок до культурно-освітньої діяльності; охарактеризувати основні напрямки роботи жіноцтва в діяльності Київської громади.

Реформи Олександра II 1860–1870 рр., спрямовані на модернізацію практично всіх сфер життя Російської імперії, стали своєрідним каталізатором для пробудження мислення освіченої частини суспільства, яке в умовах змін активно рефлексувало над низкою зловбодених для російської громадськості питань, одним із яких було становище жінки в соціумі. Світовий процес жіночої емансипації, поширений у Західній Європі, розгалуження закладів, де жінка могла здобувати середню освіту, врешті-решт, реакція прогресивної частини громадськості сприяли переосмисленню частини жіноцтва своєї ролі в суспільстві та потягу до здобуття подальшої освіти й фаху, а також викликали природне бажання бути корисною для суспільства. Слід зазначити, що спалах жіночої активності в період та після реформ мав загальноросійський характер (за підрахунками В. Хорошилової,

участь інтелігентних жінок у цей період у діяльності різноманітних недільних шкіл, притулків, нічлігів була надзвичайно поширеним явищем) [11, с. 145].

Упередженість ставлення консервативної частини імперської громадськості до здобуття дівчатами вищої освіти (наприклад, стереотипи про непристойну поведінку курсисток або, навпаки, чоловікоподібну синю панчошу), половинчатість дій уряду Російської імперії щодо жіночого питання (то відкриття, то заборона Вищих жіночих курсів у Петербурзі та Києві) не давали активній частині молодих жінок повноцінно самоствердитися. Немоżliвість реалізувати себе як особистість у Росії, потяг до знань, нарешті, елементарне небажання коритися консервативному російському суспільству та виконувати лише традиційну роль дружини та матері спонукали жіноцтво до доволі радикальних кроків. Почастішали втечі молодих дівчат із дому, фіктивні шлюби, укладені з метою звільнення від батьківської опіки, отримання закордонного паспорта та навчання за кордоном [4, с. 223–230]. Показовим є приклад подружнього життя знаного народолюбця М. Зібера і Надії Олімпіївни Шумової, яка взяла з ним шлюб у зв'язку з бажанням вивчати медицину в Бернському університеті й фактично не мала зі своїм чоловіком спільного життя [7, с. 111].

Становленню активної позиції жінки сприяли і соціалістичні доктрини, які набували дедалі більшої популярності як у Західній і Центральній Європі, так і на теренах Російської імперії. Ці доктрини відобразилися в ідеологічній платформі народницьких та народовольських гуртків, у діяльності яких брали участь найбільш активні представники жіноцтва, зокрема Н. Андреева (дружина С. Подолинського) та М. Ковалевська (вроджена Воронцова, дружина одного з чільних представників громадського руху М. Ковалевського). Проте такий варіант вияву жіночої активності серед дружин діячів громад був найбільш екстремальним.

Попри слабкість та обережність зрушень у пореформеній Росії, змінилися шлюбні стратегії інтелігенції, на які вплинули зазначені вище фактори. Відбулася демократизація шлюбу. Для того щоб одружитися, не потрібна була згода батьків або опікуна: достатньою підставою вважалася взаємна згода молодих. Наприклад, С. Русова (Ліндфорс) вступила в шлюб із О. Русовим без згоди свого старшого брата О. Ліндфорса, який був її опікуном. Аналогічно вчинила М. Пестерева, яка вийшла заміж за О. Кониського без згоди свого діда. У середовищі народолюбської інтелігенції існувала також практика громадянського шлюбу, коли церковний був неможливий через низку особистих обставин (шлюб Ю. Цвітківського та О. Кашкіної (Пелехіної), М. Лисенка та О. Липської) [Там само, с. 145].

Свідомість майбутніх дружин діячів громад формувалася під впливом окреслених суспільних тенденцій. Пожвавлення громадського життя, прагнення російського суспільства змінитися спонукали й молодих дівчат розібратися в тому, що відбувається в країні та як це може позначитися на їх долях. Так, В. І. Антонович, будучи ще ученицею старших класів гімназії,

ознайомилася з «Колоколом» О. Герцена. А С. Русова згадувала: «Щось велике стає в житті цілого мого оточення – настав 1861 рік, 19-е лютого. Батько був відразу обраний мировим посередником і з захопленням провадив уставні грамоти на користь селян. Але на деякий час мусив поїхати за кордон... Сестра не віддавалася ні красі швейцарських озер, ні розкоші найкращих готелів; вона в Женеві, в Берліні шукала російських емігрантів, що разом з Герценом покинули Росію, як-от Блюмель і другі. В наші гарні готельні кімнати заходили якісь розкуйовджені люде, батько хмурився, коли вони з'являлись, і виходив з кімнати, а сестра з захопленням розмовляла з ними, діставала різну заборонену літературу. Я пам'ятаю, як часто, коли ці люди в синіх окулярах, і мені досить неприємні виходили, вона палко хапала мене в обійми і казала: «Ноно, Ноно, ти ж нічого не розумієш, це ж найкращі люди Росії» [12, с. 139].

Слід відзначити, що велику роль у подальшому формуванні суспільної позиції народолюбного жіноцтва відіграли їх чоловіки – діячі Київської громади, які мали не тільки властиву російській інтелігенції демократичну, але й українофільську позицію, прагнули працювати не лише на користь суспільства, а й на благо українського народу. Можна стверджувати, що їх дружини долучалися до громадівської діяльності саме в період шлюбу або безпосередньо перед ним, адже інше етнічне походження, незнання не лише української ідеї, а й української культури та мови були характерними ознаками домашнього оточення більшості майбутніх дружин діячів громад. Наприклад, доньки остзейського барона Варвара та Олександра Міхель, дворянина шведського походження С. Ліндфорс, англійця Ольга Пелехіна мали небагато шансів приєднатися до українофільства самостійно, їх цілком могли полонити загальноросійські течії, як, наприклад, майбутніх дружин М. Ковалевського та С. Подолинського. Ці жінки реалізували себе в загальноросійському революційному русі [Там само, с. 145, 151].

Доволі цікавим питанням є особистісна мотивація жінок: що ж спонукало їх до безкорисливої праці на культурно-освітній та благодійній ниві? У першу чергу – загальний інтелігентський порив, властивий і інтелігентам-чоловікам, зробити щось на благо суспільства. Показовими є міркування з цього приводу шістнадцятилітньої С. Русової, вчорашньої гімназистки, та її старшої сестри Марії після смерті батька. Імперативом дівчат стала ідея жити так, «щоб був зміст у житті і духовний, і громадський», що спонукало їх до відкриття школи [Там само, с. 148].

Необхідність бути корисною для суспільства, не обов'язково була особистою мрією жінок-народолюбок. Навпаки, щоб працювати на ниві благодійності та освіти, дехто цілком свідомо відмовлявся від своїх мрій, обґрунтовуючи це концептом малозначущості особистого порівняно з громадським. Так, С. Русова пожертвувала мрією юності закінчити консерваторію і стати піаністкою, В. Антонович відмовилась від можливості здобувати освіту за кордоном. Невід'ємним складником мотивації до діяльності стало усвідомлення жінки представницею українства та

ідентифікація своєї громадської, національної позиції як української народолюбської [12, с. 149]. Ця теза підтверджується використанням української мови в епістолярному спілкуванні (листи до приятелів та родичів), українських мотивів в одязі (наприклад, Людмила Михайлівна Драгоманова та Ольга Петрівна Косач у 70-х рр. XIX ст. з'являлись на публіці в українських народних костюмах), а головне – ототожненням з українством. Показовим є лист Л. Драгоманової до О. Черепакіна, у якому вона прямо вказувала на власне кредо: «Якщо Ви хочете, щоб Ваша дружина була до мене подібна, то вона мусить бути в першу чергу україною і не забувати цього все своє життя» [1, с. 345]. Крім того, додатковою мотивацією жінок було бажання реалізувати свої лідерські та педагогічні амбіції.

Одним із проявів громадської активності дружин громадівців стала участь у роботі недільних шкіл, які почали відкривати у 1860–1870-х рр. (першу засновано у Києві в 1859 р.) для дітей та дорослих. У недільних школах для дорослих протягом кількох років працювали Л. Драгоманова та В. Антонович. Остання навіть завідувала господарською частиною в першій київській недільній школі тривалий час [10, с. 36].

На жаль, у жіночій мемуарній літературі та епістоляріях, на відміну від чоловічої автобіографічної прози, немає описів буднів у недільних школах, педагогічних та побутових труднощів, які виникали в ході навчального процесу, локальних успіхів та невдач. Це пов'язано з тим, що все-таки чоловіків у недільних школах було більше, ніж жінок, і вони відігравали провідну роль, тоді як жінки задовольнялися другорядною, допоміжною роллю, оскільки їм залишалося небагато простору для реалізації власних педагогічних задумок.

Цілком протилежну картину можна спостерігати щодо відображення в мемуарах С. Русової створення спільно з її старшою сестрою дитячого садка (1861). Молода, недосвідчена дівчина, яка мала лише гімназичну освіту, з ентузіазмом заходила впроваджувати свої педагогічні ідеї в життя: «...постійно шукала я чогось творчого, ухиляючись від всякої традиційності, формалізму... Душа дітей, їх задоволення, от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі од зацікавлення і задоволення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом з ними переживала хвилювання тої чи іншої гри» [12, с. 149].

Опікуючись своїми дорослими учнями, жінки щиро переймалися тим, як складеться їх доля, і відносини виходили за рамки суто формальних (наприклад, В. І. Антонович включила свого вихованця Павла Петруняка в заповіт) [5, арк. 1]. Але цілком очевидно, що не обходилося без педагогічних конфліктів між дорослими учнями та їх наставниками. Особливо оригінальним є конфлікт між жіноцтвом Київської громади та однією з вихованок, міщанкою Марфою Дуніною, який доволі репрезентативно відображений в епістоляріях. Здібна сирота завоювала симпатії О. П. Косач та В. І. Антонович, які із запалом взялися за виховання та навчання Марфи, бажаючи їй гідної долі, тим більше, що дівчина неодноразово заявляла про

бажання працювати на благо суспільства та бути корисною українству. Очевидно, що благородні пориви дівчини на перших порах викликали щире захоплення її патронес і діячів громади. Проте пізніше, за словами В. Антонович, виявилось, що вона насправді прагнула чоловічої компанії. Варвара Іванівна спробувала владнати ситуацію, закликавши Дуніну виїхати з Києва, апелюючи до її моральності, на що дівчина відповіла, що робити цього не збирається, мовляв, «...я только и живу, что в компании, что оставит мне компанию равносильно оставлению жизни» [1, с. 20]. Проте конфлікт цим не вичерпався, оскільки хитра дівчина зуміла викликати співчуття серед громадянців, що завдало чимало прикрощів В. Антонович: «Вообразить, я натерпелась від тих приципістів, котрим потрібні телеса її! Так ось таке я мусила винести із-за такої кобили, як каже Ольга Петровна» [Там само, с. 20]. Цікаво, що в мемуарній літературі М. Дуніна фігурує як активна учасниця Молодої громади, ряду жіночих товариств, тобто Варвара Іванівна та Ольга Петрівна могли помилятися щодо неї.

Провідним напрямком діяльності жіноцтва була робота в заснованому ними в 1874 р. (В. Антонович та Л. Драгоманова були серед фундаторів) «Товариства денних притулків для дітей робітничого класу» в Києві, куди згодом втупило багато дружин діячів Київської Старої громади та співчутливих жінок. Л. Драгоманова була першою головою притулку [Там само, с. 345], який став справжнім простором для реалізації лідерських амбіцій та педагогічного потенціалу жіноцтва. Більшість дружин діячів Київської громади, а також дівчата з Молодої громади, так звані «гави», брали активну участь у функціонуванні притулку. Л. Мищенко згадувала, що фактично кожна жінка українофіла вважала своїм обов'язком долучитися до праці на користь знедолених дітей [7, с. 109].

Жіноцтво клопоталося не тільки, щоб у вихованців було житло та їжа, а й щоб у притулку завжди панував лад, були дотримані правила гігієни та санітарні норми, що мало запобігти розвитку багатьох дитячих хвороб. Проте через маленьке приміщення (усього кілька невеликих кімнат), що перешкоджало ізоляції хворих на вірусні інфекції дітей, частково ці зусилля зводилися нанівець, і жінки, у яких також дома були малі діти, чергували біля хворих вихованців по кілька діб. Нерідко члени товариства брали із собою на чергування власну малечу, яку не хотіли полишати на няньок. Жінки-народолюбки прагнули, щоб сироти отримали також ремесло, яке б могло прогодувати їх у дорослому житті. В. Антонович та О. Косач, яким і належала ця ідея, для дівчат винаймали швачку, а для хлопчиків – столяра, щоб вони навчали дітей свого фаху [1, с. 14–21].

Притулок, кількість дітей у якому постійно зростала (туди навіть підкинули немовля, яке назвали Павликом і виховали В. Антонович та О. Косач) [Там само, с. 10], потребував дедалі більше коштів, тому жіноцтво намагалося вирішити цю проблему поширенням для Російської імперії другої половини ХІХ ст. способом – проведенням лекцій, музично-танцювальних вечорів, лотерей.

Члени товариства, які його заснували, мали претензії до частини молодих жінок діячів громади та «гав», які займалися благодійністю більшою мірою тому, що їх приваблювала можливість брати участь у балах, а не клопотання про долю сиріт. Промовистим є спомин Л. Мищенко про власне членство в «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу»: «...на користь «Общества...» улаштовано було в Ботанічному саду гуляння; головною принадою його було електричне сонце, що його ніхто ще не бачив... Скільки балачок було з приводу цього! Дами хвилювалися, що при електричному освітленні зміниться колір туалетів, а головне, в поганому вигляді побачать обличчя дам, що буде помітно кожну зморшку, кожну цяточку» [7, с. 139].

Недбалість деяких жінок товариства, їх нехіть віддаватися справам притулку і догляду за дітьми надзвичайно обурювали старших членів – В. Антонович, О. Косач, В. Житецьку, О. Кістяківську. Лейтмотивом їх листів до Л. М. Драгоманової було роздратування. Наприклад, В. Антонович писала, що діти в притулку дуже розпустилися під час літа, і їх дуже важко привести до нормального стану, через те, що молода діячка, Олена Антонівна Косач, легковажно поставилася до справ притулку, мотивуючи це особистими клопотами і браком часу [1, с. 12].

Крім освітньої та благодійної діяльності, жінки-народолюбки незначною мірою долучалися до наукового життя київської старої громади, зокрема «словникових засідань», на яких обговорювали складання українсько-російського «Словника». Активну участь у цих засіданнях брали В. Антонович, О. Цвітківська, С. Русова, які виконували частину роботи [7, с. 146]. Крім того, жінки збирали етнографічний та фольклорний матеріал. Показовим є приклад, коли С. Русова за дорученням О. Русова, тоді ще свого нареченого, їздила взимку на свята до рідної Алешні, аби зібрати фольклор місцевих жителів, а також предмети декоративно-прикладного мистецтва [12, с. 150].

Отже, народолюбне жіноцтво, яке прагнуло працювати на благо суспільства та народу, отримало змогу реалізуватися в благодійній та освітній діяльності київської старої громади, долучившись до роботи недільних шкіл, «Товариства денних притулків для дітей робітничого класу», а також певною мірою наукової та етнографічної праці. Ця практика була притаманна для громад Наддніпрянщини, дружини діячів яких теж не оминали освітньої ниви, благодійності, а також української художньої самодіяльності та аматорського театру. Становлення театру та роль у ньому жінок заслуговує на окрему розвідку. Багатовекторність окресленої проблеми (жіноча активність у Наддніпрянській Україні, культурно-освітянська та благодійна діяльність громад, сімейна та персоналістична історія) спонукає до подальших студій із цієї тематики.

Бібліографічні посилання

1. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.).
2. **Богачевська-Хом'як М.** Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хом'як. – К., 1995.
3. **Драч О. О.** Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – № 16. – С. 448–457.
4. **Драч О. О.** Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – № 18. – С. 223–230.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 66, спр. 527, арк. 1.
6. **Катренко А. М.** Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003.
7. **Мищенко Л.** З минулого століття / Л. Мищенко // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 106–160.
8. **Пиетров-Еннкер Б.** «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Еннкер. – М., 2005.
9. **Смоляр Л.** Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – О., 1998.
10. **Побірченко Н. С.** Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах) / Н. С. Побірченко. – К., 2000. – Кн. 1. Київська громада.
11. **Пономарева В. В.** Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М., 2008.
12. **Русова С.** Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 135–175.

Надійшла до редколегії 14.11.2013

УДК 94 : 622 (477.6) «1904/1917»

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ВІДРОДЖЕННЯ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ДОНЕЦЬКО- ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ ПІСЛЯ СВІТОВОЇ КРИЗИ 1900–1903 рр.

Проаналізовано дії царського уряду, спрямовані на відродження гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону після світової промислово-економічної кризи 1900–1903 рр.

Ключові слова: політика, царський уряд, гірничо-металургійний комплекс, Донецько-Придніпровський регіон, світова промислово-економічна криза 1900–1903 рр.

Перетокин А. Г. Политика царского правительства по возрождению горно-металлургического комплекса Донецко-Приднепровского региона после мирового кризиса 1900–1903 гг.

Проанализированы действия царского правительства, направленные на возрождение горно-металлургического комплекса Донецко-Приднепровского региона после мирового промышленно-экономического кризиса 1900–1903 гг.

Ключевые слова: политика, царское правительство, горно-металлургический комплекс, Донецко-Приднепровский регион, мировой промышленно-экономический кризис 1900–1903 гг.

Остання чверть XIX ст. відзначилася швидким темпом розвитку гірничої і металургійної промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні України, який перетворився до кінця століття на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії. Але світова промислово-економічна криза 1900–1903 рр. спричинила занепад цієї галузі. Царський уряд був змушений реагувати на економічні та соціальні проблеми регіону, які треба було висвітлювати для суспільства. Відповідно ситуація зумовила появу та поширення періодичної галузевої преси, де публікували розпорядження царського уряду щодо розвитку промисловості, що давало змогу проаналізувати економічну ситуацію, соціальне становище деяких верств населення, які працювали у тих чи інших галузях промисловості, їх взаємовідносини, умови життя, соціальний склад тощо.

Серед наукових досліджень із зазначеної проблематики заслуговують на увагу роботи Д. І. Шполянського [36], П. О. Хромова [34], О. О. Нестеренка [20], Т. І. Дерев'янкіна [11], С. Г. Струмиліна [30], Л. Г. Мельника [16], В. О. Голобуцького [1], В. В. Крутікова [15], Б. М. Миронова [17], Ф. Г. Турченка [33], І. В. Довжука [12], О. Б. Шляхова [35], О. В. Морозова [19], у яких розглянуто політику царського уряду щодо розвитку гірничодобувної галузі промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні. Але галузеву пресу як історичне джерело використано в працях дослідників недостатньо.

Мета статті – проаналізувати дії царського уряду, спрямовані на відродження гірничопромислового комплексу Донецько-Придніпровського регіону після світової промислово-економічної кризи 1900–1903 рр.

Промислово-економічна криза 1900–1903 рр. вплинула на різні галузі промисловості та знизила темпи її розвитку. Однак у 1904 р. відбулося її пожвавлення, в тому числі на Півдні імперії. Початок російсько-японської війни сприяв посиленню попиту на мінеральне паливо, метал і металеві вироби, але незабаром ситуація знову змінилася. Війна погіршила стан державних фінансів і грошового обігу, який був важливою умовою розвитку промисловості та залучення іноземних капіталів. Револьюційні події 1905–1907 рр., страйки, нестабільна політична ситуація в країні – усе це негативно позначилося на основних галузях промисловості. Під впливом світової промислової кризи 1908–1909 рр. у гірничій і гірничозаводській промисловості спостерігався

значний спад, який змінився піднесенням 1910–1913 рр. Військове лихоліття та революційні події 1917 р. загальмували індустріальний розвиток Донецько-Придніпровського регіону. Події різних періодів неоднозначно впливали на кам'яновугільну та металургійну промисловість.

Проблема збільшення видобутку донецького кам'яного вугілля була на той час дуже актуальна. Матеріали галузевої преси свідчать що, по-перше, у Донецькому басейні видобуток вугілля з 1906 по 1912 рр. зріс на 35 % [21, с. 8298–8303; 22, с. 1–41; 27, с. 9001–9004], по-друге, ця динаміка не завжди була позитивною.

За статистичними даними Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, уміщеними у виданні «Горнозаводское дело» (далі – ГЗД) [13, с. 7071–7074], можна охарактеризувати стан вугільної промисловості в Донецькому басейні в роки після світової економічної кризи 1900–1903 рр. (див. таблицю).

Видобуток мінерального палива в Донецькому басейні (1904–1912)

Рік	Видобуток (млн пудів)	Рік	Видобуток (млн пудів)
1904	799	1909	1090
1905	796	1910	1019
1906	904	1911	1210
1907	1061	1912	1282
1908	1150		

У доповіді міністра торгівлі та промисловості, надрукованій 1913 р. у журналі ГЗД, наведено дані про розмір щорічного приросту видобутку вугілля за періодами. З 1893 р. до 1900 р. він становив від 23,3 до 19,3 %, що було пов'язано з промисловим піднесенням та виникненням нових заводів у регіоні. У 1901–1902 рр. промислова криза призупинила приріст видобутку (+0,47 % у 1901 р.; – 2,95 % у 1902 р.; а з 1903 р. уже +7,98 %), тобто, як свідчать статистичні дані, у 1903 р. почалося поступове покращення ситуації. Державні замовлення військового часу зумовили значне збільшення видобутку в 1904 р. (+12,93 %). Страйки, повстання, зменшення руху на залізницях спричинили падіння видобутку (–1,69 % у 1905 р.). З 1906 р. по 1908 р. відбувалося поступове підвищення щорічного приросту видобутку вугілля. Всесвітня економічна криза 1908–1909 рр., а також процес заміни вугілля нафтою призвели до чергового зменшення його видобутку (–2,28 % у 1909 р.; –6,49 % у 1910 р.). Із 1911 р. спостерігалось промислове піднесення і видобуток вугілля зростав. У 1912 р. у вугільній промисловості Донецького басейну мала місце чергова локальна криза, пов'язана з нестачею робочої сили та вагонів для перевезення мінерального палива [13, с. 7071–7074].

У 1913–1914 рр. редактор ГЗД М. Ф. фон Дітмар вирішив розмістити полемічні матеріали в журналі з приводу діяльності синдикатів, підкресливши, що це питання турбувало не тільки гірничопромисловців, а й

широкі кола суспільства. Уряд також не залишався осторожним. У міністерстві торгівлі та промисловості відбулася міжвідомча нарада з цього приводу. Ставлення самодержавства до синдикатів залишалося в цілому прихильним.

Аналіз матеріалів, надрукованих на сторінках ГЗД стосовно «синдикатських домовленостей», показує, що уряд, громадськість, підприємці, працівники гірничої та металургійної галузей були одностайні щодо майбутньої долі синдикатів і трестів. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості В. І. Тимірязєв ще в 1909 р. висловив думку про те, що окремі виробники не можуть визначити самотужки ринкові потреби та співвіднести їх із попитом [31, с. 430–437].

У червні 1914 р. було опубліковано законопроект міністерства торгівлі та промисловості про синдикати та трести. Цей документ складався з чотирьох розділів і 1199 статей, у половині з яких було вказано види відповідальності за їх порушення. У законопроекті було наведено визначення та ознаки підприємницьких об'єднань [14, с. 9139–9145].

Якщо аналізувати ситуацію, яка склалася у всій вугільній промисловості Півдня Росії, то в 1914 р. видобуток мінерального палива збільшився порівняно з 1913 р., але внаслідок початку війни на 20 % знизилося його вивезення. Проблеми з перевезенням палива зумовили необхідність проведення в 1915 р. спеціальної наради.

Стан гірничопромислового комплексу Донецько-Придніпровського регіону залежав не тільки від підприємців і робітників, а й від діяльності уряду. Царський уряд, відчуваючи відповідальність за розвиток головних галузей промисловості, першочергову увагу приділяв роботі залізниць. Влітку та восени 1907 р. проведено спеціальні наради, на яких вирішено не піднімати тарифи на перевезення вугілля. У 1908 р. державний тарифний комітет запропонував покращити роботу залізниць, підвищивши тарифи на гірничозаводські вантажі, крім вугілля, на 10 %. Загострилося питання про підвищення тарифу на вивезення криворізької руди, на що звернули увагу в Департаменті залізничних справ. Її вивозили переважно до Німеччини, тому пропозиції урядової організації розглядали на з'їздах гірничопромисловців, де вони й були підтримані [26, с. 10413–10414].

Водночас урядові розпорядження стосувалися питання якості вугілля, використовуваного на залізницях. Керівництво залізниць розробило оптимальні критерії оцінки якості вугілля для вуглепромислових підприємств Донецького басейну. На Катерининській залізниці, наприклад, брати проби мінерального палива на складах та в лабораторіях на той час було нормою [24, с. 9933–9935].

Щоб підвищити ефективність роботи залізниць, у 1910 р. уряд видав розпорядження про збільшення норми завантаження вагону з 610 до 750 пудів. А в 1910 р. відбулася нарада з розробки проекту заготівель мінерального палива Донецького басейну для потреб державних залізниць. Єдиним можливим способом заготівлі було визнано вільну конкуренцію на торгах постачальників вугілля. Тільки в такий спосіб ціни могли залежати

від ринкових умов. Було зазначено, що навіть державі не можна дозволити втручатись у сферу виробництва та збуту продукту та встановлювати фіксовану ціну на нього. На нараді запропонували створити комісію з представників міністерства торгівлі та промисловості для встановлення середньої собівартості палива Донбасу, щоб уникнути нарікань на адресу вуглепромисловців [25, с. 717–720].

Незважаючи на складні часи, уряд планував не тільки підвищувати ефективність існуючих залізниць, але й побудувати нові залізничні гілки. Так, у галузевій пресі знаходимо інформацію, що на нараді, яка відбулася в березні 1913 р., було вирішено прокласти нову залізницю Саратов – Олександрівськ, довжиною 1008 км та Саратов – Міллерово. На користь першої було наведено такі аргументи: залізниця, перетинаючи густозаселену місцевість, проходитиме через Гришинський район Донбасу і сприятиме його розвитку, забезпечуючи вихід до всіх південних портів [18, с. 7150–7152; 29, с. 9917–9918].

У 1913 р. на сторінках ГЗД було висвітлено важливу подію – 25-річчя діяльності Харківського комітету з перевезення мінерального палива, руди, солі, флюсів і чавуну. Його діяльність виявилась успішною та сприятливою як для залізниць, так і вуглепромисловців. Роботу комітету неодноразово продовжували, а в 1905 р. видали постанову про невизначений термін його дії. Уряд високо цінував об'єктивну та своєчасну статистику комітету щодо перевезення гірничих і гірничозаводських вантажів. Своєю авторитетною та неупередженою діяльністю комітет здобув право вирішувати проблеми, які виникали між промисловцями та залізничниками [10, с. 8252–8254].

Для розуміння ставлення царського уряду до розвитку промисловості в регіоні важливим є аналіз програмної промови міністра В. І. Тимірязєва, опублікованої в ГЗД 1910 р. Цікаво, що міністр назвав себе «сторонником покровительственной системы» і запропонував розробити сприятливу для регіону митну політику, продовжити будувати державні залізниці, порти, склади та зерносховища. Він висловив своє позитивне ставлення до іноземних інвестицій, особливо кредитів [31, с. 430–437].

У сфері соціальної політики уряду в 1904–1917 рр. традиційним було робітниче питання, що знайшло відображення в публікаціях галузевої преси. Так, у березні 1906 р. був опублікований царський указ про союзи та товариства. У листопаді 1907 р. міністр внутрішніх справ направив циркуляр губернаторам із роз'ясненням деяких положень. Професійні товариства мали право організовувати збори, читання, концерти, театральні вистави після письмової заяви начальнику місцевої поліції, а також складати капітал для надання допомоги своїм членам під час страйку.

На сторінках ГЗД було уміщено інформацію про динаміку поширення робітничого руху. Уперше в журналі опубліковано статистику страйків за даними фабрично-заводських інспекторів у листопаді 1910 р. Зазначалося, що хвиля страйків у 1905 р. досягла найвищого ступеня, а в наступні роки почала поступово спадати. Якщо в 1905 р. страйкували робітники 93,2 % всіх

заводів, то в 1906 р. – 42,2 %, у 1907 р. – 23,8 %, а в 1908 р. – 5,9 %. У 1908 р. кількість страйкуючих підприємств зменшилась у 15 разів порівняно з 1905 р., а порівняно з 1907 р. – у 4 рази. Якщо в 1905 р. страйки найчастіше мали політичний характер, то починаючи з 1906 р. – економічний. У 1908 р. економічні страйки стали переважати. Найбільший відсоток їх припадав на підприємства, де працювали понад 1000 робітників. На підприємствах, розташованих у містах, вдвічі частіше страйкували, ніж на підприємствах, які знаходилися за межами міста. Результати страйків були різними. Наприклад, на користь робітників у 1895–1904 рр. закінчувалося 27,1 % страйків, 1905 р. – 23,7 %, 1906 р. – 35,4 %, а 1907 р. – 16,2 %, 1908 р. – 14,1 % [31, с. 434–437].

Архівні матеріали свідчать, що в Донецько-Придніпровському регіоні члени РСДРП розгортали революційну діяльність, розповсюджували прокламації із закликами до боротьби проти царського уряду, підприємців. Так, мариупольський поліцмейстер повідомляв про те, що в 1905 р. мариупольський і донецький комітети РСДРП поширювали серед робітників листівки «Роспуск Думы», «Ко всем рабочим г. Мариуполя» [4, арк. 1–81; 10, арк. 1–48]. Також знаходимо інформацію про каральні заходи царського уряду, спрямовані на революціонерів та страйкарів. Наприклад, у 1908 р. катеринославський губернатор розпорядився про закриття рудника Нового Товариства Криворізьких залізних руд через страйки та незадовільний стан житлових приміщень гірників [8, арк. 126–134].

На багатьох копальнях та заводах у період з 1905 р. по 1917 р. відбувалися страйки переважно соціально-економічного характеру, пов'язані зі звільненням робітників, не виплатою заробітної плати, нещасними випадками, які мали місце внаслідок технічних несправностей.

У 1905 р. прокотилася хвиля страйків робітників гірничої промисловості. Невиплата заробітної плати за три місяці (травень–липень 1905 р.) викликала страйк робітників Лугансько-Донецького рудника. Гроші робітники так і не отримали, власність рудника було описано, а його продано [4, арк. 21–25, 27, 40]. Справник Жиловського рудника звертався з проханням до Катеринославського губернатора прислати півсотні козаків, щоб придушити робітничі страйки, теж спровоковані не виплатою заробітної плати [5, арк. 21–23, 33]. Через цю саму причину протестували робітники Голубовсько-Мар'ївського рудника Михайлівського акціонерного гірничодобувного товариства [6, арк. 349–357]. Улітку 1905 р. відбулися заворушення на руднику «Жовта річка» Верхньодніпровського повіту через звільнення робітників [3, арк. 1–6]. Для боротьби зі страйкуючими, зокрема на рудник «Дубова балка», було відправлено сотню козаків Донського козачого полку. В архівних документах зазначено, що для козаків було створено належні умови, підготовлено приміщення [Там само, арк. 88].

Архівні матеріали підтверджують дані про численні революційні виступи робітників, які відбувалися на заводах та фабриках Катеринослава, Мариуполя та інших промислових міст регіону в період 1905–1917 рр. [6, арк. 349–357; 8, арк. 21–28]. Із матеріалів протоколів загальних

зборів Союзу металургійної та залізничної промисловості дізнаємось про боротьбу робітників Дніпровського металургійного заводу Південно-дніпровського металургійного товариства за економічні права, зокрема за встановлення шестигодинного робочого дня [9, арк. 1–180].

Із початком війни кількість робітників зменшилася, тому вже восени 1914 р. їм було дозволено безкоштовно переїжджати до Донецького басейну, а робітників гірничої промисловості звільнили від служби в армії. Таке рішення уряду сприяло поповненню рядів робітників галузі, їх кількість у 1914 р. зрівнялася з показниками 1913 р., зросла також продуктивність праці. Але наприкінці 1914 р. робітники залишили копальні й відправилися до своїх рідних сіл у зв'язку з призовом новобранців та мобілізацією ратників. На деяких кам'яновугільних і антрацитових копальнях залишилося лише 50 % робітників [2, с. 10329–10333].

Галузева преса аналізувала чинники, які вплинули на погіршення ситуації в кам'яновугільній галузі: зменшення видобутку мінерального палива, проблеми з його вивезенням, недостатність кількості робітників галузі. Для поліпшення ситуації на нараді гірничопромисловців Півдня Росії з міністром торгівлі та промисловості в березні 1915 р. було сформульовано такі завдання: повернути призовників на копальні, задіяти в роботі військовополонених, використати вагони військового призначення для перевезення вугілля, коксу, антрациту, збільшити випуск вагонів, закупити за кордоном нові вагони та паротяги з великою вантажопідйомністю. Члени наради обговорили питання про реквізицію державою мінерального палива, тобто примусове його придбання і розподіл серед споживачів. Гірничопромисловці вважали це втручанням у приватноправові відносини, порушенням основних принципів купівлі-продажу, але розуміли неминучість таких дій [28, с. 10611–10613].

У 1917 р., як свідчать архівні дані й галузева преса, ситуація на копальнях і заводах Донецького басейну ще більше ускладнилася. За повідомленням Ради з'їзду південних гірничопромисловців, на підприємствах робітники звільняли штейгерів, десятників і власників підприємств, призначали міліцію, яка за чисельністю в три рази перевищувала поліцію. Зарплатню робітників було значно підвищено, проте управителів знімали на загальних зборах за звинуваченнями у її не виплаті. Гірничопромисловці зазначали, що через анархічні дії і втручання робітників у керування рудниками підприємства можуть розпастися, залишитися без нагляду, виникне фінансовий крах. На той час зросла собівартість вугілля і набагато перевищила його продажну ціну [23, с. 15941].

Таким чином, після промислово-економічної кризи відбувалися важливі події, які вплинули на промисловий розвиток Донецько-Придніпровського регіону (Російсько-японська війна та революція 1905–1907 рр., світова криза 1908–1909 рр., Перша світова війна, Жовтнева революція 1917 р.). Матеріали регіональної галузевої преси свідчать, що темпи індустріального розвитку на Півдні Росії були високими, хоча

нівельовалися пригніченим станом промисловості. Уряд намагався сприяти ефективній роботі залізничного та водного транспорту Донецько-Придніпровського регіону, діяльності Харківського комітету з перевезень, а також звертав увагу на робітниче питання, що знайшло відображення на сторінках галузевої преси, яка припинила своє існування внаслідок політичних подій.

Бібліографічні посилання

1. **Голобуцький В. О.** Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.
2. Горнозаводское дело. – 1915. – № 3. – С. 10309; № 4. – С. 10329–10333. – Далее: ГЗД.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 472.
4. Там само. – Спр. 483.
5. Там само. – Спр. 484.
6. Там само. – Спр. 435.
7. Там само. – Спр. 548.
8. Там само. – Спр. 984 а.
9. Там само. – Ф. 463, оп. 1, спр. 19.
10. 25-летие деятельности Харьковского Комитета по перевозке минерального топлива, руды, соли, флюсов и чугуна // ГЗД. – 1913. – № 51. – С. 8252–8254.
11. **Дерев'янкін Т. І.** Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін. – К., 1975.
12. **Довжук І. В.** Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Довжук. – Донецьк, 2004.
13. Доклад министра торговли и промышленности «Кризис топлива и донецкая каменноугольная промышленность» // ГЗД. – 1913. – № 13–14. – С. 7071–7074.
14. Законопроект о синдикатах и трестах // Там же. – 1914. – № 25. – С. 9139–9145.
15. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д., 1992.
16. **Мельник Л. Г.** Технічний переворот на Україні 60–90 рр. XIX ст. / Л. Г. Мельник – К., 1972.
17. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империализма (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов: в 2 т. – 3-е изд., исправл. дополн. – СПб., 2003. – Т. 1.
18. **Могиленский Е. А.** Южная горнопромышленность и железные дороги / Е. А. Могиленский // ГЗД. – 1913. – № 16. – С. 7150–7152; № 17. – С. 7194–7195.
19. **Морозов О. В.** Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. В. Морозов – Запоріжжя, 2002.
20. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні: в 3-х т. / О. О. Нестеренко. – К., 1959. – Т. 1.; К., 1962. – Т. 2.
21. О современном положении и о возможном развитии Донецкой каменноугольной промышленности на 38 съезде горнопромышленников Юга России // ГЗД. – 1913. – № 52. – С. 8298–8303.
22. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и о возможном развитии Донецкой промышленности в ближайшее пятилетие. Доклад комиссии 38 съезду горнопромышленников Юга России. – Х., 1914.
23. Обращение Правления Южнороссийской каменноугольной промышленности // ГЗД. – 1917. – № 24–25. – С. 15941.

24. Порядок набора проб минерального топлива в складах и лаборатории Екатеринбургской дороги // Горнозаводской листок. – 1908. – № 9. – С. 9933–9935; № 10. – С. 9941; № 11. – С. 9949–9950. – Далее: ГЗЛ.
25. Правительственное распоряжение. Изменение нормы повагонной нагрузки для кокса // ГЗД. – 1910. – № 22–23. – С. 717–720.
26. Северо-Донецкая железная дорога // ГЗЛ. – 1908. – № 69–70. – С. 10413–10414.
27. Синдикаты // ГЗД. – 1914. – № 21–22. – С. 9001–9004.
28. Совещание горнопромышленников Юга России с министром торговли и промышленности (март 1915 г.) // Там же. – 1915. – № 10. – С. 10611–10613.
29. Сооружение линии Рутченково – Гришино – Доброполье // ГЗД. – 1914. – № 44. – С. 9917–9918.
30. **Струмилин С. Г.** Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М., 1966.
31. **Тимирязев В. И.** О синдикатах / В. И. Тимирязев // ГЗД. – 1910. – № 12. – С. 430–437.
32. Труды XVII съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1893. – Ч. 1. – С. XIII.
33. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
34. **Хромов П. А.** Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М., 1967.
35. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / О. Б. Шляхов – Д., 2010.
36. **Шполянський Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века / Д. И. Шполянський. – М., 1953.

Надійшла до редколегії 15.11.2013

УДК 351.713: 94(477)“1923/1924”

Д. В. Архірейський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МИТНОЇ СИСТЕМИ УСРР У 1923–1924 рр.

Висвітлено організаційно-структурні аспекти радянської митної справи України в перші роки після створення Радянського Союзу.

Ключові слова: митна система, митні установи, митниця, митний пост, митний округ, митний інспектор.

Архирейский Д. В. Организационно-структурные трансформации таможенной системы УСРР в 1923–1924 гг.

Освещены организационно-структурные аспекты советского таможенного дела Украины в первые годы после создания Советского Союза.

Ключевые слова: таможенная система, таможенные учреждения, таможня, таможенный пост, таможенный округ, таможенный инспектор.

За короткий період часу (1919–1922) митна система радянської України пройшла доволі складний шлях формування і розвитку. У 1919 р. вона була ще відносно незалежною від митного відомства радянської Росії, однак під тиском низки військово-політичних та соціально-економічних обставин протягом 1920–1922 рр. митна справа та митні структури України поступово перейшли під контроль Москви. Хоч в Україні збереглися певні адміністративно-територіальні та державно-організаційні функції, проте перспектива поглинання Росією державного апарату України ставала об'єктивною реальністю. Значною мірою цей процес прискорився внаслідок створення СРСР.

Керівним органом радянської митної системи на момент створення СРСР було Митне управління (МУ) РСФРР, розпорядження і накази якого мали виконувати митники всіх радянських республік, у тому числі України. Треба зауважити, у цей період більшовицький уряд України наполягав на тому, що на території УСРР має враховуватися насамперед місцеве законодавство, а потім вже директиви московського центру. Союзна угода 1922 р., ясна річ, мала покласти край цій правовій конкуренції, підпорядкувавши республіканські закони України загальносоюзному законодавству, зокрема і в митній сфері. Саме ж МУ підпорядковувалось, як і раніше, Наркоматові зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РСФРР.

Митне управління керувало діяльністю восьми митних округів, створених, точніше, відновлених у 1922 р.: Петроградського, Західного, Закавказького, Туркестанського, Семипалатинського, Сибірського, Далекосхідного та Українського і двох митних дільниць – Петрозаводської та Кримської. Останню, щоправда, було створено пізніше.

Слід визнати, дослідники радянської митної справи дещо розійшлися в поглядах щодо часу створення митних округів. Наприклад, автори книги «Символи таможенной службы России» стверджують, що це відбулося в травні 1922 р. відповідно до «Положення про місцеві митні установи, про округи, митниці та митні пости», затвердженого 31 березня того ж року [7, с. 11]. Натомість А. Єпіфанов вважає, що округи були створено лише в 1923 р., «у тому числі Південний з центром у Ростові», до якого «увійшли Ростовська, Таганрозька, Новоросійська, Маріупольська та Бердянська митниці» [4]. Очевидно, що Єпіфанов, начальник Ростовської митниці Росії у 1990-х рр., помиляється, адже, по-перше, Південний округ у 1922–1923 рр. вже не існував, по-друге, українські приазовські митні установи наприкінці літа 1920 р. вийшли з підпорядкування Південного митного округу РСФРР, ставши підлеглими структурами Відділу митного контролю і прикордонної охорони УСРР [21, с. 168].

На початку 1923 р. управління Українського митного округу (УМО) продовжувало діяти як структурний підрозділ управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при уряді УСРР. Таким чином, саме Уповноважений від цього часу контролював митну справу на теренах України.

Управління УМО, у свою чергу, керувало діяльністю 45 митних установ, розташованих переважно вздовж державного кордону СРСР, які контролювали всі порти, основні шляхи і залізничні лінії України. Щоправда, у своїй доповіді на засіданні Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою (2 березня 1923 р.) начальник УМО Футорян повідомляв про функціонування на території України 46 митних установ і виступав категорично проти скорочення їх кількості [10, арк. 61 зв.].

Отже, на початку 1923 р. на території республіки діяли: внутрішні Харківська і Київська митниці 1-го розряду; на польському кордоні (з півночі на південь) – Собичинський митний пост, Олевська митниця 1-го розряду, Городницький митний пост, Піщівська митниця 2-го розряду, Ганнопільська митниця 3-го розряду, Кривинська митниця 1-го розряду, Слобідська митниця 2-го розряду, Куневська митниця 3-го розряду, Боровицький митний пост, Ямпіль-Волинська митниця 3-го розряду, Шибенівський та Ожиговецький митні пости, Волочиська митниця 1-го розряду, Тарнорудський митний пост, Сатанівська митниця 3-го розряду, Гусятинська митниця 2-го розряду, Шидловецький та Збризький митні пости, Гуківська митниця 3-го розряду, Кудриницький митний пост, Ісаківська митниця 3-го розряду; на румунському кордоні (із північного заходу на південний схід) – Жванецький, Устівський, Ушицький, Калюський та Козлівський митні пости, Могилів-Подільська митниця 2-го розряду, Ямпільський (Подільський) митний пост, Рибницька та Дубосарська митниці 3-го розряду, Маяцький митний пост, Тираспольська митниця 2-го розряду, Овідіопольська митниця 3-го розряду; на узбережжі Чорного та Азовського морів – Одеська митниця 1-го розряду, Очаківська митниця 3-го розряду, Миколаївська митниця 1-го розряду, Херсонська митниця 2-го розряду, Скадовська та Хорлівська митниці 3-го розряду, Генічеська та Бердянська митниці 2-го розряду, Маріупольська та Таганрозька митниці 1-го розряду [13, арк. 125]. У цьому переліку відсутні, як бачимо, митні установи Криму, які незабаром все ж таки Москва передала у підпорядкування одеського митного інспектора. У подальшому загальна кількість митних установ України часто змінювалася шляхом ліквідації одних і створення інших митниць чи митних постів.

Як посередницька ланка між управлінням УМО і низовими митними органами діяли районні (або дільничні) митні інспекторати, зокрема Київський та Одеський, які координували діяльність митних установ, згрупованих за територіальним принципом. Так, київський районний митний інспектор відповідав за роботу митників польської ділянки кордону; одеський, управління якого було створено 15 липня 1923 р., – румунської суходільної і чорноморсько-азовської морської [2, арк. 7 зв.].

За документами можна точно назвати митні установи, підпорядковані відповідно одеському чи київському інспекторам. Низові структури Одеської митної дільниці, до речі, поділяли на кримські та українські. Серед останніх виокремлювали ще азовські митні установи [11, арк. 11, 37]. Такий поділ, очевидно, полегшував одеському інспектору керування установами,

розташованими в різних, відчутно віддалених один від одного регіонах. На 1 листопада 1923 р. Одеська інспекторська дільниця мала такі митні установи і відповідний штат: управління інспектора – 22 працівники, Одеська митниця – 214, Миколаївська – 47, Севастопольська – 54, Феодосійська – 34, Керченська – 30, Таганрозька – 15, Маріупольська – 32, Херсонська – 12, Ялтинська – 8, Рибницька – 5, Тираспольська – 4, Бердянська – 5, Євпаторійська – 13; по два співробітники працювали на Маяцькому, Овідіопольському, Очаківському, Балаклавському, Судацькому, Скадовському, Хорлівському, Алуштинському, Дубосарському, Генічеському митних постах, по одному – на Бакальському, Ярилгацькому (Джарилгацькому – сучасне Міжводне), Ак-Мечетському (сучасне Чорноморське), Сакському митних постах. Отже, одеському інспекторові крім власного управління підпорядковувалися 27 митних установ і 520 митників [15, арк. 84].

На початку 1923 р. діючих кримських установ було дещо більше. Рішення про скорочення їх кількості було прийнято на засіданні Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою 18 липня 1923 р., на якому ухвалили «у зв'язку із незначним вантажообігом деяких митпостів і митниць Кримської дільниці таке переформування та скорочення: Євпаторійську митницю переформувати на митпост. З 9 митпостів (Сарабулатський, Татиський (?), Бакальський, Ярилгацький, Ак-Мечетський, Сакський, Балаклавський, Алуштинський, Судацький) залишити тільки Балаклавський митпост тимчасово. Інші митпости закрити. Ялтинську митницю 3-го розряду переформувати на митпост, Феодосійську митницю 1-го розряду перевести у 3-й розряд, Севастопольську митницю 1-го розряду залишити без змін» [10, арк. 79].

Таким чином, проаналізувавши динаміку змін митних структур Криму від липня до листопада 1923 р., можна констатувати, що рішення Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою від 18 липня було реалізовано далеко не повною мірою: ліквідованими станом на листопад 1923 р. можна вважати лише Сарабулатський і Татиський митні пости, а Євпаторійська та Ялтинська митниця не змінили свого статусу. Проте відомо, що рішенням Головного митного управління НКЗТ СРСР від 24 травня 1924 р. Балаклавський, Судацький, Алуштинський та Сакський митні пости було ліквідовано [21, с. 178]. Це означає, що менш важливі з відомчого погляду Бакальський, Ярилгацький та Ак-Мечетський митні пости були ліквідовані між листопадом 1923 р. та травнем 1924 р.

Отже, принаймні до середини 1924 р. одеський районний митний інспектор керував діяльністю і кримських митників, у тому числі роботою створеної наприкінці 1923 р. Кримської районної комісії у справах боротьби з контрабандою [10, арк. 101 зв.; 15, арк. 2, 6, 44; 16, арк. 34]. Остання мала право на протидію контрабанді шляхом перевірок і ревізій крамниць у містах на залізничній лінії Сімферополь – Джанкой – Генічеськ – Мелітополь – Олександрівськ – Синельникове.

Київському районному митному інспекторові станом на вересень 1923 р. підпорядковувалися 22 митні установи: Київська, Олевська, Піщівська, Кривинська, Слобідська, Кунівська, Ямпіль-Волинська, Волочиська, Гусятинська, Гуківська, Могилів-Подільська митниці, Собичинський, Городницький, Ганнопільський, Боровицький, Шибенівський, Ожиговецький, Тарнорудський, Сатанівський, Збриський, Ушицький, Кам'янський пости, а також управління інспектора [18, арк. 7–11]. У листопаді Київська інспекторська дільниця нараховувала ту ж кількість митниць (11), тільки Кунівську було перетворено на митний пост, а натомість з'явилася Кам'янець-Подільська митниця [17, арк. 5, 6]. У грудні Київському інспекторові підпорядковувались уже 23 митні установи: три митниці 1-го розряду, сім – 3-го, один митний пост з повноваженнями митниці 3-го розряду, 12 митних постів. Станом на 1 січня 1924 р. особовий штат Київської інспекторської дільниці нараховував 271 митника [12, арк. 5]. До початку лютого 1924 р. Могилів-Подільську митницю цієї дільниці було перетворено на пост, крім того, Кривинську митницю переведено в Шепетівку, а в Кривині й Славуті відкрито відділення цієї митниці [18, арк. 1].

Протягом лютого 1924 р. керівництво зважилось на серйозні зміни структури Київського інспекторату. Так, було ліквідовано Кам'янець-Подільську митницю та Кам'янський митний пост, натомість створено або відновлено Ісаковецьку митницю, Волочиський, Шидловецький, Підпилип'янський, Кудриницький, Устянський, Калюський та Ямпіль-Подільський митні пости. Сатанівський і Могилів-Подільський митні пости набули статусу митниць. До митниць 1-го розряду належали Київська (61 штатний працівник), Кривинська з відділеннями (66 митників) та Волочиська (53); митницями 2-го розряду були Олевська (16) та Гусятинська (14); 3-го – Піщівська (16), Слобідська (20), Ямпіль-Волинська (14), Сатанівська (7), Гуківська (11), Ісаковецька (10) та Могилів-Подільська (8). До митних постів Київської інспекторської дільниці належали Собичинський (4 митники), Городницький (10), Ганнопільський (5), Кунівський (6), Боровицький (7), Шибенівський (8), Ожиговецький (5), Волочиський (7), Тарнорудський (4), Шидловецький (5), Збриський (5), Підпилип'янський (5), Кудриницький (3), Устянський (3), Ушицький (4), Калюський (4) та Ямпіль-Подільський (5 штатних працівників) [18, арк. 3]. Таким чином, штат Київського районного митного інспекторату, за винятком управління самого інспектора, на початку березня 1924 р. нараховував 386 митників.

Якщо вірити відомчим документам дільниці, до кінця літа 1924 р. перелік низових митних установ знов змінився. По-перше, він скоротився: у серпні в ньому відсутні Городницький, Волочиський, Шидловецький, Підпилип'янський, Кудриницький, Устянський, Калюський, Ямпіль-Подільський митні пости; по-друге, деякі установи знову змінили статус: Сатанівська та Могилів-Подільська митниці стали постами, Ушицький пост було переведено з Нової Ушиці в Ісаківці та об'єднано з Ісаковецькою митницею, причому ранг останньої також був знижений до поста; по-третє,

було відновлено Кам'янець-Подільську митницю та Кам'янський митний пост [18, арк. 154].

Слід зауважити, що на той час митні пости мали підпорядковуватися найзначнішим митницям відповідного району. У 1923 р. виникла явна необхідність вирішення структурно-організаційної проблеми, пов'язаної з таким підпорядкуванням. 28 серпня одеський районний інспектор, зокрема, був змушений нагадати підлеглим установам, що, по-перше, митні пости не можуть звертатися з будь-якими проханнями безпосередньо до інспектора, обминаючи відповідні митниці, по-друге, керуючі митницями повинні виконувати всі свої обов'язки щодо підлеглих постів (надання наказів та іншої директивно-інструкторської документації, складання кошторисів з урахуванням потреб постів, забезпечення кадрово-організаційної роботи, збирання звітної інформації тощо) [2, арк. 10]. Водночас інспектори були змушені нагадувати керуючим митницями, що, опікуючись діяльністю підлеглих митних постів у цілому, вони не мають права ревізувати їх [Там само, арк. 35].

Із весни 1924 р. (за іншими даними, ще з кінця попереднього року) при найбільших митницях почали створювати спеціальні мобільні підрозділи, так звані оперативні групи, які повинні були діяти на транспортних магістралях у глибині країни. Наказом по Київській інспекторській дільниці від 21 квітня 1924 р. такі опергрупи організовано при Київській, Волочиській та Кривинській митницях [1, арк. 119]. Наприклад, у червні того року Київська дільниця, штат якої нараховував 270 осіб, мала також три опергрупи: при Кривинській митниці (26 оперативників), Волочиській (20) та Київській (6) [15, арк. 186].

У березні 1923 р. у рамках дії союзної угоди Митне управління СРСР, створене на базі митного відомства РСФРР, змогло встановити прямий контроль над УМО, хоча для цього довелося силами московських емісарів провести спеціальну ревізію українських митних установ на румунській та польській ділянках кордону [11, арк. 64], а також змінити начальника УМО. 3 березня начальник МУ А. Потяєв направив керівництву УМО лист-розпорядження, у якому прямо зазначив, що «на підставі ст. 3 Союзної угоди РСФРР з Українською Соціалістичною Радянською Республікою від 28 грудня 1920 р. в інтересах господарського будівництва Комісаріат Зовнішньої Торгівлі є об'єднаним, що підтверджено також і Угодою 30 грудня 1922 р. про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У зв'язку з цим, а також відповідно до ст. 2 Тимчасового положення про місцеві митні установи від 31 березня 1922 р. усі декрети і постанови ВЦВК, РНК і РПО (РСФРР), інструкції, правила і розпорядження, що стосуються митної справи на Україні і видаються НКЗТ СРСР, повинні обов'язково виконуватися без узгоджень їх з відповідними органами УСРР.

Визнаючи прийнятий (раніше) Управлінням Українського Митного Округу порядок попереднього узгодження зазначених узаконень і розпоряджень до передачі їх на місця абсолютно неправильним, Митне

Управління пропонує точно дотримуватися даних Вам вказівок, анулювати змінені на місці розпорядження Центру і детально відновити в повному обсязі розпорядження Центру і доповісти про це Митному Управлінню» [14, арк. 3].

У контексті подальшої централізації радянської митної системи 16 серпня 1923 р. управління УпНКЗТ РСФРР при уряді України було перетворено на управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР [21, с. 174].

У цілому склалася ситуація, коли між МУ СРСР і низовими митними установами України з'явилося забагато проміжних структур: управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР, управління УМО, інспекторські дільниці. Ясно, що діяльність місцевих митників через це була не надто ефективною. Бажаючи зробити керування митною системою в Україні більш чітким та дійовим і водночас посилити свій контроль над нею, НКЗТ СРСР 23 жовтня видав наказ, за яким Український митний округ було ліквідовано [21, с. 174]. Натомість впроваджено посаду Представника ГМУ СРСР при Уповноваженому НКЗТ СРСР при РНК УСРР [6, с. 33]. Отже, митною справою в Україні відтоді керувало лише управління УпНКЗТ СРСР, виконуючи відповідні директиви Митного управління СРСР. Щоправда, процес організаційної ліквідації УМО був дуже повільний. Принаймні ще в листопаді 1923 р. Макотинський підписував циркуляри та інші документи як начальник Українського митного округу [20, арк. 6]. А до літа 1924 р. наказом НКЗТ СРСР нещодавно створене Представництво ГМУ було скасовано як непотрібна структура, що викликала роздратування місцевої влади і вносила певний безлад у роботу митних установ України [18, арк. 175, 175 зв.]. Таким чином, управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР відтепер керувало діяльністю районних інспекторів безпосередньо.

За іншими даними Представництво ГМУ в Україні було ліквідовано наказом Управління УпНКЗТ при РНК УСРР від 30 березня 1925 р. [6, с. 33]. Подібну хронологічну розбіжність цілком можна пояснити, якщо звернути увагу, хто віддавав наказ про ліквідацію Представництва у 1924 р. (НКЗТ СРСР), а хто – у 1925 р. (Управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР). Природно, що спочатку відповідне рішення приймала вища інстанція, а підпорядкований їй підрозділ мав реалізовувати це рішення пізніше. Існування Представництва ГМУ в Україні можна вважати підтвердженням намагання загальнорадянського митного керівництва мінімізувати вплив українського уряду на митну справу на території УСРР.

Аби закріпити централізаторські тенденції в митній сфері сесія ВЦВК СРСР 12 листопада 1923 р. затвердила «Положення про Народний Комісаріат зовнішньої торгівлі СРСР», за яким Митне управління було реорганізовувано у Головне митне управління (ГМУ) СРСР. Проіснувавши в такому вигляді аж до 1986 р., ГМУ залишалось у складі НКЗТ СРСР. Також підтверджувалося перебування при НКЗТ Митно-тарифного комітету і Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою [3, арк. 99].

«Положення про Народний Комісаріат зовнішньої торгівлі СРСР» передбачало такі завдання Головного митного управління: організація митних установ і керування ними; участь у розробці міжнародних угод і конвенцій у частині, що стосується митної справи; розробка митного тарифу; спостереження за боротьбою з контрабандою за межами зони, всередині якої це робили органи ОДПУ; контроль за виконанням всіх законів і розпоряджень з митної справи; ведення митної статистики [5, с. 128].

Входження України до складу СРСР означало майже повну відмову від державного суверенітету. Фінансова сфера з банківським та податковим складниками, зовнішні відносини, зовнішня економіка включно із митною справою належали до компетенції загальносоюзного уряду. Такий порядок був юридично закріплений у першій Конституції СРСР, прийнятій 31 січня 1924 р. Таким чином, радянська митна служба ставала загальносоюзним і централізованим відомством.

Водночас із централізацією союзної митної системи відбувалися уточнення й уніфікація її функціональних завдань. Згідно із затвердженням 2 березня 1924 р. «Положенням про Головне митне управління» на митне відомство було покладено функції організації митних установ та керування ними, а також організації та контролю боротьби з контрабандою [3, арк. 99].

Структура центрального апарату ГМУ СРСР була доволі простою. До управління входили тарифний, загальний, оперативно-судовий, кошторисно-розрахунковий, статистичний відділи, будівельне бюро та інспекторська частина [5, с. 128]. За наказом ГМУ від 30 липня 1924 р., у складі управління створено також відділ боротьби з контрабандою [21, с. 175], а загальний відділ і будівельне бюро пізніше об'єднано в адміністративно-господарський відділ.

У вересні 1924 р. уточнювався кордон між Донецькою губернією УСРР і Південно-Східним краєм РСФРР. Незабаром вийшла спільна постанова Донецького губвиконкому і Південно-Східного крайвиконкому про передачу Шахтинського і Таганрозького округів Донецької губернії до складу сусіднього Південно-Східного краю Росії. Унаслідок цих адміністративно-територіальних змін у митному відомстві СРСР було прийнято рішення про перехід Таганрозької митниці до російських митних структур.

Відразу після прийняття Конституції розпочалася розробка Митного статуту СРСР, який би відображав і враховував усі аспекти радянської митної справи, структурно-організаційні зміни, особливості кадрової роботи митного відомства тощо. Апарат НКЗТ підготував доповідь із текстом проекту, який спочатку було передано на розгляд зацікавлених інстанцій союзних радянських республік. Із внесеними останніми поправками текст проекту було передано до Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР. 15 жовтня 1924 р. ЦВК прийняв постанову «Резолюція на доповідь про Митний статут Союзу РСР», яка проголошувала «через рік після впровадження митного статуту внести його на затвердження сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР як митний кодекс Союзу РСР, з поправками та змінами на підставі річного досвіду» [9].

Нарешті, іншою постановою від 12 грудня 1924 р. ЦВК затвердив радянський Митний статут [8; 19], який слід вважати першим кодифікованим союзним актом з митної справи. Статут законодавчо фіксував систему митного керування, яка сформувалася до того часу, і визначав перспективи розвитку радянської митної справи на найближчий час. Централізаторські процеси в радянській митній системі із центром керування в Москві законодавчо були закріплені також у першій Конституції СРСР 1924 р.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Житомирської області. – Ф. 2586, оп. 1, спр. 5.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-422, оп. 1, спр. 2.
3. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-341, оп. 1, спр. 2069.
4. **Епифанов А. Ф.** Таможенный форпост юга России / А. Ф. Епифанов // Relga. – 1999. – 12 февр. – № 2 (8); [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.relga.rsu.ru/n8/epifanov.htm> (або <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=1046&level1=main&level2=articles>)
5. **Кисловский Ю. Г.** История таможи государства Российского. 907–1995 / Ю. Г. Кисловский. – М., 1995.
6. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000. – Х., 2000. – С. 28–44.
7. Отдельные этапы развития централизованного руководства таможенным делом в России. Государственный таможенный комитет Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: svts.ru/pics_art/link268.pdf
8. Постановление Президиума ЦИК СССР от 12.12.1924 г. “О введении в действие Таможенного устава Союза ССР” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/7704
9. Постановление ЦИК СССР от 15.10.1924 г. “Резолюция по докладу о Таможенном уставе Союза ССР” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/7727
10. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 72.
11. Там же. – Спр. 119.
12. Там же. – Спр. 206.
13. Там же. – Спр. 216.
14. Там же. – Спр. 218.
15. Там же – Спр. 300.
16. Там же. – Спр. 301.
17. Там же – Спр. 303.
18. Там же. – Спр. 305.
19. Таможенный устав Союза ССР (Утвержден ЦИК СССР 12.12.1924 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/7703
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р-4, оп. 1, спр. 531.
21. **Чорний В.** Україна і митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 02.02.2014

УДК 94(477+438)(092) «1945/1947»

В. Ю. Прокопов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ ВАСИЛЯ ГАЛАСИ У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВЗАЄМОДІЇ НА ЗАКЕРЗОННІ 1945–1947 рр.

Розглянуто діяльність Василя Галаси в налагодженні співпраці ОУН та УПА з польським населенням, націоналістичним підпіллям та польською адміністрацією на Закерзонні в 1945–1947 рр.

Ключові слова: В. Галаса, Закерзоння, ОУН, УПА, поляки, підпілля.

Прокопов В. Ю. Роль Василия Галасы в польско-украинском взаимодействии на Закерзонье 1945–1947 гг.

Рассмотрена деятельность Василия Галасы в налаживании сотрудничества ОУН и УПА с польским населением, националистическим подпольем и польской администрацией на Закерзонье 1945–1947 гг.

Ключевые слова: В. Галаса, Закерзонье, ОУН, УПА, поляки, подполье.

У дослідженнях українського визвольного руху чільне місце посідає біографістика. Василь Галаса був одним із тих, хто за рахунок власної праці й таланту пройшов шлях від низових ланок до вищих щаблів керівництва підпілля. Але, на жаль, його постать не популярна серед істориків, наукових досліджень його біографії немає.

До середини 1947 р. на північно-східних теренах сучасної Польщі, відомих під назвою Закерзоння, існувало потужне українське підпілля ОУН, підкріплене військовими з'єднаннями УПА, що мало на меті визволення та охорону місцевого населення від більшовицької загрози та польського насильства. Своєрідністю регіону була етнічна різноманітність населення. Від врахування особливостей міжетнічних відносин у цьому просторі залежала як ефективність боротьби УПА, так і загалом доля польського й українського населення.

Щодо самого Закерзоння існує досить значний масив літератури, де український визвольний рух (далі – УВР) висвітлено з різних боків та подано загальний нарис політики ОУН щодо поляків. Це передусім робота українського історика діаспори П. Мірчука, який вивчав пропагандистську роботу на Закерзонні серед поляків. Він опублікував декілька документів, що ілюстрували намагання оунівців порозумітись із поляками [16]. За радянських часів тема УПА для дослідників була заборонена або мала вкрай ідеологізований характер. У сучасній українській історіографії тема україно-польських відносин досить популярна. Ю. Киричук висвітлював тему УВР глибше, ілюстрував пропагандистську роботу українців із польською адміністрацією та військом, а також з польським підпіллям [10]. Найбільш близька до нашої теми праця А. Русначенка, який проаналізував політичну роботу мережі та лідерів ОУН Закерзоння з поляками та націоналістичним

підпіллям [18]. У своїх розвідках В. В'ятрович також висвітлював діяльність В. Галаси, пов'язану із забезпеченням рейдових відділів політичними інструкціями та пропагандистським матеріалом [4; 5]. Дослідник проаналізував стратегічне положення Закерзоння, вигідне для пропаганди серед інших народів, що й було використано лідерами ОУН краю [7]. У монографії В. В'ятровича, присвяченій польсько-українському конфлікту 1940-х рр., наведено важливі дані про серйозність намірів співпраці ОУН з польським підпіллям та місцевим польським населенням, уточнено місце В. Галаси в процесі мирних переговорів [8]. У довідниках П. Содоля подано інформацію про самого В. Галасу і його публікації в підпіллі [19; 20]. Таким чином, в історіографії можна знайти багато відомостей про політичну діяльність ОУН на Закерзонні, але залишається цілісно не вивченою як сама постать В. Галаси, так і окремо питання його особистої ролі у польсько-українській взаємодії.

Мета нашого дослідження полягає в розгляді різновекторної діяльності Василя Галаси з розширення україно-польської взаємодії в 1945–1947 рр., аналізі його особистого внеску в цю працю та її результатів. Матеріал викладено за проблемно-тематичним принципом, коли охарактеризовано окремі ділянки роботи (організаційної, ідеологічної, агітаційної).

У дослідженні розглянуто документи як опубліковані, так і неопубліковані. Опубліковані документи взято з видань «Літопису УПА» [14; 15], окремих збірках [17; 21–23], додатків до наукових робіт [6; 16]. Неопубліковані матеріали знаходяться в Галузевому державному архіві СБУ [10], Архіві Центру досліджень визвольного руху в колекції М. Онишкевича та М. Лебеда [1; 2].

Оскільки Галаса був провідником досить високого рівня, до розгляду будемо залучати звіти його підлеглих – працівників нижчих ланок, що дозволить зрозуміти особливості діяльності організації та роль у ній В. Галаси. Використовуючи документальні джерела: а) інструкції надрайонних та районних референтів, самого В. Галаси, КП ОУН Закерзоння; б) різноманітні звіти керівників референтур – інформативні, організаційні, політичні, звіти рейдових підрозділів УПА; в) пропагандистські листівки, брошури; г) програмові документи ОУН(б); д) матеріали зізнань із кримінальних справ на членів ОУН та УПА та самого В. Галаси, ми зважали на вірогідність свідомого викривлення інформації [10].

Важливим джерелом інформації є також мемуари. Існує велика кількість опублікованих спогадів учасників підпілля ОУН та відділів УПА на Закерзонні. Але найбільш значимі спогади Василя Галаси, його дружини Марії Савчин, Івана Кривуцького [9; 12; 13].

Василь Галаса (псевдоніми Назар, В'юн, Орест, Зенон, Орлан, Дніпровський, Зенон Савченко, О. Назаревич) народився 1920 р. у селі Олесин (сучасного Бережанського району Тернопільської області). Займав провідні посади в підпіллі Організації Українських Націоналістів на

Тернопільщині 1941–1943 рр. окружного рівня (Тернопільська, Бережанська, Чортківська округи) [19, с. 73].

У період, який ми розглядаємо (1945–1947), В. Галаса очолював політично-пропагандистську референтуру Крайового Проводу ОУН Закерзоння та був заступником крайового провідника Окраїнних західноукраїнських земель (ОСУЗ) Я. Старуха (псевдо Стяг) [9, с. 66–68]. У 1948–1953 рр. Галаса був крайовим провідником Північно-Західних українських земель (ПЗУЗ). У 1953 р. його разом з дружиною підступно захопили органи держбезпеки СРСР. Сім років В. Галаса провів в ув'язненні. З 1960 по 2002 рр., до смерті, проживав у Києві [19, с. 73].

Ще в липні 1944 р. між Польським Комітетом Національного визволення та урядом СРСР було складено угоду про кордон за лінією Керзона, коли українські етнічні землі Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння потрапляли під юрисдикцію польської держави [21, с. 63]. 9 вересня того ж року між керівництвом УРСР та Польським Комітетом Національного визволення було підписано угоду про евакуацію українського населення з Польщі і польських громадян з території України. Українці, ясна річ, не бажали полишати власні домівки і тому до них влада почала застосовувати примус, що супроводжувався акціями терору польських регулярних військ та націоналістичного підпілля [21, с. 94, 97–99]. У цей час ОУН видала велику кількість листівок та відозв до польського населення, щоб воно не йшло за більшовицькою політикою, яка посилює ворожнечу між обома народами [16, с. 163–165].

Навесні 1945 р. на Перемищину прибув Ярослав Старух (Стяг) як новий крайовий провідник. Після відступу фронту на Захід та оприлюднення домовленостей між СРСР та комуністичною Польщею потреба переформатування Закерзоння згідно з новими умовами стала нагальною. Край поділили на три округи, що збігалися з тактичними відтинками (ТВ) УПА. Другою та третьою округами керував Я. Старух. Перша (Лемківщина та Перемищина) знаходилася під опікою В. Галаси, який мав на той час псевдонім Дніпровський [15, с. 577]. Мережа ОУН на Закерзонні відтоді поділялася на округи, надрайони, райони, куці та станиці.

На першій нараді-зустрічі В. Галаси та Я. Старуха було визначено завдання та план дій на майбутній період. Головними цілями діяльності були: налагодження відносин із польським підпіллям Армії Крайової (АК) і місцевим польським населенням, поширення інформації про національно-визвольну боротьбу, її мету, політичну платформу, агітація за спільну антибільшовицьку боротьбу, політично-пропагандистська робота в Польщі шляхом рейдів. В. Галаса мав написати ідеологічну працю про україно-польські взаємини [9, с. 66–68]. Ці конкретні політичні та організаційні завдання він повинен був здійснювати на своєму терені.

У першу чергу перед проводом краю постало завдання організації боротьби з переселенням, що розгорталася разом з акціями терору польських збройних сил проти українського населення. Військовий спротив був крайнім

засобом впливу на противника. Українці намагались довести словесними – пропагандистськими методами, що не мають наміру воювати з Польською державою або польським народом, а лише захищають свою територію та населення [18, с. 189–191]. Тому польський відтинок політичної праці був найбільш пріоритетним.

Проводилася масштабна робота з відвернення збройних зіткнень та за можливості залучення поляків на український бік шляхом розповсюдження листівок [16, с. 167, 168]. За сприяння Галаси було організовано зустрічі з окремими представниками адміністрації, офіцерами Війська Польського (ВП), священниками. Зокрема, 10 серпня 1945 р. за ініціативою Галаси відбулись переговори районних керівників ОУН з владою міста Лісько, комендантами міліції, Ужонду Безпеченства (польською службою безпеки), повітовим головою Польської партії робітничої. Крім того, члени ОУН зустрічались з окремими представниками Війська Польського, які бажали перемовин і порозуміння між народами. Підлеглі В. Галаси, політично-пропагандистського референта крайового проводу, як політвихователі у відділах УПА здійснювали інформаційно-пропагандистські рейди до польських селищ та пояснювали політичну позицію українців [9, с. 74, 75]. Серед них був і референт пропаганди надрайону «Холодний Яр» Ярослав Пеців (псевдонім Вадим), який інструктував підлеглих стосовно того, як проводити особисті зустрічі з польськими родинами. Такою пропагандою мали займатися кваліфіковані кадри з детальним роз'ясненням політичної позиції ОУН та УПА. Політичні гасла треба було ілюструвати конкретними прикладами [17, с. 107, 108, 246].

На початку 1946 р. КП видав інструкцію для членів ОУН та УПА, у якій, крім інших організаційних питань, було вказано про дотримання вимог із брошури В. Галаси «Короткі вказівки для тих, які йдуть у рейд на Словаччину». Ці вказівки стосувались як тактики бою на чужій території, так і поведіння зі своїм та, особливо, чужим населенням, що мало бути підкреслено чемним [1].

Існують численні звіти про діалог із поляками, які обіймали різні посади. Наприклад, зі звіту про зустріч провідника V району (надрайону «Холодний Яр», підлеглого В. Галаси) Ігоря та пропагандиста того ж району Сокола з повітовим головою Польської партії робітничої: «Гером, очевидно, що останній розумів політичну помилковість повсюдного виселення українців з цих теренів, що призведе до відплатних дій УПА. Під час акцій виселення ВП (у яких брали участь й радянські солдати, перевдягнуті в польську уніформу), що супроводжувалися пограбуванням та побиттям людей, страждало і польське населення. Гер обіцяв посприяти, щоб у Ліському районі не відбулось загострення ситуації і підрозділи ВП припинили виселення» [2; 22, с. 476–480].

Масовість спілкування українського підпілля з поляками підтверджують «Короткі вказівки для тих, які зустрічаються з поляками», де тезово та спрощено для розуміння пересічного повстанця було пояснено, як

він має себе поводити і що обговорювати під час зустрічей. Ці вказівки поширював крайовий провід для виконання повстанцями Закерзонського краю, тому не виключено, що їх автор В. Галаса [22, с. 559, 560].

В. Галаса переймався не тільки організаційними проблемами впровадження політичної лінії. Він був також автором знакових ідеологічних творів. Так, у 1945 р. вийшла у світ його брошура «Українсько-польські взаємини» під псевдонімом Зенон Савченко. Цей твір мав переконати поляків, що УПА не має на меті знищення всього польського. На основі історичних фактів автор доводив, що ворогування Польщі з Україною завжди призводило до втрат з обох сторін, а головним ворогом він вважав більшовизм, який можна подолати лише спільними зусиллями. Згодом цю працю перевидавали сім разів – по три українською і польською та одного разу англійською [3; 6, с. 15–38].

Інформація про втілення політичної лінії та вказівок проводу ОУН щодо пропагандистської роботи серед польського та українського населення відома з політичних звітів районів, якими опікувався В. Галаса. Наприклад, зі звіту від провідника V району «Бескиду» Левка виходить, що лише за грудень 1945 р. було розповсюджено 200 «летючок» серед Війська Польського. Серед місцевого польського населення поширено 150 листівок «Поляки переселенці», окремо 50 листів розіслано до місцевих впливових поляків, а 100 до самої Польщі. Автор звіту особисто проводив бесіди з поляками на тему добросусідських відносин [14, с. 316, 317].

Поляки по-різному ставилися до співпраці з українцями. Зі звіту за квітень 1947 р. видно, що ті, які жили серед більшості українців, нормально приймали повстанців та із зацікавленням читали літературу. І навпаки, у селах з більшістю польського населення ставлення до українських партизанів було насторожене, а інколи й вороже (особливо після загибелі К. Сверчевського) [14, с. 744, 745]. Дане питання, на наш погляд, потребує окремого дослідження.

Спроби порозумітися з націоналістичним польським підпіллям було зроблено по всьому Закерзонню. У терені, підпорядкованому В. Галасі, зустрічі проходили з місцевими командирами АК, які вирішували питання на локальному рівні. Наприклад, у квітні 1945 р. на теренах I округи за ініціативи КП ОУН та В. Галаси (який у той час знаходився в селі Турниця) відбулося декілька зустрічей з представниками АК. Перемовини в с. Селиська Березівського повіту вів з українського боку Іван Кривуцький (псевдонім Аркадій) та районний керівник ОУН Борис, а з польського – капітан АК Пірат-Дража. Їм вдалось домовитись про припинення взаємних нападів на території прилеглих сіл. За сприяння Орлана зустрічі з польським підпіллям відбулися й на Ряшівщині [12, с. 56, 57; 18, с. 195]. Перемовини з представниками польського руху опору тривали майже рік, але результати були вже влітку 1945 р. – взаємне протистояння між підпіллями майже припинилось, налагоджувалася співпраця [8, с. 206; 10, файли 7617, 7618].

Пропагандистські рейди на територію Польщі готували заздалегідь. Якраз В. Галаса займався й детальним інструктажем щодо їх проведення. У 1946 р. він склав брошуру «Рейди і політично-пропагандивна робота серед польського населення». Стрільці мали роздавати листівки та літературу в кожному селі, писати кличі на парканах. Головними темами пропаганди були: наголошення на боротьбі УПА за власну землю без жодного нападу на чужу, загроза з боку більшовицької Москви для Польщі. Українці переконували, що лише об'єднання всіх поневолених народів у боротьбі проти сталінізму може дати успішний результат, а також агітували польське та єврейське населення за дружні відносини з представниками українського визвольного руху [8, с. 212; 22, с. 704–721].

Саме на польські терени припадала найбільша кількість пропагандистських рейдів з метою розширення антибільшовицького фронту боротьби за визволення всіх націй. Ще в травні 1945 р. командування УПА видало наказ про такі рейди серед польського населення [Там само, с. 211].

Вибори до Установчого сейму Польщі, від результатів якого багато чого залежало як для самих поляків, так і для українців, було проведено в січні 1947 р. За підготовкою та перебігом виборів українське підпілля уважно стежило, але за інструкціями проводу втручатись не мало права. Слід було лише продовжувати розповсюдження революційних видань [23, с. 176–177]. Наприклад, у 1946 р. В. Галаса під псевдонімом З. Савченко написав аналітичну брошуру «Польща перед виборами», прогнозуючи результати та розподіл політичних сил після виборів. За його свідченнями під час допитів радянськими слідчими, спочатку це був аналітичний звіт, який згодом Я. Старух (Стяг) видав як брошуру [10, файл 7430]. Наразі цю брошуру не виявлено [20, с. 221].

Протягом зими 1946–1947 рр. сотня Володимира Щигельського (псевдонім Бурлака) здійснила пропагандистський рейд на Засяння, по польських селах. Наказ надійшов від провідника Орлана на замовлення польського підпілля, яке на той час майже припинило своє існування. Метою цього заходу була антикомуністична пропагандистська кампанія серед поляків перед виборами до сейму. Під час рейду повстанці навіть співали польських пісень [4].

В інтерв'ю «Віснику Закерзоння» (2002) В. Галаса зазначав: «Ми закликали під час виборів голосувати за партію Міколайчика... за польські демократичні сили, а не за більшовицькі». Натомість керівництво ОУН не плекало великих надій на польські антикомуністичні сили. У ставленні до українців поляки всіх таборів виявляли єдність [9, с. 246]. Хоча можна припустити, якби перемогла Польська селянська партія, такого остаточного вирішення українського питання, як операція «Вісла», не було б.

В умовах польсько-українського етнічного прикордоння від керівництва ОУН вимагали зменшити антагонізм між народами та перейти до співпраці. Основний напрямок відносин із поляками було задекларовано В. Галасою в брошурі «Українсько-польські взаємини», настановами якої націоналісти намагалися керуватись. Тут бачимо тези з історичним

контекстом, у яких було доведено згубність для двох народів ворожнечі перед спільним ворогом – більшовизмом. «Лише співпраця польського народу з українським і другими поневоленими народами являється передумовою до здобуття польської незалежної держави. Український нарід завсіди був схильний до порозуміння та співпраці з поляками. Таке його становище і сьогодні. Але до цього необхідно полякам змінити своє відношення до українців і їх державної проблеми – перш за все в своєму інтересі. Ми не хочемо ворогувати з польським народом, а навпаки, ми хочемо разом з ним боротися проти спільного ворога, разом перемогти і після перемоги жити в добросусідських взаєминах» [6, с. 38]. За ініціативи та посередництва В. Галаси відбувався діалог українців з польською владою, у результаті якого в деяких районах домовились про припинення протистояння та виселення українського населення. На місцевому рівні також за участю В. Галаси вдалося досягти перемир'я з польським націоналістичним підпіллям і скоординувати дії у пропаганді та збройній боротьбі. Організаторський та дипломатичний талант Орлана, притаманний йому, дозволив ефективно проводити пропагандистську роботу. Найбільш масовою вона була під час рейдів углиб Польщі. Вони проводилися без наміру грабунку та наживи, як це стверджувала комуністична пропаганда, а з метою привернення уваги простих поляків до загрози більшовизму. Таким чином, В. Галаса проявив себе ідеологом та організатором співпраці з поляками на Закерзонні.

Польсько-українське порозуміння було стратегічною метою українського визвольного руху на Закерзонні в 1945–1947 рр., але, на жаль, цей напрям не був реалізований повною мірою. І все ж таки Василь Галаса зробив суттєвий внесок у співпрацю українського та польського народів.

Бібліографічні посилання

1. Архів Центру Досліджень Визвольного Руху. – Ф. М. Лебеда.
2. Там же. – Ф. М. Онишкевича. – П. 19. – Файли № 1–10.
3. Там же. – П. 66. – Файли № 1–31.
4. **В'ятрович В.** Сотенний «Бурлака» / В. В'ятрович. – Л., 2000; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.oun-upa.info/burlaka/index.html>
5. **В'ятрович В.** Рейди УПА теренами Чехословаччини / В. В'ятрович. – Торонто; Л., 2001; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.oun-upa.info/rejdy/>
6. **В'ятрович В.** Брошура референта пропаганди ОУН Закерзонського Краю Василя Галаси 1945 р. / В. В'ятрович // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зб. 2. – С. 15–38.
7. **В'ятрович В.** Український визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках / В. В'ятрович // Там же. – Л., 2008. – Зб. 12. – С. 181–196.
8. **В'ятрович В.** Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В'ятрович. – К., 2011.
9. **Галаса В.** Наше життя і боротьба. Спогади / В. Галаса. – Л., 2005.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 74914. Галаса Василь.
11. **Киричук Ю.** Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія і практика / Ю. Киричук. – Л., 2003.
12. **Кривуцький І.** «Де срібнолентий Сян пливе...» / І. Кривуцький. – Л., 2003.

13. Літопис Української Повстанської Армії / Марія Савчин. Тисяча доріг. – Торонто; Л., 1995, – Т. 28.
14. Літопис УПА. – Торонто; Л., 2001. – Т. 34.
15. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2007, – Т. 9.
16. **Мірчук П.** Українська Повстанська Армія 1942–1952 / П. Мірчук. – Л., 1991.
17. Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР. Збірник документів / за ред. Є. Місила. – Л., 2007.
18. **Русначенко А.** Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. / А. Русначенко. – К., 2002.
19. **Содоль П.** Українська Повстанча Армія, 1943–49 рр. Довідник перший / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1994.
20. **Содоль П.** Українська Повстанча Армія, 1943–49 рр. Довідник другий / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1995.
21. **Сергійчук В.** Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Т., 1997.
22. **Сергійчук В.** Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947 / В. Сергійчук. – К., 2004.
23. **Шаповал Ю.** ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.) / Ю. Шаповал. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 13.02.2014

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 63.3 (2) 47

Ю. И. Коломоец

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ В ШВЕЙЦАРИИ ЦЕНТРА РОССИЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В НАЧАЛЕ 1860-х гг.

Проанализирован процесс формирования в Швейцарии центра российской политической эмиграции.

Ключевые слова: эмиграция, Швейцария, А. Герцен.

Коломоець Ю. І. До питання про формування у Швейцарії центру російської політичної еміграції на початку 1860-х рр.

Проаналізовано процес формування у Швейцарії центру російської політичної еміграції.

Ключові слова: еміграція, Швейцарія, О. Герцен.

Политическая эмиграция является важной составной частью борьбы за изменение существующего строя в тоталитарных и авторитарных государствах. Задачи эмиграции, ее опыт используются организациями и партиями, вынужденными действовать в схожих условиях. Для российского освободительного движения 1860-е гг. стали переломными в связи с включением в борьбу новых слоев общества, расширением ее масштабов, появлением радикальных организаций, готовых использовать в своей борьбе самые крайние методы, включая террористические. Для политической эмиграции в Швейцарии данное время было периодом ее зарождения, формирования первых революционных групп, началом создания той операционной базы, которая достигла высшей точки своего развития в период революции 1905–1907 гг. Следует отметить, что в начале XX в., по данным Департамента полиции, в Западной Европе насчитывалось 20 тысяч, а в Женеве – 5,5 тысяч политических эмигрантов из России. В начале века Западная Европа оказалась настолько обжитой российскими революционерами, что обиходными становились выражения «губернский город Париж» и «уездный город Женева». Целые кварталы и улицы в западноевропейских городах, и особенно Швейцарии, стали местом обитания выходцев из России. А начиналось все в 1860-х гг. с десятков людей, принявших решение покинуть родину с тем, чтобы из-за границы продолжать свою борьбу против существовавшего режима. Именно формированию в Швейцарии одного из центров российской политической эмиграции и посвящена данная статья.

Характерной особенностью политической эмиграции вообще, и российской в частности, является ее концентрация вокруг вождей. В начале

1860-х гг. они, а в данном случае это А. Герцен и Н. Огарев, проживали в Англии, куда и направлялись в основном все выехавшие из России. Так, один из эмигрантов отмечал, что «быть за границей и не захватить в Лондон к Герцену считалось чем-то вроде непосещения Лувра в бытность в Париже» [8, с. 18]. По данным, выявленным в ходе «процесса 32-х» (дело о лицах, обвиняемых в отношениях с лондонскими пропагандистами), только в один вечер 18 июня 1862 г. у А. Герцена находились 15 человек, в том числе такие деятели, как М. Бакунин, В. Кельсиев, Л. Мечников и др., а 6 июля – 13, в том числе польские революционеры Браницкий и Чернецкий [8, с. 84].

Другие эмигрантские центры возникали ситуативно и на небольшой срок. Так, в 1862 г. на короткое время был организован эмигрантский центр в Гейдельберге, который посещало значительное количество студентов из России. Органы политического сыска отмечали, что в этом немецком городе была образована русская читальня, где желающие могли познакомиться с новинками революционной литературы [18, с. 137].

Изучение российской революционной эмиграции 1860-х гг. в отечественной исторической науке подобным же образом концентрировалось вокруг исследования ее деятельности именно в Лондоне. В работах Б. Козьмина [5], Н. Пирумовой [15], А. Кипермана [4] достаточно подробно освещена история эмиграции в Великобритании, поскольку именно там до 1865 г. проживали А. Герцен и Н. Огарев. Гораздо меньше внимания уделялось другим западноевропейским странам, в том числе и Швейцарии.

Следует отметить, что с начала 1860-х гг. достаточно резко увеличилось число политических эмигрантов из России. Основной причиной данного процесса можно считать усиление репрессий против участников революционного движения со стороны царских правоохранительных органов. Для иллюстрации приведем «Протест В. Касаткина», опубликованный в «Колоколе» в августе 1865 г. В. Касаткин, впоследствии один из старейших эмигрантов, отмечал, что «в начале июля 1862 г., больной, я уехал за границу с тем, чтобы, запасаясь силами, вернуться домой через три, четыре месяца и приняться вновь за прерванное на время издание... Белый террор того времени в России заставил меня не спешить с возвращением и выждать в чем и за что меня обвиняют... Я перебрался в Лозанну и, не получая никаких вестей из России, остался в Швейцарии» [7].

Нужно все-таки подчеркнуть, в 1860-х гг. идея эмиграции с целью продолжения борьбы не была популярной в среде революционеров. Так, в тайной организации «Молодая Россия» под руководством П. Заичневского существовало резко отрицательное отношение к эмиграции, поскольку эмигранты перестают понимать особенности борьбы в России [17, с. 63]. Интересным, на наш взгляд, является рассуждение Н. Чернышевского о возможности эмиграции вообще. «Эмигрировать, – подчеркивал он, – значило бы для меня обрекать свое семейство на великие страдания и муки. Надеюсь, кто знает меня, тот не усомнится, что мысль об этом не могла быть для меня слишком привлекательна... Не поеду за границу. Будь что будет»

[9, с. 303]. Можно поверить в искренность заявления Н. Чернышевского, поскольку уехавшие за границу очень сильно рисковали как в материальном, так и духовном плане. Об этом свидетельствует приговор по делу эмигранта Н. Жуковского, отказавшегося вернуться в Россию по требованию правительства. В нем отмечалось, что «бежавшего за границу Николая Жуковского заслушав призыву правительства, состоящее в неявке его в Россию, несмотря на делаемый ему вызов, лишить всех прав состояния и считать его изгнанным навсегда из пределов государства» [2, с. 191].

Таким образом, становление российской политической эмиграции в начале 1860-х гг. проходило в условиях, когда возможность уехать за границу варьировалась в диапазоне от единственно возможного до абсолютно неприемлемого выхода из ситуации.

Важно отметить, что несмотря на подобные воззрения в обществе и затруднения, связанные с возможностью отъезда вообще, в Швейцарии постепенно начинают появляться все больше в первую очередь молодых людей, готовых продолжать революционное дело из-за границы. Данный вывод подтверждается прежде всего жандармскими чиновниками, обязанными по роду службы следить за происходящим за пределами Российской империи. Так, жандармский генерал Н. Голицын отмечал, что «с 1860 г. Республика Швейцария стала мало-помалу сборным пунктом большого количества русских эмигрантов, анархистов и революционеров, в том числе некоторое количество молодых женщин, которые с первых шагов социалистического движения приняли серьезное и самоотверженное участие в деятельности анархистов [3, с. 8]. В связи с подобной оценкой неизбежно возникает вопрос, почему именно Швейцария стала с данного периода основным прибежищем выходцев из России? Ответ можно отыскать в документах тех же представителей царских правоохранительных органов. Так, чиновник Министерства внутренних дел В. Мещерский, побывав осенью 1864 г. в Швейцарии, отмечал, что «везде лучше, чем у нас, в смысле порядка и людей. И совсем независимо от политического мира. В Англии лучше при парламенте, во Франции лучше при... конституциях, в Швейцарии – при республике» [14, с. 403]. Генерал Н. Голицын вполне профессионально оценил причины формирования центра эмиграции именно в Швейцарии, подчеркнув, что «пребывание в стране, которая издавна служила местом единения для представителей наиболее радикальных политических идей, оказалось удобным и приятным; здесь-то именно начинают подготовляться заговоры, отсюда отправляются эмиссары; Швейцария, в особенности Женева и Цюрих, становятся очагом пропаганды, уничтожить который русскому правительству было не в силах» [3, с. 8]. И еще одно замечание, которое касается выгоды проживания в Швейцарии для русских эмигрантов, не имевших, как правило, значительных денежных сбережений. По мнению экономиста М. Блокка, «финансовое положение швейцарского союза по справедливости считается одним из лучших» [1, с. 95].

Таким образом, к 1862 г. в Швейцарии было достаточное количество эмигрантов из России, которые хотели продолжать борьбу с царским самодержавием. Это – В. Бакст, Л. Рейнгартен, Я. Сабуров, Н. Жуковский, В. Касаткин, А. Стюарт и др. Начала формироваться первая «молодая» эмиграция, которая обязательно в конце концов должна была вступить в конфликт с более давними ее представителями. В конце осени 1862 г. именно на средства А. Стюарта в Берне была основана русская эмигрантская типография, которая в течение года издала семь революционных брошюр, предназначенных для транспортировки в Россию [4, с. 29]. Их вместе с изданиями «Вольной типографии» в Лондоне начали ввозить в различные города империи. Это были не первые, но достаточно активные действия российских эмигрантов, которые привлекли внимание правительства. Интересной в данном случае является записка историка, государственного деятеля, с 1861 г. управляющего вторым отделом собственной Его Императорского Величества канцелярии М. Корфа, который отмечал отсутствие необходимости в заставах и таможах, препятствующих попаданию заграничной литературы «как потому, что все равно все заграничные издания расходятся в России в громадном количестве, так и потому, что это, наоборот, привлекает внимание к запрещенному плоду» [10, с. 367]. Трудности в работе типографии в Берне, в том числе финансовые и литературные, вынудили ее основателей поставить вопрос касательно объединения с герценовским изданием в Лондоне. Против данного слияния резко выступил А. Герцен, считая, что, во-первых «молодая» эмиграция еще не самостоятельна, во-вторых, из-за боязни при объединении потерять самостоятельность, в-третьих, будучи отрицательно настроенным к любому взаимодействию с организацией «Земля и Воля» и, в-четвертых, справедливо опасаясь, что все материальные расходы по изданию лягут на его плечи.

Итак, налицо был первый конфликт между «старой» и «молодой» эмиграцией. Таким образом А. Герцен полностью проигнорировал справедливое, с нашей точки зрения, замечание М. Бакунина, высказанное еще в 1860 г.: «Не должны ли вы иметь несколько единомыслящих людей в России, знающих край и одаренных практическим талантом и смыслом... Иначе вы будете всегда обмануты и потеряете всякую силу в России» [16, с. 66]. А. Герцен, по нашему мнению, полностью находился под впечатлением прокламаций «Молодой России», обвинявшей его в перерождении и отказе от революционных действий. Что-то весьма похожее впоследствии наблюдалось во время конфликта между «старой» и «молодой» фракциями российской социал-демократической эмиграции в конце 1890-х гг. И в том, и в другом случаях вожди эмиграции слишком длительное время проживали за границей, утрачивая связи с русской действительностью.

Ситуация еще более накалилась после приезда в Женеву в 1862 г. видного революционера, одного из руководителей организации «Земля и Воля» А. Серно-Соловьевича. Исследователь революционного движения М. Лемке дал ему следующую характеристику. «Он (А. Серно-Соловьевич. –

Ю. К.) принял самое деятельное участие в создании в Женеве... тесного круга, который своей готовностью и положением мог бы служить постоянным резервом пропагандистов в России» [8, с. 269]. Именно А. Серно-Соловьевичу удалось сплотить вокруг себя российских эмигрантов и значительно активизировать их деятельность. Именно он стал одним из инициаторов протеста русских эмигрантов против подавления польского восстания, напечатанного в июньском 1863 г. номере «Колокола». В этом документе подчеркивалось, что «нижеподписавшиеся русские, живущие в Швейцарии, ...протестуют против бесчеловечных мер Муравьева и других палачей, огнем, мечом, депортацией и грабежом опустошающих Польшу» [6]. С лета 1863 г. между женевскими и лондонскими эмигрантами при активном участии еще одного революционера Н. Утина начались переговоры относительно объединения. Осенью этого же года А. Герцен посетил Швейцарию и Италию, где встретился с русскими эмигрантами, обсуждая идею о слиянии. Н. Утин хорошо понимал необходимость формирования за границей единого центра, который бы координировал по возможности борьбу в России. В письме Н. Огареву в июле 1864 г. из Женевы он отмечал, что «на сию минуту, когда в самой России нет центра, все должны понять, какую важность получает здесь, за границей очевидный центр силы, оплот веры в силу» [11, с. 13]. Заканчивая письмо, Н. Утин еще раз призвал Н. Огарева и А. Герцена к переезду в Швейцарию [Там же, с. 13]. С нашей точки зрения, перемещение центра эмиграции в Швейцарию, особенно в Женеву, давало возможность усилить деятельность революционеров за счет опыта А. Герцена и энергии «молодых» эмигрантов. Это понимали и А. Герцен с Н. Огаревым, которые в Лондоне все больше оказывались оторванными не только от событий на родине, но даже и от свежей информации о происходящем там. Тем не менее, по информации правоохранительных органов, в Швейцарии эмигранты значительно активизировались. Так, по данным чиновника Министерства внутренних дел А. Мальшинского, в 1864 г. «в Женеве жили русские эмигранты, причастные к печатанию «Великоросса» в России, и бежавшие после восстания 1863 г. офицеры» [13, с. 68]. Они занимались, по его мнению, не только издательской, но и архивной деятельностью, готовя к печати секретные документы царской полиции. Об этом же писал и М. Бакунин А. Герцену в марте 1864 г., оценивая очень высоко, с точки зрения революционеров, бежавших в Швейцарию солдат и офицеров. Описывая одного из них, Погосского, М. Бакунин подчеркивал, что «я не знаю человека более способного печатно говорить с солдатами и, пожалуй, может быть, и с народом, чем он» [16, с. 155]. Вот почему в конце декабря 1864 г. они приняли решение о переносе издания «Колокола» в Женеву, и 28 декабря А. Герцен переехал в Швейцарию [12, с. 70]. Именно с этого времени на последующие 50 лет страна стала одним из главных центров российской политической эмиграции.

29 декабря 1864 г. в Женеве состоялся первый съезд российских эмигрантов. В нем приняли участие 15 человек, а именно: А. Герцен, Н. Утин, Л. Мечников, В. Касаткин, Н. Жуковский, А. Серно-Соловьевич, А. Черкесов, Л. Шелгунова, Н. Утина, В. Лучинин, С. Усов, В. Ковалевский, А. Стюарт, М. Гулевич и П. Якоби [12, с. 71].

На собрании были сразу же резко размежеваны позиции «старой» и «молодой» эмиграции. Главная причина конфликта заключалась в издательской деятельности и материальных вопросах. Согласно мнению Л. Мечникова, «молодая эмиграция» требовала, чтобы редакция газеты («Колокол». – *Ю. К.*) зависела от целой корпорации эмигрантов, которой должны быть переданы и фонд Бахметьева (в 1858 г. некий Бахметьев передал А. Герцену значительную сумму денег «на революцию». – *Ю. К.*), и суммы, обеспечивающие «Колокол» [Там же, с. 71]. Как видим, между эмигрантами начались финансовые трения, как и в «Союзе русских социал-демократов за границей», и в РСДРП в послереволюционный период. По всей видимости такие конфликты – удел в среде эмиграции. Как и в более поздние времена, «старые эмигранты» обвиняли молодежь в неспособности к литературному творчеству, поэтому не желали передавать в другие руки редактирование «Колокола».

Сам А. Герцен так оценивал происходящее на съезде: «Я больше уступал возможного и справедливого, но они («молодые». – *Ю. К.*) все что-то хлопочут и интригуют» [Там же, с. 77]. В итоге пришли к соглашению о том, что «Колокол» и средства на его издание остались в руках А. Герцена, а последний, в свою очередь, обязался расширить программные положения издания за счет новых, более радикальных идей «молодой эмиграции» [12, с. 79]. В целом съезд закончился ссорой, наложившей отпечаток на взаимоотношения эмигрантов вплоть до смерти А. Герцена (1870).

Таким образом, в начале 1860-х гг. в Швейцарии сформировался центр российской политической эмиграции: из Лондона перенесено печатание газеты «Колокол», переехали ее вожди А. Герцен и Н. Огарев, а в Женеву, Берн, Цюрих, Лозанну потянулись выходцы из России, желающие продолжения борьбы с существующим на родине строем.

Библиографические ссылки

1. **Блок М.** Сравнительное обозрение сил и богатства европейских государств / М. Блок. – СПб., 1863.
2. **Глинский Б. Б.** Революционный период русской истории (1861–1881 гг.) / Б. Б. Глинский. – СПб., 1913.
3. **[Голицын Н. Н.]** Хроника социалистического движения в России. 1878–1887. Официальный отчет / Н. Н. Голицын. – М., 1906.
4. **Киперман А. Я.** Разночинская революционная эмиграция (1861–1895): пособие по спец. курсу для студентов-заочников / А. Я. Киперман. – Тамбов, 1980.
5. **Козьмин Б. П.** Революционное подполье в эпоху «белого террора» / Б. П. Козьмин. – М., 1929.
6. Колокол. – 1863. – № 172 (1 июня).
7. Там же. – 1865. – № 200 (1 авг.).

8. **Лемке М.** Очерки освободительного движения «шестидесятых годов»: По неизданным документам и материалам / М. Лемке. – СПб., 1908.
9. **Лемке М.** Процессы М. Михайлова, Д. Писарева, Н. Чернышевского / М. Лемке. – СПб., 1907.
10. **Лемке М. К.** Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. / М. К. Лемке. – СПб., 1904.
11. Летопись жизни и творчества А. И. Герцена. 1864–1867. – М., 1987.
12. Летопись жизни и творчества А. И. Герцена. 1868–1870. – М., 1990.
13. **[Мальшинский А. П.]** Обзор социально-революционного движения в России / А. П. Мальшинский. – СПб., 1880.
14. **Мещерский В. П.** Мои воспоминания: в 3-х ч. / В. П. Мещерский. – СПб., 1897. – Ч. 1. (1850–1865 гг.).
15. **Пирумова Н. М.** «Русский социализм» А. И. Герцена / Н. М. Пирумова // Революционеры и либералы в России. – М., 1990. – С. 114–140.
16. Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. – Женева, 1895.
17. Политические процессы 60-х гг./ под ред. Б. П. Козьмина. – М.; Пг., 1923.
18. **[Татищев С. С.]** Революционное движение в России. Записка, составленная по Департаменту Полиции / С. С. Татищев. – Б. м., б. г.

Надійшла до редколегії 11.02.2014

УДК94(47+57)(092)

С. И. ПОЛЯКОВ

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПОЛЕМИКА ВОКРУГ АДВОКАТСКОЙ ПРАКТИКИ В. И. УЛЬЯНОВА

Освещены наиболее распространенные версии, систематизирован круг вопросов, составляющих предмет, композиционное построение полемики об уровне профессионального мастерства В. И. Ульянова в Самарском окружном суде.

Ключевые слова: В. И. Ульянов (Ленин), лениниана, антилениниана, институт адвокатуры в дореволюционной России, присяжный поверенный, Самарский окружной суд.

Поляков С. І. Полеміка навколо адвокатської практики В. І. Ульянова.

Висвітлено найбільш поширені версії, систематизовано коло питань, які складають предмет, композиційну будову полеміки щодо рівня професійної майстерності В. І. Ульянова в Самарському окружному суді.

Ключові слова: В. І. Ульянов (Ленін), лєнініана, антилєнініана, інститут адвокатури в дореволюційній Росії, присяжний повірений, Самарський окружний суд.

В. И. Ульянов (в статье преимущественно употребляется настоящее имя, так как известный псевдоним Ленин вошел в широкое употребление значительно позже рассматриваемого периода) входит в число тех величайших личностей мировой истории, чья жизнь и деятельность была,

есть и будет предметом острых научных дискуссий и политических баталий. Интерес политической практики к историческому знанию естественен и полезен, так как делает историческое знание востребованным, побуждает к новому поиску и саморазвитию. Однако имеет место и обратная сторона, когда историю пишут в угоду господствующему политическому интересу. Рано или поздно это должно быть выявлено и исправлено.

Выходят в свет новые книги о В. И. Ленине. В настоящее время насчитывается более 140 сюжетов ленинской биографии, которые имеют не только научное академическое, но и политико-идеологическое значение в противостоянии между ленинианой и антиленинианой [6, с. 278–287]. Всех современных авторов можно поделить на три группы: традиционалисты, центристы и радикалы. Первые считают, что ленинизм был и остается «святым» и «непогрешимым»; следовательно, необходимо относиться к нему так, как и раньше. Другие, признавая необходимость научного, объективного, уважительного отношения к этому историческому феномену, настаивают на критическом, свободном от иллюзий и прежних стереотипов отношении к ленинским идеям, на необходимости смелого их обсуждения и оценки. Третьи разными способами пытаются доказать чуть ли не тотальную устарелость ленинизма, его ненужность, историческую вину.

В данной статье автор анализирует различные точки зрения относительно адвокатской практики В. И. Ульянова, освещает наиболее распространенные версии традиционалистского, центристского и радикального направлений в историографии, показывает уровень профессионального мастерства и результаты работы В. И. Ульянова в Самарском окружном суде в контексте правового статуса присяжных поверенных в дореволюционной России, определяет круг вопросов профессиональной деятельности В. И. Ульянова в качестве помощника присяжного поверенного, которые в своей совокупности составляют предмет полемики.

Хотя история не знает сослагательного наклонения, тем не менее открытым был и остается вопрос: стал бы В. И. Ульянов профессиональным революционером, если бы существовали более благоприятные условия для его деятельности в области юриспруденции, чем те, которые сложились по объективным причинам. Ведь в истории российской социал-демократии (да и не только ее) можно найти сотни имен, подтверждающих обычное для того времени правило: в революционную политику шли по убеждению. Тот или иной партийный работник, ушедший с головой в революционную деятельность, на каком-то этапе своей жизни мог свободно принять решение отойти от этой деятельности или совмещать партийную работу с профессиональной карьерой. И если такое происходило, то осуждались люди, которые изменили своим убеждениям, а не те, которые их сменили.

В советской историографии «раннего Ленина», начиная с 20-х годов XX в., сложилось мнение о том, что Ленин, занимаясь адвокатской практикой, не только не служил правящему режиму, но и боролся против

него в стенах суда, использовал адвокатский столик для пропаганды революционных идей, защиты интересов обездоленных трудящихся. «В январе 1892 года, – указывается в кратком биографическом очерке (1955), – Ленин был зачислен в списки помощников присяжных поверенных и с марта начал выступать в качестве защитника в Самарском окружном суде. Его подзащитными были главным образом крестьяне-бедняки и мастеровые» [9, с. 13]. Или: «В 1891 году он блестяще сдал экзамены на юридический факультет Петербургского университета и получил диплом первой степени. С 1892 года Владимир Ильич стал выступать в качестве защитника подсудимых в Самарском окружном суде. Но эта работа служила лишь прикрытием революционной деятельности, которая захватывала его все больше и больше» [1, с. 15]. Последнее советское издание 1985 г. мало чем отличается в этом вопросе от издания 1955 года: «После получения университетского диплома, с конца января 1892 г. Ленин был зачислен помощником присяжного поверенного и с марта начал выступать в Самарском окружном суде. В течение 1892–1893 годов он выступал около 20 раз. Большинство его подзащитных были крестьяне-бедняки и ремесленники» [3, с. 18].

Обращает на себя внимание как скупость и сжатость оценки профессиональной юридической деятельности В. И. Ульянова, так и ее безапелляционная политическая направленность. Поскольку главной задачей авторов было освещение истоков революционной и партийной деятельности В. И. Ульянова, постольку возникло убеждение, что юридическую профессию он использовал только в качестве прикрытия своей революционной деятельности. Не только в так называемых «официальных партийных изданиях», но и научных исследованиях, специально посвященных теме адвокатской практики В. И. Ульянова, эта точка зрения получила свое закрепление и развитие [16–18].

Правда, и в постсоветский период некоторые авторы, заявляющие о своем принципиальном непринятии «ленинизации» исторических исследований, также поддерживают вышеназванную точку зрения. К примеру, В. А. Поцелуев пишет: «За полтора года он (Ульянов. – *Авт.*) самостоятельно освоил университетский курс, рассчитанный на четыре года обучения. Защитив диссертацию в области права при Петербургском университете, стал работать помощником присяжного поверенного в Самаре, куда в 1889 г. переехала семья Ульяновых. Однако несомненные способности незаурядного выпускника не были развиты на ниве юриспруденции. В конце 1893 г. Ульянов прибыл в Петербург, где занял место помощника присяжного поверенного. Это являлось лишь легальным прикрытием его революционной деятельности по изучению и пропаганде марксизма в кружках единомышленников и воскресных школах для рабочих» [13, с. 71].

Насколько мотивирована версия о «легальном прикрытии» В. И. Ульяновым своей революционной деятельности, а также использовании им юридической профессии для защиты трудящихся масс и пропаганде идей

марксизма? По нашему мнению, многие достоверные исторические факты вынуждают ставить вопросы, на которые данная версия не дает аргументированных ответов. Так, возникает вопрос о цене этого прикрытия. Не слишком ли дорого было заплачено за то, чтобы получить диплом о юридическом образовании и не использовать его по прямому назначению? Известно, что после исключения в 1887 г. из Казанского университета М. А. Ульянова, да и сам Владимир Ильич, многократно обращались с просьбами дать разрешение на возобновление обучения. Ходатайства направлялись в различные инстанции, вплоть до министра просвещения, министра внутренних дел и директора департамента полиции [8, с. 549–562]. Только лишь в мае 1890 г. В. И. Ульянову было разрешено сдавать государственные экзамены экстерном в Испытательной комиссии при одном из университетов. Был избран Петербургский университет.

Не найти ответа на вопрос, почему полиция пропускала мимо внимания факты использования Ульяновым своей легальной профессии для нелегальной работы, если таковая имела место, и как ему удавалось уходить от наблюдения опытных полицейских филеров, если в списке «политически неблагонадежных» лиц он числился еще с 1887 г. Более того, даже при наличии диплома об образовании получение свидетельства на право быть поверенным во многом зависело от того же департамента полиции. Например, в июне 1892 г. председатель Самарского окружного суда запросил департамент полиции о возможности выдачи Ульянову свидетельства на право быть поверенным. На запросе имелась надпись: «Оставить Ульянова под негласным надзором и уведомить о неимении препятствий к выдаче свидетельства на право хождения по делам...» [2, с. 67]. Свидетельство выдавалось лишь на один год, и в январе 1893 г. Ульянов получил новое свидетельство – о праве ведения судебных дел в течение 1893 г.

Можно также поставить вопрос и о предполагаемой реакции юридической общественности, в частности общего собрания отделений Самарского окружного суда, при вынесении решения о выдаче В. И. Ульянову свидетельства на право ведения судебных дел, если бы он допускал нарушения профессиональной этики, подменяя адвокатскую защиту политической пропагандой. В январе 1892 г. он встретился с председателем Самарского окружного суда, действительным статским советником В. И. Анненковым – сыном известного декабриста. Современники отмечали, что Владимир Иванович отличался демократизмом, интеллектом, глубоко чтил своего отца и его дело. Но это еще не означало, что этими высокими чувствами и качествами он руководствовался в совещательной комнате, когда принимал то или иное судебное решение [18, с. 91–92]. В. И. Анненков не подписал бы ни одного судебного решения, если бы оно противоречило закону. Тем паче, что ни один процесс, в котором принимал участие В. И. Ульянов, не имел политического характера.

В полемике вокруг адвокатской деятельности Ульянова принимают участие и современные разоблачители советской ленинианы. Анализировать

их работы весьма непросто, ведь их большинство, явно рассчитанное на потребности обывателей, так густо усеяно подделками и подлогами, что требуется специальное рассмотрение той или иной части текста, вплоть до отдельных абзацев. Зачастую авторы даже не обращают внимания на то, что противоречат самим себе. Сейчас популярны следующие тезисы: вчерашний студент-экстерн, кем и являлся В. И. Ульянов, не мог претендовать на успехи в профессиональной практической деятельности; не хотел работать, занимался революционной работой, потому что была возможность жить за счет сбережений матери – М. А. Ульяновой; у него никогда не было уважения к праву и закону; репрессивная практика советской правоохранительной системы – закономерное продолжение начатого Лениным и т. п.

Если следовать указанной логике, то почему бы не включить в круг юристов-неудачников П. Б. Струве, А. С. Изгоева и многих других, имеющих юридическое образование, общественных деятелей монархического или либерального направления, которые представляли интересы своих избирателей и партий в Государственной думе или Государственном совете Российской империи? Но рука не поднимется это сделать, потому что для «антининцев» они являются непревзойденными кумирами.

Как правило, авторы указанных сентенций, в том числе профессиональные юристы, предпочитают не делать ссылки на документы, которые бы подтверждали достоверность суждений. Так, Е. П. Данилов (первый вице-президент Международного союза адвокатов, председатель Московской коллегии адвокатов «Евгений Данилов и партнеры», автор более 20 книг, 300 статей на исторические и юридические темы), осуждая Ленина, который, по его мнению, часто обходил букву закона, приводит в подтверждение (без ссылки, естественно) строки якобы Ленина: «Торгующие за счет Дубасовых кадетские профессора доходили до того..., что переводили слово «диктатура» словами «усиленная охрана»!.. Диктатура означает – примите это раз и навсегда к сведению ... неограниченную, опирающуюся *на силу, а не на закон, власть* (выделено мной. – Е. Д.)... М-да, с точки зрения юриспруденции, постулаты более чем сомнительные» [5, с. 46–47].

Сравним с тем, что писал сам В. И. Ленин: «Торгующие наукой за счет Дубасовых кадетские профессора доходили до того (г. Кизеветтер, член ЦК кадетов и кандидат в Думу), что переводили слово диктатура словом усиленная охрана! «Люди науки» даже свою гимназическую латынь извращали, чтобы принизить революционную борьбу. Диктатура означает – примите это раз навсегда к сведению, господа Кизеветтеры, Струве, Изгоевы и К^о – неограниченную, опирающуюся на силу, а не на закон, власть. Во время гражданской войны всякая победившая власть может быть только диктатурой. Но дело в том, что бывает диктатура меньшинства над большинством, полицейской кучки над народом, и бывает диктатура гигантского большинства народа над кучкой насильников, грабителей и узурпаторов народной власти. Своим вульгарным извращением научного

поняття диктатура, своїми воплями против насилія слева, в епоху разгула самого беззаконного, самого подлого насилія справа, господа кадети воочию показали, какова позиція «соглашателей» в обостренній революційній боротьбі» [7, с. 288, 289]. Следует также добавить, что цитированные слова В. И. Ленин писал в марте 1906 г., когда большевистская партия не была правящей, в принципе не могла ставить вопрос о новом, «социалистическом» праве или замене права так называемой «революционной целесообразностью». В данном случае В. И. Ленин критикует «исторических предшественников» современных фальсификаторов типа «Евгения Данилова и партнеров», которые уже тогда в угоду политическим интересам давали свою трактовку известных научных понятий. Выясним, в чем конкретно проявляется якобы имеющий место намек на правовой нигилизм Ленина?

Один из «героев горбачевской перестройки», первый мэр Москвы Г. Х. Попов без единой ссылки на исторические документы многозначительно рассуждает: «Очень интересный вопрос, что же дала Володе Ульянову гимназия?... Володя вышел из гимназии так и не увлеченный какой-то наукой. Пожалуй, главным дефектом его гимназического образования было то, что Ленин плохо знал русскую историю и не обращался к ней в поисках ответов на волновавшие его проблемы. Зато, если так говорить, текущую политику он выучил. Но не благодаря гимназии, а дома, так как в семье хранились комплекты журнала «Современник». И Чернышевского, великого деятеля только что прошедших событий, Ленин изучил глубоко. Точно так же – дома, в семье – изучал он великих писателей России – Толстого особенно. К цитатам из русской литературы Ленин часто обращается в своих произведениях при анализе проблем. В школьные годы Ленин получил жизненную установку. А вот сами знания ему предстояло приобретать потом. С этой точки зрения Ленин был именно тем «продуктом», который как раз и хотело получать из гимназии самодержавие. Если учесть, что и в университете Ленин по существу не учился, а сдавал предмет за предметом экстерном, лишь бы сдать, лишь бы поскорее сбросить с себя обузу – то неизбежен вывод, что Ленин в основном был самоучкой. А в жизни самоучки имеет значение только то, что он сам с увлечением изучал. У всякого самоучки всегда обнаруживаются вопиющие пустоты в областях, по тем или иным причинам оказавшимся вне поля его интересов... Вообще-то Ленин пытался начать работать: помощником адвоката – в соответствии со своим дипломом. Но то ли его кавалерийские набегі на сдаваемые экстерном экзамены в университете не дали весомых знаний, то ли его характер не позволял понять и клиента, и судью, и противную сторону, то ли сами дела его не устраивали – но итог один: все свои первые дела Ульянов в судах проигрывал и от юридического будущего пришлось отказаться» [12, с. 38–40, 44].

Оставим пока в стороне сюжеты об успехах и неудачах В. И. Ульянова в гимназии, о взаимовлиянии домашнего и школьного воспитания и его увлечениях, которые всесторонне освещены в монографиях

В. Т. Логинова [10], А. А. Майсурына [11], других исследователей [6]. Для нас более важным является, почему В. И. Ульянов избрал именно юридическую профессию.

Как известно, Ленин не писал ни развернутых автобиографий, ни мемуаров, которые бы раскрывали мотивацию его действий, подробности личной жизни и общественной деятельности. Он изредка, как бы к слову, обращался к отдельным фактам своей биографии в контексте совершенно иных проблем. Поэтому исследователям приходится опираться в основном на воспоминания родных и близких, друзей и знакомых, соратников и противников В. И. Ульянова с учетом всех особенностей мемуарной литературы и личности автора воспоминаний.

Решение В. И. Ульянова поступать на юридический факультет вызвало недоумение и некоторое разочарование как у родных, так и просто знакомых. В большинстве разночинских семей естественные науки пользовались большей популярностью, чем гуманитарные, и тем более юридические. Считалось, что на юридический факультет главным образом идут карьеристы. Такая реакция объясняется тем, что проявленные Владимиром Ильичом в гимназии способности порождали соответствующие ожидания, предложения и надежду. Например, директор гимназии Ф. М. Керенский ввиду выдающихся, по его мнению, успехов Владимира Ильича по филологическим дисциплинам прочил его на историко-словесный факультет университета. Г. Н. Шебуев, читавший лекции по математической физике в Казанском университете, отмечал «определенно математический склад ума» гимназиста Ульянова, уверял, что ему надо поступать на математический факультет. А. И. Ульянова-Елизарова указывала, что Владимир Ильич, будучи в старших классах гимназии, особенно интересовался политико-экономическими и юридическими науками. Об этом же пишет в мемуарах и Д. И. Ульянов, отмечая, что брат тяготел к изучению современного общества, его экономических отношений и права. Своему двоюродному брату Н. И. Веретенникову Владимир Ильич говорил: «Теперь такое время, нужно изучать науки права и политическую экономию. Может быть, в другое время я избрал бы другие науки...» [6, с. 96, 97, 104–106].

По нашему мнению, вряд ли тогда, в 1887 г., В. И. Ульянов связывал свое увлечение юриспруденцией с будущей юридической карьерой, тем более с революционной политической деятельностью. Д. И. Ульянов запечатлел в мемуарах такой эпизод: «Надежда Константиновна вспоминает рассказ Владимира Ильича о своих гимназических годах: “Когда мы кончали гимназию, один из товарищей предложил мне пойти на прогулку, с тем чтобы поговорить о нашем будущем. Но когда этот товарищ стал говорить о выборе факультета и дальнейшей нашей работе, я понял, что речь идет только о карьере и совершенно не касается революционной деятельности. Я тогда махнул рукой на этого товарища”. Из этого факта определенно вытекает, что Владимир Ильич хотел говорить тогда с товарищем не о карьере, а по поводу революционной деятельности, что он тогда, *еще до*

університета, интересовался вопросом о выборе путей революционного движения» [4, с. 133, 134]. Безусловно, надо учесть, что отношение В. И. Ульянова к служебной карьере мемуарист излагает со слов Н. К. Крупской, относящимся к более позднему периоду. Но если бы Владимира Ильича действительно волновала будущая карьера, то стал бы он, вопреки всякому чувству самосохранения, принимать участие в студенческой сходке в декабре 1887 г., то есть через четыре месяца после поступления в университет? В пользу этой версии говорят следующие факты. Владимир Ильич точно знал, что после казни в мае 1887 г. А. И. Ульянова ему предпочтительнее обучаться в провинциальном университете. И хотя не было прямого, документально оформленного запрета поступать в столичный университет, но даже в Казанском университете прошение о приеме на юридический факультет было удовлетворено отнюдь не сразу, а после дополнительной характеристики, которую дал директор гимназии Ф. М. Керенский. И где уж тут чувство самосохранения и забота о будущей карьере, когда 5 (17) декабря 1887 г. студент 1-го семестра юридического факультета Владимир Ульянов пишет прошение на имя ректора Императорского Казанского университета: «Не признавая возможным продолжать мое образование в Университете при настоящих условиях университетской жизни, имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство сделать надлежащее распоряжение об изъятии меня из числа студентов Императорского Казанского Университета» [8, с. 551]. Иными словами, речь идет об отчислении из университета по собственному желанию. Нельзя не вспомнить рассказ Владимира Ильича о своей беседе с гимназическим товарищем.

Биографическая хроника В. И. Ленина достаточно полно отразила вопрос о том, как он получил диплом о юридическом образовании. Сдача экзаменов представляла немалые трудности. Университетская профессура опасалась не только того, что среди экстернов было достаточно много «неблагонадежных», но и слишком поверхностных знаний. Михаил Цвибак, изучавший этот вопрос, писал: «К ним и профессора относились с особым недоверием и предубеждением, спрашивая и пытая гораздо серьезнее, чем студентов, кроме того, экстерны не могли знать хорошо местных условий, и им для одинакового со студентами ответа надлежало проделать гораздо большую работу, чем студентам. Экстернам редко-редко удавалось получать при сдаче хорошие отметки» [10, с. 116, 117]. Весной–осенью 1891 г. прошли экзаменационные сессии: в марте – курсовая работа по уголовному праву, апреле – устные экзамены по истории русского права, государственному праву, политэкономии и статистике, энциклопедии права, истории философии права, истории римского права, в сентябре – письменный экзамен и устные экзамены по уголовному праву и судопроизводству, римскому праву, в октябре – по гражданскому праву и судопроизводству, торговому праву и судопроизводству, полицейскому праву, финансовому праву, в ноябре – по церковному праву, международному праву. На всех экзаменах

Ульянову виставлялась высшая оценка – «весьма удовлетворительно». В ноябре 1891 г. Испытательная комиссия при Петербургском университете выдала Ульянову свидетельство на получение диплома первой степени, а в январе 1892 г. управление Петербургского учебного округа – диплом [2, с. 54–61, 63]. Таким образом, студент-экстерн Ульянов (что усиленно подчеркивают «антиленинцы», видимо, имея в виду современных экстернов) получил серьезную теоретическую подготовку в области права, необходимую для будущей профессиональной деятельности.

До настоящего времени сохранились только дела, которые вел Ульянов, самарского периода. Они сосредоточены в 4-м фонде (документы о деятельности В. И. Ленина) Российского государственного архива социально-политической истории.

Центральным звеном в полемике является выяснение вопроса о мастерстве, профессиональной грамотности защит, проведенных В. И. Ульяновым, и определение того, насколько позиция адвоката влияла на окончательное судебное решение. Не выдерживает критики версия о том, что В. И. Ульянов, защищая обездоленных тружеников – жертв узаконенного беззакония, якобы лишний раз убедился, что только социалистическая революция принесет народу истинную свободу, и потому все его защиты заканчивались победой. Его подзащитными, действительно, были представители низших классов (мещане, крестьяне, ремесленники, рабочие), но они привлекались к ответственности не за классовую принадлежность, а за совершение конкретных преступлений. Кража, например, всегда и везде квалифицировалась как преступное деяние.

Нельзя признать научно объективной, обоснованной и другую версию – дела, которыми занимался Ульянов, якобы были мелкими, незначительными и несерьезными, с точки зрения маститых современных адвокатов, все их он «проиграл» и прочее. Подобные рассуждения рассчитаны на нетребовательного обывателя. Так обычно думают люди, которые главное назначение адвоката видят в том, чтобы всякими способами оправдать преступника, даже если потребуются заключить «союз» с прокурором, следователем либо судьей. Не принимается во внимание, что дела рассматривались не в мировом, а в окружном суде и при участии присяжных заседателей, что само по себе снимает вопрос о «мелочности», «незначительности» или «несерьезности» дел.

По нашему мнению, объективно оценить итоги адвокатской деятельности В. И. Ульянова возможно лишь в контексте законодательных актов судебной реформы 1864 г., которые определили правовой статус института присяжных поверенных. Закон жестко регламентировал условия, которые предъявлялись к присяжным поверенным, они мало чем отличались от требований к судьям. С одной стороны, присяжные поверенные не считались государственными служащими, не имели права на служебные знаки отличия и на них не распространялось чинопроизводство, с другой – были независимы от суда в своих действиях по ведению уголовных и

гражданских дел, подчинялись только для них предусмотренному особому порядку. Основаниями для юридической ответственности были: злонамеренное превышение пределов полномочий; злонамеренное вступление в сношения или сделки с противниками своего доверителя во вред ему; злонамеренная передача или сообщение противнику своего доверителя документов; злонамеренное истребление или повреждение, присвоение, утаивание или растрата документов, имущества доверителей; оскорбление суда или участвующих в деле лиц в судебных речах или бумагах; несоблюдение адвокатской этики; нанесение материального ущерба доверителю; небрежное исполнение своих обязанностей, в частности пропуск процессуальных сроков, нарушение правил и форм судопроизводства. Совет присяжных был вправе выносить предостережения и выговоры, запрещать заниматься адвокатской практикой в течение одного года, исключать из числа присяжных поверенных, в особых случаях предавать уголовному суду. Если в отношении того или иного адвоката в двух случаях принималось решение о временном запрещении вести дела, то в третьем, заслуживающем такого же взыскания, принималось решение об исключении из числа присяжных поверенных. Причем исключенные лишались своего права практически навсегда и в пределах всего государства, а не только в территориальных рамках данного судебного места. Обо всех подобных решениях совет присяжных информировал прокурора судебного места, при котором он состоял.

Совет присяжных поверенных, будучи одной из форм корпоративной самоорганизации, совмещал обязанности административного и судебного характера. Его важнейшей функцией было решение вопросов, непосредственно связанных с организацией и проведением защиты: назначение поверенных по очереди для безвозмездного ходатайства по делам лиц, пользующихся в суде правом бедности; назначение по очереди поверенных для ходатайства по делам лиц, обратившихся с просьбой о назначении им таковых; определение суммы вознаграждения поверенному, если между поверенным и тяжущимся нет согласия и не заключен письменный договор. Соответственно присяжные поверенные производили гражданские дела на основании доверенностей, выданных им тяжущимися, или вследствие объявлений, поданных тяжущимися в суд, либо по назначению советом присяжных по просьбам тяжущихся и, наконец, по назначению председателя суда. В уголовных делах присяжные поверенные принимали защиту подсудимых по соглашению с ними или по назначению председателя судебного места. Назначенный для производства дела советом или председателем судебного места присяжный поверенный не мог отказаться от исполнения данного поручения, не предоставив достаточных для этого оснований. Сумма вознаграждения определялась письменным соглашением присяжного поверенного с доверителем. По делам лиц, пользующихся в суде правом бедности, взыскание за наем поверенного обращалось в пользу того поверенного, который был назначен советом

поверенних для ходатайства по делу со стороны бедного лица. Статус помощников присяжных поверенных специально не указывали. Выступать самостоятельно на процессе они могли лишь при наличии доверенности-поручения присяжного поверенного. На помощников распространялись права и обязанности присяжных поверенных, но на общих собраниях присяжных поверенных округа они имели только совещательный голос [14, с. 71–77, 82, 112–115].

Таким образом, в целом были созданы достаточные условия для качественной защиты законных интересов доверителя-клиента или подозреваемого. Адвокат был обязан глубоко и всесторонне выяснять мотивы, субъективную и объективную стороны состава правонарушения, обстоятельства, которые исключали преступность деяния или освобождали от ответственности, смягчали либо же отягощали наказание. Он не оправдывал провинившегося перед судом, а с помощью весомых аргументов оказывал существенное влияние на квалификацию судом правонарушения.

В. И. Ульянов начинал адвокатскую деятельность в качестве помощника и по объективным причинам не имел достаточного опыта, известности в среде профессиональной общественности. Ему было только 22 года, он строго соблюдал установленные требования, а находившиеся в стадии формирования социал-демократические убеждения не влияли на выполнение его профессиональных обязанностей. Адвокатский столик В. И. Ульянов использовал по прямому назначению, а не в качестве трибуны для политической пропаганды.

Что же касается выбора присяжным поверенным клиентуры, оплаты труда, то данный вопрос также строго регламентировался. На рапорте присяжного поверенного О. Г. Гиршфельда, сообщавшего председателю Самарского окружного суда о том, что обвиняемые выразили желание иметь своим защитником помощника присяжного поверенного В. И. Ульянова, 15 (27) апреля 1892 г. появилась следующая надпись: «Означенные защиты подсудимых Тишкина, Зорина, Уждина, Зайцева, Красильникова, Гайского и Муленкова, принять на себя согласен. Пом. прис. В. Ульянов» [2, с. 64, 65]. 17 (27) ноября 1892 г. он сделал подобную надпись на заявлении Ф. Е. Лаптева. 19 (31) января 1893 г. получена доверенность А. К. Палалаева на ведение его судебного дела В. И. Ульяновым [2, с. 73].

Поскольку подсудимые имели право самостоятельно избирать себе защитника, постольку последний мог отказаться от клиента лишь при наличии существенных оснований, среди которых неплатежеспособность подзащитного не указывалась. Более того, совет присяжных при назначении адвоката был обязан учитывать данное обстоятельство. Очевидно, что Ульянов не мог выбирать только богатую клиентуру и не имел законных оснований для добровольного отказа от дела. В этой связи совершенно бездоказательным является утверждение Е. П. Данилова: «...Совершенно понятно, что богатая клиентура к молодому и неизвестному в обществе адвокату никогда не пойдет. Она не поскупится на хороший гонорар

именитому мэтру, а не будет экономить на вчерашнем студенте-экстерне, кем и являлся для них некто В. Ульянов (тогда еще не Ленин)» [5, с. 50]. Правда, у него имеется и другая сентенция: «По иску купца Константинова к еврейским предпринимателям Брискеру и Шимковичу о взыскании 12500 рублей Самарский окружной суд первоначально удовлетворил требования купца. Помощник присяжного поверенного Ульянов согласился выступить на стороне Брискера и Шимковича, заключил соглашение, составил им кассационную жалобу и при повторном рассмотрении выиграл дело в судебной палате по гражданскому департаменту. Разбитные дельцы, вне всякого сомнения, не оставили без внимания услугу даровитого адвоката. Честно говоря, результаты по проведенным делам выглядят довольно скромно (а можно ли ждать чего либо другого от начинающего?). Да и сами дела – абсолютно обыденные, ни одного громкого процесса» [Там же, с. 49].

В Самарском окружном суде В. И. Ульянов, по утверждению одних исследователей, участвовал в 14 уголовных и 2 гражданских, по данным других, – в 15 уголовных и 3 гражданских, третьих – 14 уголовных и 4 гражданских делах. В ходе уголовных процессов он добился: оправдания – для пяти подзащитных; смягчения наказания – для восьми; сокращения объема первоначальных обвинений – для пяти; переквалификации преступления – для четырех обвиняемых. Одно дело было прекращено по причине примирения сторон. В гражданском процессе дела были решены в пользу клиентов В. И. Ульянова [6, с. 108; 18, с. 30]. И хотя в его практике преобладали уголовные дела, присяжный поверенный А. Н. Хардин, помощником которого работал Ульянов, несколько позже, в начале 1900-х годов, выразил сожаление, что тот не пошел по пути цивилистики [18, с. 63]. Узнав, что Владимир Ильич решил переехать в Петербург, Хардин написал известному петербургскому адвокату М. Ф. Волкенштейну рекомендательное письмо. Помощником М. Ф. Волкенштейна Ульянов работал с сентября 1893 г. и до ареста в декабре 1895 г. В мае 1896 г. председатель совета присяжных поверенных Петербургской судебной палаты В. О. Люстих при поддержке М. Ф. Волкенштейна написал вице-директору департамента полиции С. Э. Зволянскому письмо с просьбой передать Ульянова на поруки. Но сославшись на позицию прокуратуры и жандармского управления, Зволянский ответил отказом [Там же, с. 69, 70].

Сам Ульянов, очевидно, не был удовлетворен результатами своей работы в Петербурге, хотя некоторое время мирился со сложившейся ситуацией. М. А. Сильвин, который познакомился с ним в сентябре–октябре 1893 г., в мемуарах писал: «В Петербурге он записался в сословие присяжных поверенных, но работал в нем мало, хотя некоторое время он, очевидно, интересовался юридической практикой и посещал консультации на окраинах города. В отчете совета присяжных поверенных за 1894/95 год упоминается и его имя в числе прочих, представивших отчет о своей деятельности. Но когда я как-то спросил Владимира Ильича, как идет его юридическая работа, он сообщил мне, что работы, в сущности, никакой нет,

что за год, если не считать обязательных выступлений в суде, он не заработал даже столько, сколько стоит помощнику присяжного поверенного выборка документов на ведение дел. Об адвокатской работе он скоро вовсе перестал думать» [15, с. 69].

Таким образом, для полемики вокруг адвокатской практики В. И. Ульянова характерно следующее: в ней принимает участие широкий круг ученых, политиков, общественных деятелей, работников культурно-просветительской сферы. Объектами дискуссий являются различные сюжеты биографии 1887–1895 гг., связанные с получением В. И. Ульяновым юридического образования и его практической работой в суде. Полемика расширяется и углубляется под влиянием двух важнейших факторов: научно-исследовательского, нацеленного на освещение так называемых «белых пятен» и разработку современной методологии исторического познания, и политического, отражающего стремление определенных политических сил к «скорректированному» и зависящему от конъюнктуры социального интереса показу теории и практики ленинизма в заданном направлении начиная с момента его возникновения. На современном этапе конфигурацию полемики определяют преимущественно представители центристского и радикального направлений в историографии. Композиционное построение проблемы состоит в том, почему В. И. Ульянов избрал юридическую профессию; в каких условиях и как получил образование; какие черты были присущи столичному и провинциальному юридическому сообществу и условиям его деятельности; какие дела вел Ульянов и что характеризовало лабораторию его адвокатского мастерства; какое он имел денежное вознаграждение, получал ли поддержку со стороны семьи; как опытные коллеги оценивали результаты работы молодого специалиста, начинающего свою профессиональную деятельность; использовал ли служебное положение помощника присяжного поверенного не по прямому назначению; как полицейские органы реагировали на совершенно лояльные занятия «политически неблагонадежного» лица. Непреодолимым препятствием для более-менее окончательных и достоверных ответов на указанные вопросы является безвозвратная утрата архивных материалов петербургского периода.

Библиографические ссылки

1. В. И. Ленин: краткий биографический очерк. – 5-е изд. – М., 1969.
2. Владимир Ильич Ленин: биографическая хроника: в 12 т. – Т. 1. – М., 1970.
3. Владимир Ильич Ленин: биография. 1870–1924: в 2 т. / А. Г. Егоров [и др.]. – Т. 1 – М., 1985.
4. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: в 10 т. – Т. 1. Воспоминания родных. – М., 1989.
5. Данилов Е. П. Ленин: тайны жизни и смерти / Е. П. Данилов. – М., 2007.
6. Жизнь Владимира Ильича Ленина: Вопросы и ответы / отв. ред. В. М. Костягина. – 3-е изд., переработ. и дополн. – Ульяновск, 2012.
7. Ленин В. И. Победа кадетов и задачи рабочей партии / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М., 1968. – Т. 12.
8. Ленин В. И. Прошения В. И. Ульянова (Ленина) 1887–1893 гг. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 1. – М., 1971.

9. Ленин Владимир Ильич: краткая биография. – 2-е изд. – М., 1955.
10. **Логинов В. Т.** Владимир Ленин: как стать вождем / В. Т. Логинов. – М., 2011.
11. **Майсурян А. А.** Другой Ленин / А. А. Майсурян. – М., 2006.
12. **Попов Г. Х.** Ошибки в проекте (ленинский тупик) / Г. Х. Попов. – М., 2008.
13. **Поцелуев В. А.** Ленин / В. А. Поцелуев. – М., 2003.
14. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 8. – М., 1991.
15. **Сильвин М. А.** Ленин в период зарождения партии: Воспоминания / М. А. Сильвин. – Л., 1958.
16. **Стерник И. Б.** В. И. Ленин – юрист: Юридическая деятельность В. И. Ульянова (Ленина) / И. Б. Стерник. – Ташкент, 1969.
17. **Стерник И. Б.** Юридическая деятельность В. И. Ленина: Отдельные стороны и аспекты: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / И. Б. Стерник. – Л., 1974.
18. **Шалагинов В. К.** Защита поручена Ульянову / В. К. Шалагинов. – Новосибирск, 1970.

Надійшла до редколегії 06.02.14

УДК 94(520+(470+571))“1889/1910”

С. С. Павленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ КОНСУЛЬСТВ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЯПОНСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО КОНСУЛЬСТВА В ОДЕСІ (1889–1910)

На матеріалах нормативно-правових актів встановлено основні функції консульських установ. Проаналізовано діяльність Японського імперського консульства в Одесі за матеріалами Japanese Center for Asian Historical Records.

Ключові слова: Японське імперське консульство в Одесі, функції дипломатичної місії, Російський консульський статут 1858 р., російсько-японський договір про торгівлю та мореплавання від 27.05.1895 р., Japanese Center for Asian Historical Records.

Павленко С. С. Основные функции консульств и особенности деятельности Японского императорского консульства в Одессе (1889–1910).

На материалах нормативно-правовых актов установлены основные функции консульских учреждений. Проанализирована деятельность Японского имперского консульства в Одессе по материалам Japanese Center for Asian Historical Records.

Ключевые слова: Японское имперское консульство в Одессе, функции дипломатической миссии, Российский консульский устав 1858 г., русско-японский договор о торговле и мореплавании от 27.05.1895 г., Japanese Center for Asian Historical Records.

У системі міжнародних відносин консульські установи є важливою складовою частиною зовнішньополітичних представництв держави. Головною метою їх діяльності є захист інтересів країни. Сучасні функції консульств мають довгу історію розвитку. Розгляд конкретно-історичних

прикладів роботи закордонних представництв дозволяє не лише реконструювати специфіку їх функціонування, але й простежити генезу сучасного консульського права. Існування японської дипломатичної місії в Одесі збігається з періодом трансформації положення токійського уряду на міжнародній арені. Тому на її основі можна простежити взаємозв'язок між функціональним розширенням діяльності консульства та посиленням авторитету країни, що і є метою нашого дослідження.

Вивчення структурних елементів системи дипломатичних представництв є важливою науковою проблемою, оскільки вона безпосередньо пов'язана з досвідом налагодження міждержавних відносин. Саме тому значна кількість вчених приділила свою увагу аналізу діяльності консульських установ. Умовно їх наукові праці можна розподілити на три групи. У першій із них розглянуто діяльність установ у контексті сучасного консульського права. Функції трактуються згідно з положеннями Віденської конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. [1]. Ця тенденція притаманна роботам Н. В. Пронюка [6], В. Сена [21] та ін. Зовсім інший підхід застосовано в роботах О. В. Сафронової [11], А. Тамури [12] та Б. Брукс [13]. Автори на конкретно-історичних прикладах розглянули діяльність консульських установ, характеризуючи які, частково чи повністю висвітлили функції місії. У працях А. Тамури [12] та Б. Брукс [13] проаналізовано роботу японських консульств у м. Владивосток та Китаї. Акцентуючи увагу на фактичних подіях, вчені окремо не зупиняються на вивченні юридичних документів, що регламентували діяльність дипломатичного представництва. Робота ж О. В. Сафронової [11] предметно спрямована на розгляд нормативно-правових актів, що визначали роботу консульств Російської імперії, а тому дає можливість зрозуміти особливості функціонування зовнішньополітичних представництв у XIX – на початку XX ст. Діяльність одеського консульства Японії взагалі малодосліджена, а функції установи не розкриті. Лише в розгляді інших сюжетів побіжно згадується існування цих установ. Зазначена тенденція характерна для робіт С. І. Кузнецова [4], Т. Курокави [15], Г. Ленсона [16]. Водночас наявні в історіографії дослідження дають можливість визначити функції консульств, з урахуванням яких можна встановити основні вектори роботи установи в Одесі.

У XIX ст. рівень компетенції консульських установ визначали міждержавні угоди, які є складовою частиною джерельної бази дослідження. Між Росією та Японією було укладено низку двосторонніх договорів, а саме: «Трактат про торгівлю та кордони» від 26 січня 1855 р. [10], «Договір про дружбу та торгівлю» від 7 серпня 1858 р. [22] та «Договір про торгівлю та мореплавання» від 27 травня 1895 р. [3]. У них серед інших розглянуто питання, що стосувалися діяльності консульських установ.

Зазначені документи містять офіційне трактування призначення дипломатичних установ. У своїй практичній роботі вони часто виходять за юридично зафіксовані межі, намагаючись реалізувати повною мірою

інтереси власної країни. Інформація про таку частину діяльності японського консульства в Одесі наявна у звітах службовців установи, які зберігаються в архіві Japanese Center for Asian Historical Records (Японський центр азійських історичних документів – електронний ресурс при Національному архіві Японії в м. Токіо) [14]. Ці джерела дають можливість провести комплексний аналіз як юридично задекларованих, так і фактичних консульських функцій.

У другій половині XIX ст. Росія і Японія стали на шлях модернізації, послуговуючись досвідом країн Заходу. Запроваджені реформи стосувалися і зовнішньополітичних представництв. Про стан консульського права в цей період можна судити за Консульським статутом Російської імперії 1858 р., який поширювався і на місії, що перебували в країнах Сходу [11, с. 78, 79]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. консульські установи були державними установами, мета їх діяльності полягала в захисті торговельно-економічних, культурних та інших інтересів держави та громадян [Там само, с. 48]. Згідно зі змістом статуту до обов'язків консула входили такі: опікуватися малолітніми та вдовами; бути уповноваженим у справах населення; бути третейським суддею в суперечках між російськими підданими; реєструвати акти громадського стану; виконувати нотаріальні функції; у портових містах сприяти охороні торгового судноплавства; постійно інформувати російську владу про все, що могло вплинути на торгівлю та мореплавання; надавати звіти про торговельно-промисловий стан консульського округу [Там само, с. 78, 79].

Таким чином, діяльність консульських установ зводилася до захисту співвітчизників та інтересів країни у сфері торгівлі та мореплавання. Це значно наближає Статут 1858 р. за сутністю діяльності місій до сучасного консульського права.

У XX ст. розгорнувся процес своєрідної кодифікації та узагальнення консульського права. Підтвердженням цього стала конференція регіонального значення у Каракасі 1911 р., у якій взяли участь країни Латинської Америки [18, с. 164, 165]. Результатом цього процесу стала Віденська конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. [1]. Текст угоди враховував досвід минулих років. Згідно з конвенцією основні функції консульства були такі: захист інтересів своєї держави; захист інтересів юридичних і фізичних осіб держави, яку представляє консул; сприяння розвитку торгівлі, економічних, наукових, культурних зв'язків між своєю державою та державою перебування; інформування своєї держави про політичну, економічну, культурну, правову і наукову сфери життя держави перебування; виконання прав нагляду та інспекції щодо літаків і суден прапора своєї держави, надання їм у разі потреби допомоги і сприяння; видача паспортів і проїзних документів громадянам своєї держави, а також віз, свідоцтв та інших необхідних документів для поїздки до держави, яку представляє консульство, громадянам держави перебування та іноземцям [6].

Порівнюючи текст Консульського статуту Російської імперії 1858 р. та Віденської конвенції, можна зробити такий висновок: основним

призначенням консульських установ був захист інтересів своїх співвітчизників та держави. Останнє реалізувалося через забезпечення розвитку торговельних зв'язків. Також однією з важливих функцій консульств був збір інформації, причому в нормативно-правових актах підкреслювалося, що вона своїм характером не повинна суперечити законам країни перебування, тобто має бути загальною, а не конкретною. Таким трактуванням діяльність установ офіційно відмежовувалася від шпигунської.

Звичайно, що ні Віденська конвенція, ні російський Консульський статут не регулювали діяльність японських місій у другій половині XIX – першій XX ст. Вони лише дають можливість окреслити типові функції місій у цілому для їх подальшого зіставлення з основними напрямками роботи представництва Японії в Одесі.

Реконструювати головні функції японських місій можливо на основі наукових робіт та документальних джерел. У праці Барбари Брукс [13] розкрито дві основні групи функцій, притаманні для представництв Японії в Китаї. Ці повноваження пов'язані з екстериторіальністю (керівництво консульськими судами та поліцією) та японською громадою (захист її інтересів та керування нею). Авторка підтримує думку Х. В. Морса, за якою консули без привілеїв екстериторіальності мали значення «не більше ніж комерційні агенти» [13, с. 303], що, звісно, нівелювало значення подібних установ. Хоча японське консульство у Владивостоці, характеристику якого подано в роботі А. Тамури [12], не мало подібних прав, це не означає, що воно було менш важливим за аналогічні місії в Китаї. Дослідниця робить акцент на тому, що установа, будучи комерційним агентством, за функціями та фактичною діяльністю відповідала консульству [12, с. 88]. А. Тамура визначила перелік основних напрямів діяльності установи: створення сприятливих умов торгівлі для японців, які проживали у Владивостоці; реєстрування японців, які відвідували Владивосток; надання звіту про експортно-імпортні операції японців [12, с. 88].

Головний предмет дослідження А. Тамури – життя японців у Владивостоці. З огляду на це характеристика діяльності консульства є частковою, з акцентуванням уваги на його значимості для громади.

В Одесі не було японської діаспори, а дипломатична місія не мала привілеїв екстериторіальності, тому її діяльність кардинально відрізнялась від аналогічних установ на Далекому Сході.

Дипломатичне представництво на Півдні Російської імперії було створене в 1889 р. [4], проте фактична його діяльність розпочалася у 1892 р. з призначення на посаду консула А. Ракшеева [16]. У перші роки роботу установи юридично визначили російсько-японські угоди від 1855 р. [10] та 1858 р. [22], які надавали значні переваги для Росії у вигляді прав екстериторіальності, митних пільг та ін. Договір укладала за нерівних умов сторін. Інтереси Японії через слабкість зовнішньополітичних позицій не враховували. Російська імперія не вважала її важливим та перспективним партнером, з яким необхідно було налагоджувати відносини. Діяльність

японських консульств на російській території жодним чином не обговорювали. Така невизначеність повноважень дипломатичних установ була пов'язана з певним нехтуванням Росією значимості даного питання.

Наприкінці XIX ст., після китайсько-японської війни 1894–1895 рр., у якій перемогла Японія, токійський уряд розпочав поступово скасовувати нерівноправні договори з країнами Заходу. Російсько-японський «Договір про торгівлю та мореплавання» від 27 травня 1895 р. [3, с. 27–52] кардинально змінив юридичну основу міждержавних зв'язків. За ним між країнами встановлювались рівноправні відносини. Договір досить конкретно визначив низку консульських функцій щодо судноплавства та торгівлі:

– якщо японський чи російський корабель сів на міліну або потрапив у аварію біля берегів іншої з країн, місцева влада повинна повідомити про це генерального консула, консула, віце-консула чи консульського агента; за відсутності власника корабля речі з судна чи кошти, виручені за їх продаж, повинні бути передані вищезазначеним дипломатичним представникам; за відсутності представника судна генеральний консул чи інші мають право офіційно сприяти в наданні своїм співвітчизникам необхідної допомоги (ст. 11) [3, с. 37–39];

– на японських суднах чинними були японські закони, а на російських відповідно російські (ст. 12) [Там само, с. 39], консул як головний представник своєї держави в консульському окрузі був відповідальний за їх дотримання (за аналогією до російського Консульського статуту 1858 р.);

– консул приймав заяви про видачу дезертирів із суден (ст. 13) [Там само, с. 39, 40], знаходити яких мала допомагати місцева влада.

Зазначених положень дотримувалися і в японському консульстві в Одесі, оскільки місто було важливим портом. У разі необхідності установа мала виконувати функції, визначені договором від 27 травня 1895 р.

Росія і Японія гарантували широкі права іноземним підданним на своїй території (росіянам у Японії, японцям у Росії) (ст. 1) та встановлювали взаємовигідні умови для торгівлі (ст. 2) [Там само, с. 28–31]. Консули мали слідкувати за дотриманням угоди, гарантуючи інтереси своєї країни. Чисельність японців у Одесі була незначна і тому вони не могли консолідуватися в єдину громаду. Наприклад, упродовж 1907 р. на постійній основі в Одесі проживав лише один японець, не рахуючи службовців консульства [2]. Перебування інших підданих мікадо мало тимчасовий характер. Консульство було єдиним гарантом їх прав.

Отже, за підсумком угоди 1895 р. щодо японських місій у Російській імперії було визнано ряд функцій, насамперед захист інтересів співвітчизників та батьківщини й допомога комерційному і військовому флоту своєї країни.

Слід зауважити, що наведений перелік не охоплював усю діяльність японського консульства на Півдні Російської імперії. Розкрити її в повному обсязі можна лише з урахуванням практичної діяльності місії. Перша згадка про призначення установи наявна у звіті А. Ракшеєва, який упродовж 1892–

1898 рр. очолював японське консульство в Одесі. Консул зазначав, що метою її створення був «...розвиток торгових відносин між Росією та Японією» [5]. З огляду на це інші функції – похідні. Дійсно, деякі з них можна розглядати в такому контексті, але зводити усі лише до завдання розвитку торгівлі не доречно. Повертаючись до положень Віденської конвенції, можна побачити реалізацію ще однієї функції місії, а саме – культурно-інформаційної. Через неї консульство намагалося популяризувати свою країну та її промислову продукцію, здійснювало пошук контактів і місцевих зв'язків та ін. Наприклад, у 1897 р. в Одесі при консульстві було організовано виставку японських товарів і предметів культури [5]. Це була своєрідна пропаганда та самореклама, яка мала слугувати розвитку торгових відносин та підняттю авторитету Японії.

Основну свою увагу консульство зосереджувало на галузях, пов'язаних з мореплаванням, з чого випливає наступна функція – збирання відомостей різного характеру про Добровольчий флот та порт Одеси. Робота зі збору інформації про Одеський порт розгорнулася з 1900-х рр., коли консульство очолив Ідзіма Каметаро, який на відміну від свого попередника А. Ракшеєва був за походженням японцем, що певним чином вплинуло на діяльність установи.

Ще однією функцією консульства була розвідка, тобто збір інформації що мала стратегічне значення для Японії, оскільки стосувалася внутрішніх справ Російської імперії. Про роботу в цьому напрямку можна судити зі звітів японських представників: донесення про бюджет Російської імперії [20], укладання російсько-французького альянсу [19], студентський страйк [9] та ін. Крім того, докладно вивчали економічне положення Півдня Росії, зокрема, збереглися звіти про стан цукрової промисловості регіону [7; 8].

Таким чином, на основі вищезазначеного можна узагальнити основні функції японського консульства в Одесі: 1) захист інтересів співвітчизників; 2) допомога за необхідності японським суднам; 3) розвиток економічної співпраці між країнами; 4) культурно-інформаційна діяльність; 5) збір інформації про порт в Одесі; 6) розвідка.

На практиці всі функції консульства були тісно взаємопов'язані та не мали чіткого розмежування. Так, організація виставки одночасно мала слугувати розвитку економічних відносин. Збір інформації про діяльність порту можна вважати частиною розвідувальної діяльності. У зв'язку із загальнодоступністю і значним обсягом інформації її збір став окремим напрямком діяльності установи.

Діяльність консульств наприкінці XIX – початку XX ст. мала значну функціональну подібність до тогочасних місій. Це ж стосується і установи в Одесі. Звичайно, місія мала певні регіональні особливості функціонування, пов'язані перш за все з наявністю в місті порту. Проте це не спричинило домінування специфічної групи повноважень над іншими, типовими, що значним чином відрізняє установу в Одесі від місій у Владивостоці та Китаї.

Слід також зазначити, що структурна неоднорідність функцій японського консульства в Одесі демонструє його значимість для токійського уряду. Установа своєю роботою доповнювала загальну систему японських закордонних представництв у Російській імперії, прагнучи якомога повніше реалізувати зовнішньополітичні цілі своєї країни усіма можливими методами.

Бібліографічні посилання

1. Венская Конвенция о консульских сношениях (Вена, 24 апреля 1963 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_047
2. Державний архів Одеської області. – Ф. 2, оп. 1, спр. 3264, арк. 12, 12 зв.
3. Договор о торговле и мореплавании между Россией и Японией 27 мая (8 июня) 1895 г. / Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока 1895–1905 гг. – СПб., 1906. – Т. 1, В. 1 – С. 27–52.
4. Кузнецов С. И. К истории дипломатических представительств Японии и России / С. И. Кузнецов // Материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 200-летию со дня рождения генерал-губернатора Восточной Сибири Н. Н. Муравьева-Амурского. – Иркутск, 2010. – С. 237–246.
5. Ніхон санбуцу ідо: хакуранкаі сетті ні сексі дзаі «Водесса» меййо рьодзі йорі ікен сто теісюцу е кен. Мейдзі нидзюго нен. – Звіт консула про експозицію японської виставки в Одесі. 25 рік Мейдзі [Електронний ресурс] / Архів міністерства іноземних справ Японії / Japanese Center for Asian Historical Records, National Archives of Japan. – Режим доступу: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B12083516300?IS_STYLE=default&IS_KIND=SimpleSummary&IS_TAG_S1=InfoD&IS_KEY_S1=日本産物移動博覧会設置ニ関シ在「ヲデッサ」名誉領事より意見書提出之&IS_LGC_S32=&IS_TAG_S32=&
6. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право [Електронний ресурс] / Н.В.Пронюк. – Режим доступу: http://libfree.com/148610193-pravosuchasne_mizhnarodne_pravo_pronyuk_nv.html.
7. Росія сато боекі но йокію ні-секі ші заі одесса ріодзіхококу но кудан. – Звіт про торгівлю цукром в Росії одеського консула [Електронний ресурс] / Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs/ Japanese Center for Asian Historical Records – Режим доступу: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11091027900?IS_STYLE=default&IS_LGC_S32=&IS_TAG_S32=&IS_KEY_S1=露国砂糖貿易ノ状況ニ関シ在オデッサ&IS_TAG_S1=InfoD&IS_KIND=SimpleSummary&
8. Росія сеіто-гіо ні-секі суру заі одесса ріодзі сінтатсу но кудан. – Звіт про цукрову промисловість в Росії одеського Консула до вищестоящого органу [Електронний ресурс] / Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs / Japanese Center for Asian Historical Records. – Режим доступу: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11091025900?IS_STYLE=eng&IS_LGC_S32=&IS_TAG_S32=&IS_TAG_S1=InfoD&IS_KEY_S1=露国製糖業ニ関スル報告在オデッサ領事進達ノ件&IS_KIND=SimpleSummary&IS_KIND=&
9. Росія таіші даігікусеі но доме кіуко ні-секі суру кудай йондзю іті нен дзю іті га-цу. – Звіт про студентський страйк університету в Росії листопад 1908 р. Звіт про торгівлю цукром в Росії одеського консула [Електронний ресурс] / Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs / Japanese Center for Asian Historical Records – Режим доступу: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B12081988500?IS_STYLE=default&IS_LGC_S32=&IS_TAG_S32=&IS_KEY_S1=日%20露国大使大学生ノ同盟休校ニ関スル件&IS_TAG_S1=InfoD&IS_KIND=SimpleSummary&
10. Русско-японский договор о мире и дружбе, заключенный в Симодэ 7 февр. н. ст. 1855 г. // Э. Д. Гримм. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842–1925). – М., 1927. – С. 53–54.

11. **Сафронова Е. В.** Становление и развитие консульской службы Российской империи в XVIII – начале XX вв. / Е. В. Сафронова. – СПб., 2002.
12. **Тамура А.** Японская иммиграция на российский Дальний Восток во второй половине XIX – первой трети XX в. (по источникам и литературе на японском языке): дис. ... канд. ист. наук / А. Тамура. – Владивосток, 2007.
13. **Brooks B.** The Japanese Consulin China, 1895–1937 [Electronic resource] / B. Brooks. – Access mode: <http://chinajapan.org/articles/10.1/10.1brooks8-32.pdf>
14. Japanese Center for Asian Historical Records, National Archives of Japan [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.jacar.go.jp>
15. **Kurokawa T.** The Materials for the History of Anti-Jewish Pogroms in Russia [Electronic resource] / T. Kurokawa // Department of Social Studies, Aichi University of Education. – Access mode: <http://repository.aichi-edu.ac.jp/dspace/bitstream/10424/4971/1/kenjin623341.pdf>.
16. **Lensen G. A.** Japanese Diplomatic and Consider Officials in Russia: A Handbook of Japanese Representatives in Russia from 1874 to 1968: Compiled on the Basis of Japanese and Russian Sources with a Historical Introduction / G. A. Lensen. – Sophia University, 1968.
17. **Morse H. B.** The international Relations of the Chinese Empire [Electronic resource] / H. B. Morse. – New York, 1918. – Access mode: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2878147>.
18. Multilateral Treaty Calendar [Electronic resource] / Red. Christian L. Wiktor. – Martinus Nijhoff Publishers, 1998. – Access mode: <http://books.google.ru/books?id=h8GnQLGDRQC&pg=PA164&dq=Caracas+1911&hl=ru&sa=X&ei=KkzcUpG2F6m64AT6q4FI&ved=0CDEQ6AEwAA#v=onepage&q=Caracas%201911&f=false>.
19. Report from the Consul in Odessa on the placement of new government by Russia and the economic reasons behind the formation of the alliance between Russian and France July, Meiji 35 [Electronic resource] / Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs / Japanese Center for Asian Historical Records – Access mode: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B11090684200?IS_STYLE=eng&IS_LGC_S32=&IS_TAG_S32=&IS_TAG_S1=InfoD&IS_KEY_S1=清国賠償金引当露国新公債募集顛末並露仏&IS_KIND=SimpleSummary&IS_KIND=&.
20. Russian budget in fiscal 1903 March, 1903 [Electronic resource] / Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs/ Japanese Center for Asian Historical Records – Access mode: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B11090408300?IS_STYLE=eng&IS_LGC_S32=&IS_TAG_S32=&IS_TAG_S1=InfoD&IS_KEY_S1=%20度露国予算ニ関スル&IS_KIND=SimpleSummary&IS_KIND=&.
21. **Sen B. A** diplomat's handbook of international law and practice / B. Sen. – Brill Academic Pub, Third Revised, 1988.
22. Treaty of Amity and Commerce between Russia and Japan, signer in Edo [Electronic resource] / Foreign policy archives of the Russian empire history of Russian-Japanese relations (XVIII–XIX centuries). – Access mode: <http://www.russia-emb.jp/english/embassy/gallery/foreign-policy-archives-of-the-russian-empire-history-of-russianjapanese-relations-18-19-centuries.html>.

Надійшла до редколегії 27.02.2014

В. В. Бігун*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ОПЕРАТИВНИЙ ШТАБ РЕЙХСЛЯЙТЕРА А. РОЗЕНБЕРГА:
СТВОРЕННЯ, ЗАВДАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА**

Описано процес створення Оперативного штабу Розенберга – нацистської організації, яка брала активну участь у грабунку різноманітних культурних цінностей на всіх територіях, окупованих Третім Рейхом. Визначено пропагандистські та реальні цілі діяльності Оперативного штабу Розенберга. Проаналізовано структуру та завдання нацистської організації, її дослідні та виконавчі підрозділи.

Ключові слова: Оперативний штаб Розенберга, Вища школа, Центральна бібліотека, Східна бібліотека Розенберга, зондерштаб, головна робоча група, робоча група, зондеркоманда, супротивники націонал-соціалістів.

Бигун В. В. Оперативный штаб рейхслайтера А. Розенберга: создание, задания, организационная структура.

Описан процесс создания Оперативного штаба Розенберга – нацистской организации, которая принимала активное участие в разграблении разнообразных культурных ценностей на всех территориях, оккупированных Третьим Рейхом. Определены пропагандистские и реальные цели деятельности Оперативного штаба Розенберга. Проанализирована структура и задания нацистской организации, её исследовательские и исполнительные подразделения.

Ключевые слова: Оперативный штаб Розенберга, Высшая школа, Центральная библиотека, Восточная библиотека Розенберга, зондерштаб, главная рабочая группа, рабочая группа, зондеркоманда, противники национал-социалистов.

Проблеми Другої світової війни впродовж десятиліть були і залишаються головним об'єктом наукових пошуків дослідників усього світу. Різноманітні дискусії тривають, що засвідчує актуальність дослідження окремих питань цієї проблематики, у тому числі діяльності нацистських організацій, таких як Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга.

Діяльність Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга (далі ОРР) вже має певну історіографію. Більшість дослідників, наприклад П. Грімстед [14], М. Зініч [2], розглядали це питання в рамках проблеми культурного пограбування нацистами країн Західної та Східної Європи за часів Другої світової війни. М. Кашеварова [3–5], Т. Себта [8; 9] проводили джерелознавчі дослідження документальних масивів архіву ОРР. Колекція документів ОРР зберігається в Києві (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), Берліні (Бундесархів), Москві (Російський державний військовий архів), Парижі (Документальний центр сучасної іудаїки), Амстердамі (Інститут військової документації), Вашингтоні (Бібліотека Конгресу), Нью-Йорку (Єврейський науковий інститут), Пало Альто (бібліотека Гуверівського інституту, Каліфорнія),

Мюнхені (Інститут сучасної історії) та Кобленці (Бундесархів) [5, с. 149]. Діяльність самого Оперативного штабу Розенберга вивчено недостатньо. Мета нашого дослідження – висвітлити процес створення ОРР та проаналізувати структуру і завдання цієї нацистської організації.

ОРР на окупованих територіях (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete) був окремою самостійною напіввійськовою організацією. Він належав до партійного відомства Розенберга, яке мало назву «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у Націонал-соціалістичній робочій партії Німеччини» та фінансувався нацистською партією.

Ще до початку війни нацистська Німеччина проводила так звану мистецтвознавчу розвідку [6, с. 65]. Німецькі фахівці, виконуючи спеціальні завдання, ознайомлювалися з музеями, картинними галереями, бібліотеками сусідніх країн та збирали відомості про їх культурні цінності. Вони отримували каталоги музеїв, фотографії найбільш цінних предметів, які зберігали в сховищах. Особливо мистецтвознавців цікавили культурні пам'ятки німецького походження. Нацисти вважали, що тільки вони мають право володіти ними. Але ідея повернення на територію Рейху всього, що пов'язано з німецькою культурою, була лише прикриттям для організації в майбутньому тотального пограбування окупованих країн.

На початку 1939 р. у Берліні було створено Центральну бібліотеку як центр дослідження германської нації та її історії [14, с. 19]. Вона мала стати керівною інституцією так званої Вищої школи, головної ідеологічної та наукової організації Рейху, «центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання» [16], який здійснював би дослідження в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії, питань релігії, історії, філософії тощо. Центральна бібліотека зобов'язана була також проводити масштабні дослідження ідейних супротивників націонал-соціалізму. Проект створення Вищої школи був розроблений Розенбергом і схвалений Гітлером ще в 1939 р. 29 січня 1940 р. А. Гітлер підписав наказ, згідно з яким Розенбергу офіційно доручалося «продовжувати проводити підготовчі роботи щодо організації Вищої школи, особливо в галузі дослідження та створення бібліотеки» [16], фонди якої повинні постійно розширюватися за рахунок вивезення книг з бібліотек на захоплених територіях. Відповідно до наказу фюрера службові інстанції партії та держави повинні були надавати Розенбергу всіляку підтримку в цій роботі. Саму Вищу школу планувалося створити в баварських Альпах після закінчення війни [14, с. 11].

З окупацією нацистською Німеччиною у травні–червні 1940 р. Люксембургу, Голландії, Бельгії та Франції до рук нацистів потрапили численні політичні, ідеологічні матеріали, велика кількість різноманітних культурних цінностей у бібліотеках, архівах, музеях як державної, так і приватної власності. Постала потреба «опікуватися збереженням та обліком господарського культурного майна, залишеного власниками на окупованих

західних територіях» (бібліотеками й архівами Великих масонських лож у Брюсселі та Парижі, архівом та бібліотекою банку Ротшильдів у Парижі, бібліотеками та архівами численних єврейських організацій, приватними бібліотеками, художніми колекціями, архівами тощо) [6]. 5 липня 1940 р. за розпорядженням Гітлера був виданий наказ шефа Верховного командування вермахту (№ 2850/40 g Adj. Chef OKW), у якому рейхсляйтеру Розенбергу як довірений особі фюрера у справі духовного та ідейного виховання в партії доручалося досліджувати державні бібліотеки, архіви, канцелярії вищих церковних установ та масонських лож на предмет цінних для Німеччини видань і матеріалів, направлених проти неї політичних документів та конфісковувати їх. На основі цього наказу А. Розенберг 17 липня 1940 р. створив так званий «Оперативний штаб служби рейхсляйтера Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів» (Einsatzstab der Dienststellen des Reichsleiters Rosenbeig für die westlichen besetzten Gebiete und die Niederlande) [8]. Напередодні вторгнення до Югославії нацистське керівництво розпочало організацію ще одного штабу для Югославії, але потім вирішило створювати лише його нові відділення. Сам штаб згодом був перейменований на «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга для окупованих областей».

Штаб-квартира ОРР спочатку знаходилася в Парижі у готелі «Commodore». З часом завдання ОРР і територія, на якій він діяв, розширювались і це зумовило необхідність перенесення штаб-квартири до Берліна, де вона тимчасово розташовувалась у службовому приміщенні на Маргаретенштрассе, 17. З весни 1941 р. управління штабу перенесли на Бісмаркштрассе, 1 [Там само].

Головною метою створення ОРР, згідно з наказом Гітлера від 1 березня 1942 р., була «необхідність проведення планомірної ідеологічної боротьби з євреями, франкомасонами та близькими до них ворогами націонал-соціалізму, бо саме вони є винуватцями теперішньої війни, спрямованої проти Німецької імперії» [13]. ОРР доручалося перевіряти бібліотеки, архіви, ложі та інші ідеологічні й культурні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу та конфісковувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології та для подальшого їх використання в науково-дослідній роботі Вищої школи. Було зазначено, що подібному розподілу підлягає також власність євреїв, безгосподарна власність і цінності нез'ясованого походження.

З пропагандистською метою нацисти називали створення ОРР проявом турботи «справжніх дбайливих господарів» та необхідністю «взяття під охорону» всіх культурних цінностей на окупованих територіях, щоб запобігти їх розкраданню, знищенню та неконтрольованому вивезенню. Хоч окупанти власноруч розкрадали культурні цінності та знищували матеріали «ідейних противників націонал-соціалізму», не відібрані ОРР для своїх цілей. Пріоритетними у дослідженні ОРР були єврейське питання та більшовизм.

У рамках Вищої школи 26 березня 1941 р. було створено Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні [14, с. 13].

Війна нацистів проти Радянського Союзу була не тільки боротьбою проти Червоної армії та прагненням розширити життєвий простір, а й «ідеологічною боротьбою проти більшовизму». У 1943 р. після двох років війни на Сході, особливо після перемоги Червоної армії в Сталінградській битві, стало очевидним, що «німцям необхідно знати більше про більшовизм, його вплив та пропаганду на Сході, щоб боротися проти нього і перемогти його, і в майбутньому стати невразливими до більшовизму» [7].

Хоч немає жодних доказів формального антибільшовицького науково-дослідного інституту в межах компетенції Вищої школи, спеціальні установи для дослідження більшовизму було засновано в Берліні незабаром після створення ОРР. Вони мали у своєму штаті довірених німецьких академічних фахівців для дослідження і підготовки пропагандистських памфлетів, які б дискредитували більшовизм. Особливо вивчали політичні та ідеологічні аспекти більшовизму, радянську економіку (індустріальний та колективний розвиток, матеріальні ресурси), побут радянських громадян. Центром антибільшовицьких дослідних операцій ОРР у 1941 р. у Берліні було засновано Східну бібліотеку Розенберга [14, с. 15]. Вона мала стати осередком з історії та культури народів, які населяли так званий «східний простір» – росіян, українців, білорусів, балтійців, а також осередком дослідження ідей та практики більшовизму. Центральне книгосховище бібліотеки розміщувалося в Берліні (з жовтня 1943 р. у Польщі, м. Ратибор), мало відділення в Києві та Ризі.

До складу ОРР входило Управління штабу (Stabsführug des ERR) у Берліні, яке очолював штабсфюрер Герхардт Утікаль, та низка відділень і груп, з яких у 1943 р. склалися три основні відділи:

1) Головний організаційний відділ (Hauptabteilung I «Organisation»), який виконував роль секретаріату, відповідав за особовий склад;

2) Головний оперативний відділ (Hauptabteilung II «Einsatz»), обов'язком якого були збереження та облік предметів культури на окупованих територіях;

3) Головний відділ особливих завдань (Hauptabteilung III «Sonderaufgaben»), який займався обліком предметів мистецтва єврейського походження та предметів художнього мистецтва [8].

Завдання ОРР на окупованих територіях виконували головні робочі групи, які підпорядковувалися безпосередньо Управлінню штабу. Вони були своєрідними організаційними та виконавчими центрами ОРР. Головним робочим групам підпорядковувалися робочі групи, зондеркоманди і філіали, які найчастіше контролювали окремі етнічні території, області або міста. Структура та склад ОРР постійно змінювалася залежно від позицій на фронті. Захоплення нових територій змушувало керівництво Штабу створювати нові робочі групи та зондерштаби, а з втратою того чи іншого великого міста, навпаки, їх ліквідовували. Усього за час свого існування ОРР нараховував

сім головних робочих груп, які контролювали величезну територію Східної, Західної та Південно-Західної Європи. Підрозділи ОРР не діяли лише в Генерал-губернаторстві Польщі та Протектораті Чехії і Моравії [9, с. 119].

На території Західної Європи було створено три головні робочі групи: у Франції, Бельгії та Північній Франції, Голландії. Головна робоча група «Південний Схід» із центром у Белграді контролювала південно-східні окуповані країни Європи. Три головні робочі групи діяли на окупованій території Радянського Союзу: «Остланд», «Центр», «Україна». Головну робочу групу «Остланд» із центром у Ризі (очолював док Нерлінг) було створено 20 серпня 1941 р. [8]. В її складі діяли чотири робочі групи [10]: Латвії (Рига), Литви (Вільнюс), Естонії (Таллінн) та Білорусі, які контролювали територію Прибалтики, західні та північно-західні області Росії і Білорусь. З 1 травня 1943 р. за наказом штабсфюрера Утікаля робочу групу Білорусі (Білорусь та західні області Росії) було перетворено на головну робочу групу «Центр» із місцезнаходженням у Мінську [1].

Головну робочу групу України (очолював гауамтслайтер Франц Зайбот) було організовано 3 жовтня 1941 р. [10]. Вона контролювала територію Східної і Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала станом на березень 1943 р. п'ять робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму (із центром у Сімферополі) та Дніпропетровська; десять зондеркоманд і один філіал у Кракові, утворений у вересні-жовтні 1943 р. Три зондеркоманди діяли на півдні Росії: у Сталінграді, Курську та Ростові; чотири – в Україні: Одесі, Мелітополі, Миколаєві, Чернігові; функціонували також зондеркоманда Маріуполя–Таганрога (працювала в обох містах) і зондеркоманда Кавказу [8].

Паралельно з головними робочими групами в структурі ОРР діяли зондерштаби, які також підпорядковувались Управлінню штабу і працювали в рамках окремих галузей науки та культури. Вони на відміну від робочих груп були інтелектуальними центрами ОРР. Безпосереднє вивезення предметів культури не входило до їх компетенції. Вони займалися науково-дослідною роботою. Співробітниками зондерштабів були висококваліфіковані фахівці: доктори, професори. Кількість зондерштабів час від часу змінювалась. У 1945 р. при Оперативному штабі діяло вісім зондерштабів, а всього за 6 років існування Оперативного штабу з ним співпрацювало 15 зондерштабів [Там само]. У вересні 1940 р. було створено зондерштаб образотворчого мистецтва (керівник д-р Шольц) для здійснення так званої «Акції М» – збереження та обліку на території Франції, Бельгії та Голландії цінностей: картин, скульптури, гобеленів, художніх предметів побуту та декоративно-прикладного мистецтва з металу, деревини, скла або фарфору, залишених їх власниками, головним чином євреями, які втекли від нацистського терору [9]. Діяльність зондерштабу образотворчого мистецтва поширювалася і на окуповані східні області. До його завдань входили пошук художніх колекцій та «вжиття заходів проти вивезення видатних художніх творів євреями та їх поплічниками з окупованих територій за кордон» [12].

Але зондерштабу образотворчого мистецтва було дозволено відбирати особливі культурні цінності для вивезення їх до Німеччини.

Зондерштаб архівів (керівник – д-р Моммзен, потім – д-р Дюльфер) займався збереженням і обліком архівів, архівних матеріалів та їх дослідженням з позиції ідейної боротьби з противниками націонал-соціалізму. До компетенції зондерштабу прадавньої історії (керівник – д-р Райнерт) входили дослідження прадавньої та давньої історії на окупованих східних територіях, облік та обробка різноманітних археологічних колекцій музеїв, наукових інститутів та приватних колекцій.

Зондерштаб генеалогії займався пошуком та обліком церковних і актових книг, різноманітних реєстрів населення, інших джерел з генеалогії з метою виявлення свідчень давнього, багатовікового впливу німецької культури на слов'янські народи.

Обов'язком зондерштабу фольклористики було знаходження в архівах, музеях, інститутах пам'яток як духовної, так і матеріальної народної культури, особливо фольксдойче, їх збереження, а також вивчення в цьому зв'язку впливу німецької культури на місцеві звичаї, традиції, побут. Також працівники штабу повинні були аналізувати вплив «світоглядних супротивників» нацистів на народну культуру та силу народного духу.

Зондерштаб музики (керівник – Герігк) опікувався обліком нот, нотних рукописів, музичними матеріалами євреїв та більшовиків. Зондерштаб науки досліджував науковий розвиток і наукову політику світоглядних супротивників нацистів, вивчав різноманітну наукову та політичну літературу, проводив її облік.

За збереження та облік бібліотечних фондів відповідали зондерштаб Центральної бібліотеки Вищої школи та зондерштаб доктора Абб, професора Берлінського університету, кваліфікованого бібліотекаря. Зондерштаб театру переглядав репертуар, театральні журнали і численні більшовицькі фільми, які в Радянському Союзі використовували з пропагандистсько-виховною метою.

Зондерштаб виставок повинен був сприяти виконанню завдання ОРР в окупованих областях, повідомляючи про знаходження нових важливих матеріалів. Дослідженням інформації стосовно єврейського народу займався зондерштаб Інституту дослідження єврейського питання. Зондерштаб світоглядної інформації здобував матеріали наддержавних сил для проведення боротьби проти євреїв, масонського лібералізму і більшовизму [12]. Також існували зондерштаб преси та зондерштаб американізму.

Захопленням культурних цінностей на окупованих територіях займався не лише ОРР, а й інші служби, наприклад СС та вермахт. Відносини ОРР із цими службами, місцевими органами влади потребують подальшого докладного вивчення.

Отже, культурні цінності країн Заходу та Радянського Союзу були предметом особливої уваги нацистів ще до початку війни. Для їх

дослідження було створено спеціальну організацію – Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, діяльність якої підпорядковувалась інтересам Вищої школи – головної ідеологічної та наукової організації Рейху. У складі ОРР діяли як дослідні (зондерштаби), так і виконавчі організації (головні робочі групи) під командуванням керівного центру ОРР – Управління штабу. Складна організаційна структура забезпечувала виконання головних завдань ОРР: пошук культурних цінностей та політичних, ідеологічних матеріалів ворогів націонал-соціалізму (євреїв, масонів, більшовиків), всебічне їх дослідження та подальша конфіскація. Діяльність ОРР була результатом грабіжницької державної політики нацистської Німеччини, яка розглядала культурні багатства захоплених нею країн Європи як власні.

Бібліографічні посилання

1. Директива Розенберга про взяття під контроль культурних цінностей на окупованих східних територіях // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 44. – Далі: ЦДАВО України.
2. **Зинич М. С.** Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР / М. С. Зинич // Вопр. музеологии. – 2011. – № 1 (3). – С. 116–125.
3. **Кашеварова Н. Г.** Архіви оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга та рейхскомісара України Коха у Києві як джерело вивчення історії бібліотек періоду Другої світової війни: загальний склад документів [Електронний ресурс] / Н. Г. Кашеварова // Режим доступу: <http://www.histans.com/JournALL/sid/12/1/3.pdf>.
4. **Кашеварова Н. Г.** Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) / Н. Г. Кашеварова // Архіви окупації, 1941–1944. – К., 2006. – Т. 1. – С. 860–871.
5. **Кашеварова Н. Г.** Документи Рейхсміністерства окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) / Н. Г. Кашеварова // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 149–169.
6. **Мазурицкий А. М.** Создание системы нацистских организаций по расхищению культурных ценностей оккупированных стран в годы Второй мировой войны / А. М. Мазурицкий // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. – 2006. – № 4. – С. 65–70.
7. Розпорядження для штабсфюрера Утікаля від 21 червня 1943 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 22.
8. **Себта Т. М.** Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга / Т. М. Себта [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/Statti_oglyady.php
9. **Себта Т. М.** Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз / Т. М. Себта // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 114–148.
10. Aktenplan (План ведення справ) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 3 а.
11. Anordnungen und Mitteilung (Розпорядження та повідомлення) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а.
12. Der Einsatzstab beschafft den Dienststellen des Reichsleiters für ihre politischen Aufgaben Arbeitsmaterial aus den besetzten Gebieten (Оперативний штаб забезпечує політичні завдання служб рейхсляйтера робочим матеріалом з окупованих областей) // Bundesarchiv Koblenz (BAK). NS 30/1 Einrichtung des ERR, Aufgabenbereiche, Allgemeines,

S. 55–57 (Бундесархів, Кобленц, опис фонду НС 30/1 Організація ОРР, сфера діяльності, загальне. – С. 55–57).

13. Führereclass (Наказ фюрера) від 1 березня 1942 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 44.

14. **Grimsted P. K.** The Odyssey of the Smolensk Archive / P. K. Grimsted. – Pittsburg, 1995.

15. Sonderaktion M – Erfassung der Kunstgegenstände (Особлива акція М – облік предметів мистецтва) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 3.

16. Zur Kenntnissnahme der Dienststellen von Partei und Staat (Для ознайомлення службових інстанцій партії та держави) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 4.

Надійшла до редколегії 08.11.2013

УДК 945:327 (100) «1975/1989»

О. В. Немич

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИНАМІКА РОБОТИ «ГРУПИ СЕМИ» У 1970–1980-х рр.: ЕТАПИ, ПРОБЛЕМИ, ДОСЯГНЕННЯ

Досліджено діяльність «Групи семи» в 1975–1980-х рр., етапи роботи та теми самітів. Виявлено та висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин останньої чверті ХХ ст., відображені в офіційних документах «G7». На основі вивчення джерел та літератури проаналізовано місце та роль «Сімки» у вирішенні міжнародних проблем.

Ключові слова: «Група семи», найбільш промислово розвинені країни, саміт, міжнародний тероризм, локальні конфлікти, «холодна війна», комюніке.

Немич О. В. Динамика работы «Группы семи» в 1970–1980-х гг.: этапы, проблемы, достижения.

Исследована деятельность «Группы семи» в 1975–1980-х гг., этапы работы и темы саммитов. Выявлены и освещены актуальные проблемы международных отношений последней четверти ХХ в., нашедшие отражение в официальных документах «G7». На основе изучения источников и литературы проанализированы место и роль «Семерки» в решении международных проблем.

Ключевые слова: «Группа семи», наиболее промышленно развитые страны, саммит, международный терроризм, локальные конфликты, «холодная война», коммюнике.

Вивчення діяльності «Великої сімки» важливе з погляду формування загальної позиції лідерів форуму – найрозвинутіших країн світу: США, Великої Британії, Німеччини, Канади, Італії, Франції та Японії – щодо актуальних міжнародних питань. Незважаючи на те що уряди держав «Клубу» здебільшого мають різновекторні дипломатичні лінії та особисті інтереси, політика їх консенсусу – це відображення нового рівня міжнародного співробітництва, що почав будуватися в жорстких рамках

біполярного світу. Навіть через тридцять дев'ять років після створення «G7» залишається ключовим фактором міжнародної системи. У процесі розширення дискусійних тем форуму – від економічних до найрізноманітніших політичних та соціальних – «Клуб» зміцнив свою позицію координатора міжнародних процесів, ставши майже поряд із ООН. У нашій статті ми розглянемо перші етапи роботи «Сімки». Дослідження генези тем самітів, а також міжнародного співробітництва з метою їх вирішення допоможе виявити загальноісторичні тенденції мирного врегулювання проблем міжнародного глобального значення. Концептуалізація лідерських функцій «Великої сімки» сприяла форсуванню процесів глобалізації.

Мета нашого дослідження полягає в комплексному вивченні роботи «Групи семи» в останній чверті XX ст.

Основоположниками дослідження «Групи семи» стали західні науковці. Найвідоміший серед зарубіжних центрів із вивчення «Великої сімки/вісімки» існує при Університеті Торонто («The G8 Research Group at the University of Toronto»). Першим дослідником роботи форуму став керівник дослідного центру «Групи семи» при Торонтському університеті, професор політологічних наук Джон Кіртон [22]. Особливість його підходу полягає в тому, що він здійснив розподіл в рамках групи між США та іншими країнами. На його думку, Вашингтон здатен домогтися більшої легітимізації своєї зовнішньої політики, діючи в межах «Сімки». Водночас решта учасників «Групи» має вплив на поведінку США, якого вони були б позбавлені, якби діяли за межами інституту.

Важливим етапом у вивченні «Групи семи/восьми» стала монографія Пітера Хайнала [48]. Автор зосередився на аспектах історії створення «Клубу», його еволюції, приділив увагу ролі «Сімки/вісімки» у вирішенні глобальних питань. Як архівіст за фахом П. Хайнал зробив значний внесок у розуміння теми, презентуючи широке коло джерел та аналізуючи їх. Пояснення підкріплені детальним аналізом документів, у яких зафіксовано дискусії і рішення «Великої сімки». Хайнал отримав доступ до нещодавно відкритих урядових архівів і на основі секретних документів, склав достовірний звіт про те, як проходили перші саміти. Автор ретельно проаналізував дебати щодо поліпшення і реформування структури «Клубу».

Внесок у розуміння та інтерпретацію проблеми зробили професор Лондонської школи економіки та політичних наук Ніколас Бейн [1; 3] і професор Гарвардського університету Роберт Д. Патнем [2]. Особливо цінні дослідження Н. Бейна, оскільки він є не тільки теоретиком, але й протягом багатьох років брав безпосередню участь у роботі «Сімки/вісімки» як су-шерпа * (1988–1992). Ці вчені першими розробили методологію порівняльної

* Су-шерпа – довірена особа керівника країни-члена «Великої вісімки». Шерпа відповідає за контакти з колегами із зарубіжних держав та організацію саміту «Великої вісімки», коли його країна є головою клубу, а також займається підготовкою порядку денного самітів і тексту угод.

оцінки досягнень самітів за шкалою від А (найвищий бал) до Е (найнижчий). Методологія заснована на шести критеріях аналізу колективних досягнень зустрічей на вищому рівні: лідерстві, ефективності, солідарності, стійкості, прийнятності та послідовності.

Якщо зарубіжні науковці досліджують «Сімку» практично з початку її існування, то їх російські колеги звернулися до цієї проблематики одночасно із процесом інтеграції Російської Федерації до «Клубу» наприкінці 1990-х рр. Зрозуміло, що їх історіографічні дослідження здебільшого присвячені роботі Російської Федерації в «Групі», її ролі та місцю в цьому механізмі. Коло досліджуваних росіянами тем дуже вузьке порівняно із зарубіжною історіографією. Хронологічно проблематика охоплює час із кінця 1990-х рр.

Монографія доктора історичних наук В. Б. Лукова [44] – перше в російській історіографії дослідження історії форуму з акцентом на «російській місії у «Групі». Автор розглядає процес інтеграції Росії до «Сімки» не лише як історик, а і дипломат. Цей історіографічний доробок має особливу цінність, оскільки його автор також був су-шерпою від Росії в «Групі восьми». Робота ґрунтується на широкому колі джерел, доповнених власними спостереженнями В. Б. Лукова.

Важливо згадати дослідження М. В. Ларіонової [43] та її новаторський підхід до вивчення теми. Вона разом із колегами аналізує ефективність механізму поставлених завдань та їх вирішення в межах форуму найрозвинутіших країн світу на прикладі Росії. Консервативні погляди на діяльність форуму промислово розвинених держав висловив доктор історичних наук А. І. Уткін. Він переконаний, що «Клуб» разом з іншими організаціями типу ЄС, МВФ, ОПЕК, МЕРКОСУР «зневажають самостійність суверенних держав», і розглядає «Сімку» як «всемогутнє зло» [47]. На думку Уткіна, шлях до форуму лідерів, який розпочав М. Горбачов, був помилковим і заздалегідь перетворив СРСР на переможену країну в «холодній війні».

Таким чином, історіографічний доробок західних дослідників, на відміну від російських, має багатогранність поглядів, широкий спектр тем та більш тривалу традицію вивчення. Російська історіографія, за винятком кількох робіт, відзначається упередженістю та тенденційністю, що зазвичай пов'язано зі статусом Російської Федерації в «Клубі». Характерною ознакою праць російських дослідників є відсутність історичного інструментарію. В українській історіографії взагалі немає розвідок із даної проблематики, що і спонукало нас до написання даної статті.

Наше дослідження ґрунтується на комплексі джерел – офіційних документах самітів: комюніке [7; 10; 14; 15; 19; 23; 24; 26; 30; 31; 34], спеціальні декларації (економічні та політичні) [8; 9; 11; 16–18; 21; 22; 25; 27; 28; 32; 33; 36; 37], заяви голів самітів [13; 29], інтерв'ю політичних лідерів [21]. Крім основних документів роботи «Групи семи» використано листи і скрипти телефонних розмов між лідерами форуму [6; 48].

Ключовою метою створення «Сімки», як задекларовано в першому комюніке 1975 р., був захист відкритої демократії в самих країнах-членах і просування її цінностей, свободи особистості й соціального прогресу в глобальному масштабі. «Група семи» на принципах демократії розпочала свою роботу, сприяючи відстороненню комуністів від влади в Іспанії (1975), Італії (1976) і Франції. Водночас форум сприяв посиленню кампанії проти режиму апартеїду в Південній Африці. У 1989 р. «Сімка» сприяла мирному руйнуванню Радянського Союзу, радянського блоку і встановленню демократичних режимів [45, с. 96–101].

На основі офіційних документів самітів розглянемо еволюцію тематики зібрань. На наш погляд, у роботі «Групи» в 1970–1980-х рр. можна визначити два основні етапи:

– перший етап (1975–1979): у центрі уваги G7 перебував моніторинг фінансової та економічної безпеки світу, які повинні були підвищуватися у зв'язку з амбітними планами розвитку народного господарства держав «Великої сімки»; здійсненню цих планів завадила друга енергетична криза, що внесла істотні корективи в діяльність «Групи»;

– другий етап (1980–1989): економічний вимір проблем набув другорядного значення, акцент у діяльності «Клубу» найбільш розвинених країн було зроблено на політичних та енергетичних аспектах міжнародного співробітництва.

На першому саміті «Клубу» предметом обговорення стали шість важких проблем – функціонування міжнародної валютної системи, міжнародної торгівлі, питання макроекономічного регулювання, енергетичної безпеки, торгових відносин між Сходом та Заходом, Північчю і Півднем. У підсумковій заяві йшлося про «колективну відповідальність промислово розвинених країн», а не про НАТО або ЗСЄ. Лідери висловили прагнення до послідовних плідних економічних відносин із соціалістичними країнами, що, на їх думку, стало б важливим елементом у досягненні прогресу в процесі розрядки, так само, як і в міжнародній економічній стабілізації. Отже, лідери країн з найрозвинутішою економікою вважали, що дисбаланс світової економіки спричинений саме країнами соціалістичного блоку [8].

Із офіційних документів випливає, що метою перших самітів була консолідація сил семи найрозвинутіших держав у боротьбі з протекціонізмом, економічною відсталістю розвинутих країн та країн «третього світу», безробіттям, залежністю від країн-імпортерів нафти, заходи з приборкання інфляції, а також посилення політичного контролю світової економіки. За перші три роки було закладено фундамент співпраці «Групи» та міжнародних фінансових інститутів [8; 18; 21].

Відхід від початкової концепції самітів як неформальних неінституціоналізованих зустрічей глав держав і урядів для обговорення виключно економічних питань було закріплено на саміті 1977 р. у Лондоні.

Саме там на порядку денному політичні питання почали розглядати нарівно з економічними [14].

Політизувати саміти «Сімки» прагнув і новий американський президент Дж. Картер. У 1973 р. З. Бжезинський зазначив: «Сьогодні постійно підкреслюється важливість економіки, однак це парадоксальним чином веде до пріоритету великої політики. Політичні рішення, створення нових політичних структур дозволяють вирішувати проблеми, представлені як сучасні економічні та технічні» [22, с. 93].

На фоні макроекономічної тематики самітів постало питання тероризму і, як наслідок, підписано першу в роботі світових лідерів неекономічну декларацію (Бонн, 1978). Важливо зазначити, що ініціатором впровадження першого політичного питання став американський президент Дж. Картер. У його заяві вперше пролунав заклик до спільної боротьби з авіатероризмом [9], що поклало початок розгляду проблем світового тероризму в рамках роботи «Групи семи» [12; 28].

У 1979–1980-х рр. сталася друга енергетична криза, причини якої знову ж мали політичний підтекст. Країни Близького Сходу прагнули витіснити транснаціональні компанії з галузі видобутку нафти. Загострила ситуацію на світовому енергетичному ринку й Ірано-іракська війна, спровокована розподілом родовищ нафти у Перській затоці. Внаслідок цього ціни на нафту різко зросли й досягли майже 40 доларів за барель [43, с. 28–32]. Знову під загрозою опинилася стабільність поставок енергоносіїв у індустріально розвинені країни, отже, і їх енергетична безпека. У зв'язку з цим головною темою переговорів і дискусій на Токійській зустрічі «Сімки» 1979 р. стала проблема міжнародної енергетичної безпеки [15; 39].

По-перше, було звернуто увагу на розробку загальної політичної стратегії та вирішення енергетичної проблеми. По-друге, намічено конкретні «технічні» заходи вирішення кризової ситуації (наприклад, встановлено конкретні межі імпорту нафти для кожної країни – члена «Клубу»), а також форсованого пошуку і розвитку альтернативних джерел енергії. По-третє, розширення традиційних галузей енергетики, не пов'язаних із нафтовою промисловістю. По-четверте, було прийнято рішення про створення групи представників високого рівня (High-Level Group of Representatives) країн «Сімки» і Комісії ЄЕС у рамках Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) для моніторингу виконання згаданих вище рішень.

Отже, виділений п'ятирічний цикл видався амбіційним у економічній політиці. Поставленої мети – координації макроекономіки – було досягнуто лише частково. Однак учасники «Клубу» заклали міцний фундамент до подальшого його функціонування на постійних засадах. Щорічні зустрічі «Сімки» – унікальне явище у світовій політиці.

Другий, більш значний цикл діяльності «Групи» припадає на 1980–1989 рр. Діяльність «Сімки» набирала обертів на хвилі неоконсерватизму в Європі та США. Економічний та енергетичний виміри в роботі «Клубу» найбільш розвинених держав доповнювали політичні питання, які в той

період нерідко ставали пріоритетними. Зміст політичних проблем відповідав тодішній «холодній війні» у міжнародних відносинах, черговому загостренню радянсько-американського протистояння, що мали місце на другому етапі форуму.

Із приходом до влади в Сполучених Штатах адміністрації президента Рональда Рейгана почалося і корегування політики країни у «Великій сімці». Команда Р. Рейгана приступила до енергійного збільшення питомої ваги політичних питань на порядку денному самітів «Клубу» 1980-х рр. [48, с. 179–180]. Цей курс рейганівської адміністрації було взято з метою отримання військової переваги над Радянським Союзом.

На порядку денному постали три головні блоки питань: міжнародний тероризм, «east-west relations», що уособлювали відносини із СРСР та соціалістичним блоком, і локальні військові конфлікти. Із того часу характерним для діяльності «Сімки» стало оформлення політичних декларацій.

Саміт 1980 р. в Оттаві проходив під знаком хвилювання Сполучених Штатів з приводу розширення сфер впливу СРСР. У зв'язку з цим у більшості тем порядку денного самітів йшлося про національно-визвольні рухи чи ситуацію в нестабільних регіонах планети (на Карибських островах, Південно-Східній Азії, Близькому Сході), які Сполучені Штати розглядали через призму протистояння «вільного світу» з СРСР і «новими тоталітарними державами». Бажаючи сконцентруватися на проблемі протистояння двох блоків, США домоглися виключення з порядку денного проблеми «діалогу між Заходом та Сходом». Однак позиція США щодо міжблокових відносин увійшла в пряме протиріччя з позицією європейських держав.

Токійська декларація 1979 р. [15] була першим документом, у якому зафіксовано зобов'язання учасників саміту очолити міжнародні зусилля боротьби з тероризмом, що поклало початок новому етапу в роботі «G7», а також закріпило за «Групою» роль провідного гравця в питанні боротьби з тероризмом.

У 1970–1980-х рр. ще не існувало міжнародного інституту, який би опікувався боротьбою з міжнародним тероризмом. Так, «Сімка» стала головною рушійною силою у боротьбі з цією глобальною проблемою. Спочатку розгляд зазначеної проблематики зводився до засудження країнами «Клубу» конкретних терористичних актів. Наприклад, заява «Групи семи» в Монтебелло 1981 р. [4; 7] щодо тероризму стала відповіддю на захоплення в Афганістані літака Пакистанських авіаліній; декларація, прийнята в 1989 р. на саміті в Парижі [35], – відповіддю на напад на літаки в Шотландії (1988) і Колумбії (1989).

Прикладом обговорення проблем регіональної безпеки може слугувати саміт «Групи» 1986 р. у Токіо. Після низки терористичних актів США звинуватили лівійського лідера М. Каддафі в підтримці тероризму і бажали отримати згоду союзників на проведення «контртерористичної операції». Створюючи «єдиний фронт» для боротьби з тероризмом, США, проте,

підтримували неофіційні контакти з найбільшими спонсорами ісламістських рухів, зокрема з Іраном, забуваючи про прийняті на самітах «Сімки» зобов'язання діяти в атмосфері повної довіри до партнерів [46, с. 98].

Домовленості країн «Клубу» в основному стосувалися допомоги один одному в разі захоплення дипломатичних місій; заборони продажу зброї країнам, які підтримують терористів, тощо. Особлива роль «Групи» у протидії мегатероризму полягала в підриві соціально-економічних коренів тероризму через розширення допомоги країнам, що розвиваються [15; 21; 27]. Головним досягненням форуму стало заснування спеціалізованої дочірньої організації – ФАТФ** з метою ретельної роботи над проблемою тероризму [22].

В умовах біполярності світу протистояння двох систем продовжувалося й набуло в 1980-х рр. вельми небезпечного характеру, особливо в царині озброєння. Повернення до відкритої конфронтації та військовосилової риторики в першій половині 1980-х рр. у відносинах між двома великими державами надало політичного контексту порядку денному самітів. За круглим столом постало нове питання – «діалог між Сходом та Заходом». До обговорення «радянської» проблематики американське керівництво спонукали їх європейські партнери. Вони прагнули до зменшення військово-політичної напруженості у світі, яка безпосередньо загрожувала як національній, так і регіональній безпеці на європейському континенті [17; 22; 24].

Якщо в економічних дискусіях на конференції США дотримувались паритету, то щодо політичного вектора ця держава відчувала себе *primus inter pares*. За словами Р. Рейгана, щорічні політичні декларації «G7» були схожі на заклики до «хрестового походу» проти комунізму [46, с. 100].

Наведемо кілька прикладів із офіційних документів саміту. У політичній декларації, прийнятій 21 липня 1981 р. [14], заявлено про нарощування воєнної сили СРСР: «Ми (члени «Сімки») готові до діалогу та співпраці, якщо до цього готовий Радянський Союз. Ми переконані у важливості перевірки контролю над озброєннями та договорів щодо роззброєння з метою зниження рівня озброєння і витрат» [7]. У межах цієї проблеми було розглянуто не лише питання безпеки, але й моменти, пов'язані з різними сторонами співробітництва між західними країнами, з одного боку, і Радянським Союзом і державами Східної Європи, з іншого.

У березні 1983 р. адміністрація Р. Рейгана заявила про початок реалізації програми Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), що призвело до занепокоєння в Європі та неминучої реакції у СРСР. Європейські голови держав декларували «Заяву про безпеку» [18], гаслом якої був пошук миру та

** Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ) (англ. Financial Action Task Force on Money Laundering – FATF) – міжурядова організація, яка займається виробленням світових стандартів у сфері протидії відмиванню злочинних доходів і фінансуванню тероризму, а також оцінює відповідності національних систем цим стандартам.

значне скорочення озброєння. У «Заяві» було проголошено такі ініціативи: переговори зі скорочення стратегічної наступальної зброї, конференція, присвячена ракетам середнього радіуса дії, скороченню хімічної зброї та присутності військ у Центральній Європі [20].

«Сімка» миттєво відреагувала на Чорнобильську трагедію. Уже 5 травня 1986 р. видано спеціальну «Заяву щодо наслідків трагедії на Чорнобильській АЕС» [36]. Члени «Клубу» відкрито звинуватили СРСР у замовчуванні інформації щодо катастрофи, яка мала транснаціональні глобальні наслідки, та закликали негайно надати відомості з ядерної аварії. «Група семи» підтримала ініціативу дискусії МАГАТЕ та Радянського Союзу з приводу покращення міжнародного співробітництва у сфері ядерної безпеки. До того ж українська катастрофа стала каталізатором обговорення питань екології у форматі екологічної безпеки як перманентної теми самітів [39].

Намагаючись впливати на процеси, що відбувалися у Східній Європі, «Велика сімка» у 1987 р. ініціювала питання про «перебудову» в СРСР, яке було включено до порядку денного саміту разом із розглядом ситуації в сільському господарстві розвинених країн і обговоренням зниження процентних ставок за зовнішніми боргами для найбідніших країн [27]. «G7» оголосила про свій моніторинг політики Радянського Союзу, зокрема з таких питань:

- прогрес у сфері прав людини, що має важливе значення для зміцнення довіри міжнародної спільноти; дотримання принципів та зобов'язань, прийнятих у Гельсінкському «Заключному акті»;

- пошук мирного врегулювання регіональних конфліктів, а саме швидке і повне виведення радянських військ з Афганістану, щоб його народ міг вільно визначати своє майбутнє;

- заклик до контактів, обміну ідеями та більш широкого діалогу між народами «Сімки» і Радянського Союзу та Східної Європи [30].

Уже через рік у Торонто члени «Сімки» підкреслили, що після попереднього саміту між США та СРСР було досягнуто прогресу щодо скорочення ядерної зброї. У «Політичній декларації: забезпечення демократії» було зазначено: «Договір *** став прямим результатом західної цілеспрямованості та єдності, це фактично перший договір зі скорочення ядерних озброєнь... Будемо тепер шукати можливості для глибоких скорочень американської і радянської стратегічної наступальної зброї. Ми вітаємо президента Рейгана з тим, що він зробив, а також спонукаємо Генерального секретаря Горбачова до цієї ж мети» [40].

*** Договір про ліквідацію ракет середньої й малої дальності підписаний 8 грудня 1987 р. і набув чинності 1 червня 1988 р. Згідно з Договором Радянський Союз ліквідував усі ракетні комплекси "Піонер" (SS-20), а також ракети Р-12 (SS-4), Р-14 (SS-5) і оперативно-тактичні ракети, дальність яких перевищувала 400 км. Передбачалося скоротити кількість стратегічних носіїв кожної зі сторін до 1600 одиниць, а кількість боезарядів – до 6000.

Проте «Групу» досі непокоїла масова присутність радянських збройних сил у Східній Європі, що загрожувало можливими раптовими атаками або й великомасштабними наступальними операціями. Це обумовлювало небезпеку в Європі. Радянське військове будівництво на Далекому Сході було назване джерелом нестабільності в Азії [40].

1989 р. був фінальним у дискусіях щодо комплексу проблем «Захід – Схід». Цьому сприяла низка подій: виведення радянських військ із Афганістану, розпад соціалістичної системи в Східній Європі, падіння режимів «соціалістичної орієнтації» в більшості країн африканського та азійського континентів, мирні ініціативи СРСР тощо. М. Горбачов відповідно до «Нового політичного мислення» відправив, за словами Дж. Буша старшого, «фантастичного листа» до членів «Сімки» [20, с. 19, 20].

Зміст послання полягав у сподіваннях на зближення СРСР та «Сімки», що стало реальністю завдяки удосконаленню внутрішньої та зовнішньої політики Радянського Союзу на шляху до плюралізму й демократії. Лист обсягом 40 сторінок містив 10 пунктів-тез, у яких було оцінено процеси, що відбуваються в країні; наведено перспективи політичних і економічних реформ у СРСР, висловлено бажання інтегрувати радянську економіку у світове господарство [1, с. 215–219]. Усвідомлюючи результат гонки озброєння і не бажаючи відкривати «Клуб», його члени коректно пообіцяли поділитися досвідом із генсеком щодо розбудови ринкової економіки та поставили йому декілька завдань на майбутнє [20, с. 19, 20].

Лондонська політична «Декларація взаємовідносин по лінії Захід-Схід» була сповнена настроями піднесення, оптимізму та наснаги з приводу довгоочікуваного покращення характеру міжнародної ситуації. «Група» закликала радянський уряд до конкретних дій. «Військовий дисбаланс на користь Радянського Союзу в Європі та Азії залишається об'єктивною загрозою для кожного з нас. Щоб прискорити створення світу, у якому маса озброєння і військової сили зменшиться, ми знову підтверджуємо своє прагнення до термінової глобальної заборони на хімічну зброю та істотне скорочення радянських і американських стратегічних ядерних озброєнь» [32]. Учасники форуму також відзначили динаміку відносин між ЄЕС і країнами Сходу, зокрема укладення договору з Угорщиною та прогрес, досягнутий у ході дискусій із Польщею і початок переговорів з Радянським Союзом [21; 22].

Зазначимо, що підхід «Групи семи» до СРСР відрізнявся певною суперечливістю. З одного боку, Радянський Союз звинувачували в гонці озброєння, підтримці міжнародного тероризму, а також ігноруванні цінностей демократії і порушенні прав людини. З іншого боку, на щорічних зустрічах на вищому рівні обговорювалися питання про взаємодію з СРСР у розвитку економічних відносин. Намагання зняти протекціоністську завісу з економіки СРСР почалося з першого саміту 1975 р. і не втратило актуальності до кінця 1980-х рр.

Отже, з новою хвилею «холодної війни» на початку 1980-х рр. «Сімка» взяла курс на мирне врегулювання американсько-радянського протистояння. Спільність поставленої мети дала свій результат. Закінчення «холодної війни» зумовило кардинальні зміни в розподілі сил на світовій арені та характері дискусій всередині форуму.

Одними з основних дискусійних блоків проблем були локальні конфлікти: Афганська війна (1979–1989), Ірано-іракська війна (1980–1988), Ліванська війна (1982).

Не торкаючись коренів радянсько-афганської війни, яка підвела «холодну війну» до межі вирішальної сутички США та СРСР, зосередимо увагу на тому, як оцінювали її лідери «G7». Телефонна розмова М. Тетчер та Дж. Картера від 28 грудня 1979 р. була пов'язана саме з афганським питанням. Дж. Картер порівняв радянську операцію із діями в Чехословаччині і вважав за необхідне вжити превентивних заходів. Важливо те, що американський лідер прохав прем'єр-міністра підняти це питання у РБ ООН або доручити цю справу Китаю чи країнам із руху неприєднання. У ході діалогу політики дійшли висновку, що питання Афганістану необхідно внести до тематики зустрічі «G7» та навіть присвятити йому спеціальну конференцію [35].

У 1980 р. з'явилася перша спеціальна декларація з афганської проблеми. Одноголосно члени форуму охарактеризували дії СРСР як несумісні з волею афганського народу за національну незалежність та засудили агресію Радянського Союзу як невідповідну до принципів «Статуту Організації Об'єднаних Націй». Введення військ до Афганістану звело нанівець зусилля з підтримання справжньої розрядки [11]. Радянський Союз звинувачували в порушенні верховенства закону та ігноруванні інтересів народу, тому бойкот Олімпійських ігор 1980-х рр. у Москві одностайно підтримали всі учасники круглого столу.

Протягом війни в Афганістані на щорічних самітах «Групи» поставало питання безпеки цього регіону, яке частково інтегрувалося в систему діалогу «Схід-Захід». Воно було найбільш обговорюваним у першій половині 1980-х рр., що важливо в контексті стабілізації відносин двох політичних таборів. На саміті 1988 р. у Торонто члени «Сімки» привітали початок виведення радянських військ з окупаційного Афганістану і підтвердили готовність разом із міжнародним співтовариством забезпечити повернення біженців на батьківщину, їх розселення та відновлення країни [31; 37].

Отже, саме країни Заходу відіграли важливу роль у підштовхуванні СРСР до переговорів про виведення військ з Афганістану. «Сімка» прийняла своє одностайне рішення, але подальшим регулюванням ситуації в гарячій точці займалася ООН.

Не залишилися поза увагою й інші військові конфлікти світу. Ситуація на Близькому Сході була головним питанням саміту 1984 р. у зв'язку зі спалахом Ірано-іракської війни. Оскільки на той момент конфлікт жодним чином не впливав на поставки нафти з регіону Перської затоки, «Сімка»

обмежилася заявою, у якій закликала дотримуватися принципу свободи навігації в затоці [28; 32].

Ситуація в Перській затоці стала також предметом дискусій на саміті 1987 р. у Венеції. Напередодні саміту США виступили з погрозами на адресу Ірану, керівництво якого планувало узяти на озброєння нові китайські ракети «Сілкворм». Прагнучи зміцнити свою присутність у регіоні Персидської затоки і забезпечити безперешкодне постачання нафти до країн Заходу, США домоглися підтримки союзників у декларації, у якій від Ради Безпеки ООН необхідно було вжити «справедливих і ефективних заходів» і затвердити важливість дотримання принципу свободи навігації в Перській затоці. Як писала газета «Гардіан», «ця декларація могла бути односторонньо інтерпретована США таким чином, щоб силовим шляхом відреагувати на розміщення ракет «Сілкворм» «у разі, якщо воно буде загрожувати інтересам Вашингтона». Збройні сили країн-учасниць ЗЄС (Франції, Великобританії, Нідерландів, Італії та Бельгії) вперше ввійшли в зону Перської затоки в кінці 1987 р. під приводом захисту свободи судноплавства в ході Ірано-іракської війни. Із заяви голови венеціанського саміту Амінторе Фанфані видно, що його учасники приділили також увагу розглядові ситуації в Афганістані, Камбоджі, Кореї, Африці, Латинській Америці, Лівані, басейні Тихого океану [46, с. 100, 101].

Консенсусу між членами «Клубу» щодо локальних конфліктів було досягнуто таким чином. Франція, що мала особливі інтереси на Близькому Сході, у Південній Африці та Камбоджі, домагалась винесення їх обговорення за рамки дискусій. Наприклад, у прийнятій політичній декларації 1980 р. ми не знаходимо американських формулювань щодо ситуації в Афганістані. Європа блокувала американсько-японську ініціативу стосовно включення до порядку денного питання про демократизацію Філіппін. Не підтримано і французьку ініціативу про включення до порядку денного саміту пункту про засудження державного перевороту в Гаїті 1986 р. Результат компромісу – заява голови саміту, яка містила загальні положення про підтримку американських ініціатив на Близькому Сході, засудження апартеїду в ПАР і підтримку мирного процесу в Анголі, заклик до виведення в'єтнамських військ із Камбоджі [48, с. 135–139].

Апогеєм обговорення проблем регіональної безпеки став Паризький саміт «Сімки» (1989). Значення дискусій на саміті виходило далеко за рамки регіональних проблем. «G7» однозначно зробила заявку на глобальне лідерство і дала зрозуміти, що на цьому шляху не зупиниться. Так, у спеціальній декларації з китайських питань, прийнятій 15 липня 1989 р., країни «Групи» засудили дії Китаю, пов'язані з придушенням заворушень у столиці, констатуючи водночас важливість підтримки економічних зв'язків із цією країною і наполягаючи на заходах щодо зміцнення довіри і спокою в Гонконзі (Сянгані). У заяві голови саміту Гельмута Коля було згадано практично всі «гарячі точки» планети: Близький Схід (встановлення прямого діалогу між усіма учасниками конфлікту, мирне обговорення проблем);

Південну Африку (вимога проведення переговорів у ПАР, констатація прогресу в процесі надання незалежності Намібії, пошук рішення конфліктів в Анголі та Мозамбіку); Центральну Америку (підтримка демократичного процесу); Панаму (засудження правлячого режиму); Кампучію (підтримка конференції під егідою Франції); Ліван (відновлення функціонування державних інститутів і виведення всіх «неліванських» сил) [38, с. 77, 78].

Таким чином, із замкненого форуму, схожого на дискусійний клуб обміну думками, порадами та досвідом, «Сімка» перетворилася на дієвий міжнародний механізм, здатний врегулювати локальні конфлікти. У 1989 р. із гаслами щодо «демократії та відкритості» «Група» надала нові можливості країнам Заходу і Сходу не лише працювати разом та справедливо вирішувати конфлікти, але й боротися з відсталістю та сприяти формуванню більш вільного й відкритого світу.

У результаті проведеного дослідження, ми дійшли таких висновків:

- еволюція самітів «Групи семи» у 1970–1980-х рр. мала два етапи, що докорінно відрізнялись один від одного; якщо перший уособлював прагнення стабілізації макроекономічного дисбалансу світу, то другий етап відкрив ініціативу щодо групового вирішення міжнародних політичних питань; розширення порядку денного самітів до кінця 1980-х рр. визначило два напрямки діяльності «Сімки» – обговорення проблем регіональної та глобальної стабільності; «Група семи» дедалі частіше брала на себе глобальну відповідальність за функціонування міжнародної системи;

- ефективність роботи в рамках «Клубу» на першому етапі була незначною та вузькоспеціалізованою, а зміна політичного істеблішменту форуму в 1980-х рр. обумовила запеклі дискусії з проблем локальних конфліктів, тероризму, роззброєння тощо;

- основною метою, проголошеною за круглим столом «Групи семи» у 1980-х рр., став конструктивний діалог між Сходом та Заходом, шлях до якого пролягав через терени «холодної війни»; наприкінці 1980-х рр., коли відбувався демонтаж «біполярного світу» та успішні демократичні революції, «Група семи» показала себе як ефективний орган прийняття рішень;

- консенсус семи найвпливовіших держав світу динамізував колегіальний вплив на міжнародну політику, стабілізацію «гонки озброєння» та придушення агресії в Афганістані; результативною була робота у сфері боротьби з проявами тероризму; найбільш важкими для врегулювання стали локальні конфлікти, адже сфери інтересів семи країн не завжди були ідентичними, у результаті чого рішення щодо більшості локальних конфліктів мали загальний характер;

- «Сімка» запровадила новий вид міжнародної заяви; вона актуалізувала проблему та ставила за мету її вирішення, надаючи міжнародним організаціям координаційні завдання; «Група семи» позиціонувала себе інтелектуальним центром міжнародного врегулювання.

Наостанок маємо підкреслити, що робота «Сімки» полягає у регулюванні політичних процесів глобального і регіонального розвитку, а та-

кож міжнародних відносин у цілому. Уперше в історії людства було створене світове керівництво міжнародними процесами, робота якого сприяла посиленню невідпинного прогресу глобалізації.

Бібліографічні посилання

1. **Bain N.** History Of The G-7 Summit [Electronic resource] / N. Bain. – Access mode: <https://tspace.library.utoronto.ca/html/1807/4806/document.html>.
2. **Bain N.** The G-7 Summit Comes of age [Electronic resource] / N. Bain, Robert D. Putnam. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/scholar/bayneputnam/bay95tra.html>.
3. **Bain N.** The G8's Past Performance, Present Prospects, Future Potential [Electronic resource] / N. Bain. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/scholar/bayne20000713/>
4. Chairman's summary of political issues. July 21, 1981 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1981ottawa/chairman.html>.
5. Chairman's summary on political issues. June 10, 1987 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1987venice/political.html>.
6. Churchill Archive Centre: THCR 3/1/4, Personal Message T180A/79T, President Carter phone call to MT (Soviet invasion of Afghanistan).
7. Communique: Declaration of the Ottawa Summit. July 21, 1981 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1981ottawa/communique/conclusion.html>.
8. Declaration of Rambouillet. Rambouillet, France, November 17, 1975 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1975rambouillet/communique.html>.
9. Declaration of the Seven Heads of State and Government and Representatives of the European Communities. June 6, 1982 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1982versailles/communique.html>.
10. Declaration on East-West relations and arms control. June 9, 1984 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1984london/east.html>.
11. Declaration on East-West relations. July 15, 1989 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1989paris/east.html>.
12. Declaration. Bonn, Germany, July 17, 1978 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1978bonn/communique.html>.
13. Declaration. June 23, 1980 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1980venice/communique/index.html>.
14. Declaration. June 28, 1976 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1976sanjuan/communique.html>.
15. Declaration. June 29, 1979 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1979tokyo/communique.html>.
16. Declaration. May 30, 1983 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1983williamsburg/communique.html>.
17. Declaration. May 4, 1985 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1985bonn/communique.html#top>.
18. Declaration. May 8, 1977 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1977london/appendix.html>.
19. Economic Declaration. July 16, 1989 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1989paris/communique/index.html>.
20. **Greenhouse S.** Summit in London; Gorbachev Note to Group of 7 Said to Fall Short on Reform / S. Greenhouse // The New York Times. – July 16. – 1991. – P. 18–21.
21. Interview with President Reagan. May 31, 1983 // U.S., Department of State, Bulletin. – № 2076 (July 23). – 1983. – P. 20–22.
22. **Kirton J.** Coexistence, cooperation, competition: G Summits [Electronic resource] / J. Kirton. – Access mode: <http://www.g20.utoronto.ca/biblio/kirton-aspenia-2009.pdf>
23. Political Declaration: Securing Democracy. Toronto Summit, June 20, 1988 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1988toronto/political.html>.

24. Political topics (Afganistan). June 22, 1980 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1980venice/political.html>.
25. President Mitterrand's Statement to the press at the conclusion of the Versailles summit. 6 June 1982 // France, Ministère des relations extérieures, Service d'information et de presse. – № 17. – 1982. – P. 30–31.
26. Statement at Williamsburg (Declaration on security). May 29, 1983 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1983williamsburg/security.html>.
27. Statement of Lebanon. June 6, 1982 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1982versailles/lebanon.html>.
28. Statement on Air-Hijacking. Bonn, Germany, July 17, 1978 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1978bonn/hijacking.html>.
29. Statement on Counter Terrorism. Gleneagles, 2005 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/2005gleneagles/counterterrorism.pdf>.
30. Statement on East-West relations. June 9, 1987 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1987venice/east.html>.
31. Statement on international Terrorism. London, June 9, 1984 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1984london/terrorism.html>.
32. Statement on international Terrorism. May 5, 1986 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1986tokyo/terrorism.html>.
33. Statement on terrorism July 21, 1981 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1981ottawa/terrorism.html>.
34. Statement on Terrorism June 9, 1987 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1987venice/terrorism.html>.
35. Statement on Terrorism. Paris, July 15, 1989 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1989paris/terrorism.htm>.
36. Statement on the implications of Chernobyl nuclear accident May 5, 1986 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1986tokyo/chernobyl.html>.
37. Statement on the taking of diplomatic hostage June 22, 1980 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1980venice/hostage.html>.
38. The London Economic Declaration. June 9, 1984 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1984london/co>.
39. Tokyo Economic Declaration. May 6, 1986 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1986tokyo/communique.html>.
40. Toronto Economic Declaration. June 21, 1988 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1988toronto/communique/index.html>.
41. Venezia Economic Declaration. June 10, 1987 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1987venice/communique/index.html>.
42. **Горбачев М. С.** Жизнь и реформы: в 2 кн. / М. С. Горбачев. – Кн. 1. – М., 1995.
43. **Ларионова М. В.** Поля взаимодействия G8 с международными организациями / М. В. Ларионова // Междунар. жизнь. – 2008. – № 5. – С. 28–32.
44. **Луков В. Б.** Большая восьмерка в современном и будущем мире / В. Б. Луков // Там же. – 2002. – № 3. – С. 47–51.
45. **Панова В. В.** «Группа восьми»: анализ и оценки деятельности в отечественной и зарубежной историографии / В. В. Панова. – М., 2007.
46. **Пентилля Р.** Политическая анатомия Большой восьмерки / Р. Пентилля // Междунар. процессы. – 2003. – № 3. – С. 90–103.
47. **Уткин А. И.** Большая восьмерка. Цена вхождения / А. И. Уткин. – М., 2006.
48. **Хайнал П.** «Группа восьми» и «Группа двадцати»: эволюция, роль и документация / П. Хайнал. – М., 2008.

Надійшла до редколегії 06.02.2014

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (477) «19/20»

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВНЕСОК Д. І. БАГАЛІЯ В РОЗРОБКУ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано доробок відомого українського історика Д. І. Багалія в галузі джерелознавства та частково археографії. З'ясовано внесок ученого в розробку окремих теоретико-методологічних, методичних і конкретних проблемно-практичних аспектів джерелознавства історії України.

Ключові слова: джерелознавство, археографічні публікації, Д. І. Багалій, проблемна історіографія, наукова історіографічна традиція.

Воронов В. И. Вклад Д. И. Багалая в разработку источниковедческих проблем истории Украины.

Проанализировано творческое наследие известного украинского историка Д. И. Багалая в сфере источниковедения и частично археографии. Установлен вклад ученого в разработку некоторых теоретико-методологических, методических и конкретных проблемно-практических аспектов источниковедения истории Украины.

Ключевые слова: источниковедение, археографические публикации, Д. И. Багалей, проблемная историография, научная историографическая традиция.

Творчу біографію та науковий доробок відомого українського історика кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Дмитра Івановича Багалія (1857–1932) протягом останніх десятиліть сучасні історики піддавали досить прискіпливому й ґрунтовному науковому аналізу у своїх працях, серед яких можна виділити і спеціальну монографію, і низку доволі змістовних статейних публікацій, частина яких вийшла друком зовсім нещодавно (див., зокрема, [20; 21; 23–25; 28; 30–33]). Певною мірою посилює інтерес до вченого перевидання його вибраних творів у шести томах, здійснене спільно НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського (Харківською філією), Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна й Національною бібліотекою НАН України імені В. І. Вернадського [17; 18]. Щоправда, поки що не було здійснено спеціального вивчення суто джерелознавчого складника доробку Д. І. Багалія, яка, на наш погляд, заслуговує й потребує особливої уваги. Тож дана стаття – спроба з'ясувати, наскільки близьким було «джерелознавче» та «археографічне» Д. І. Багалію як історика своєї епохи, яке місце вони посіли в його творчій спадщині, який особистий внесок ученого у їх становлення й розвиток у рамках української історичної науки.

Перш за все слід зазначити, що історик залишив досить показові коментарі щодо власного наукового кредо в мемуаристиці та епістоляріях.

Зокрема, в «Автобіографії» учений чітко й недвозначно наголосив, що саме навчання в Київському університеті імені Святого Володимира остаточно визначило його професійну орієнтацію, надало загальної спрямованості його науковим студіям, суттєво позначилося на його становленні як українського історика. З особливою теплотою він згадував свого вчителя й наукового керівника В. Б. Антоновича, який, за словами Д. Багалія, залучив здібного студента до архівної евристики, зацікавив археологією, сформував певний нахил до археографічної роботи [16, с. 49]. У цьому сенсі цілком можна погодитися з тезою відомого сучасного українського історика В. В. Кравченка, який наголосив: «Вплив В. Б. Антоновича на Д. І. Багалія був настільки глибоким і всеохоплюючим, що доцільно було б говорити про певну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції» [23, с. 10]. За особистим зізнанням Д. І. Багалія, на формування його джерелознавчої й історіографічної культури, а також певною мірою уподобань в історичній науці також вплинув В. С. Іконников (спецкурс із російської історіографії, дещо пізніше «Опыт русской историографии»). В «Автобіографії» з особливою теплотою та вдячністю він також згадує професорів університету І. В. Луцицького та Ф. Я. Фортинського [16, с. 51–52].

Доволі знаменним, на наш погляд, можна вважати те, що вже перша самостійна публікація тоді ще студента Дмитра Багалія в «Университетских известиях» мала джерелознавчу спрямованість. Це була стаття «История Льва Диякона как источник для русской истории» (1878) [6]. Порівнюючи це джерело з давньоруськими літописами, молодий учений наголосив, що праця візантійського хроніста інформативна й досить змістовна, оскільки автор «не приховував фактів, які могли кинути певну тінь на улюблених ним осіб» (тут і далі переклад наш. – *В. В.*) [Там же, с. 2]. Крім того, на його думку, давньоруські літописи подають не зовсім повну інформацію щодо військової й політичної історії X ст., зокрема містять дещо поверхові відомості про перемоги Святослава, про нібито стягнення князем данини з Візантії, а насправді в договорі 971 р. на це не було жодного натяку. Тому, як уважав молодий історик, цінність таких іноземних джерел полягає насамперед у тому, що вони суттєво доповнюють і корегують інформацію окремих доволі неповних вітчизняних джерел.

Характерно, що декілька наступних джерелознавчих і археографічних публікацій Дмитра Багалія також стосувались аналізу змісту джерел іноземного походження (зокрема, «Записок про Московію» Іоанна Пернштейна та принца Даніеля фон Бухау) [5]. Можна констатувати, що наприкінці 1870-х – у першій половині 1880-х рр. молодий дослідник не міг чітко визначитися стосовно тематики подальших досліджень та їх хронологічних меж. Так, на сторінках «Киевской старины» він висловив власний здогад щодо можливого автора «Слова о полку Ігоревім» і спробував з'ясувати наукову цінність твору для вивчення історії Сіверської землі [2]. Напевно, це було значною мірою пов'язано з темою магістерської роботи

Д. Багалія і відповідно змістом першої його монографічної публікації «История Северской земли до середины XIV ст.» [7] (до речі, доволі неоднозначно оціненої критиками, зокрема І. Линниченком [27]), яку на схилі віку сам учений визнав доволі слабкою. Водночас у той самий період у супроводі передмови й авторських коментарів вийшли друком декілька невеликих за обсягом археографічних публікацій Д. І. Багалія на козацьку тематику: «Дополнительное сведение о бывших на Ладожском канале казаках» [3], «Наследники запорожских земель» [10] та ін. Услід за іншими істориками Д. Багалій проявив цікавість до нещодавно введенного в обіг важливого описово-статистичного джерела з історії Лівобережної України – Румянцевського опису (декілька публікацій на сторінках «Киевской старины», серед яких і рецензія на видання його «Обозрения», укладеного чернігівським ученим М. Константиновичем [1; 15]). Одночасно молодий історик здійснив перші спроби оцінити археографічний доробок своїх колег-сучасників І. Лучицького та В. Гурова, які опублікували відповідно збірки матеріалів для історії общини та громадських земель [13] і судових рішень, грамот, указів й інших документів, які стосувалися «старозаимочного землевладения в Слободской Украине» [14].

Таким чином поступово формувався в подальшому домінуючий інтерес дослідника до офіційних документальних джерел, зокрема актів, що стосувалися різноманітних соціально-економічних питань, діловодних матеріалів, описово-статистичних документів як головних об'єктів його наукових інтересів. Згодом він був повною мірою репрезентований у ключових археографічних публікаціях, здійснених за редакцією Д. І. Багалія та з його коментарями, передмовами й примітками. До них можна віднести два томи «Материалов для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст.» (1886, 1890) [9], «Новые материалы для истории Слободской Украины» (1893) [4], «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» (1904) [11], «Материалы для истории г. Харькова в XVII веке» (1905) [29] та ін. Саме на їх основі, за особистим зізнанням історика, згодом була написана переважна більшість його наступних наукових праць, зокрема монографій з історії Слобідської України, історії Харкова й Харківського університету. Ці джерела були ретельно зібрані вченим під час наполегливої евристичної роботи в архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Харкова, в окремих приватних архівних колекціях, архівних збірках церков, монастирів, губернських казенних палат тощо.

Д. І. Багалій завжди намагався бути вірним неодноразово повторюваному принципу «Хай джерела самі говорять за себе». І саме цей об'єктивізм, на його думку, є своєрідна гарантія достовірності спеціальних монографічних і статейних досліджень [16, с. 172]. Праці Д. І. Багалія (особливо на ранніх етапах його наукової діяльності) – досить змістовні перш за все за рахунок документального архівного матеріалу, нерідко в

оригінальному, практично не обробленому вигляді, що дещо ускладнює опрацювання таких його публікацій (напівархеографічних за змістом) сучасними істориками.

У цілому можна констатувати, що саме Д. І. Багалій уперше залучив досить значну й широку джерельну базу (переважно неопубліковані раніше архівні джерела) для вивчення історії Слобідської України. Згодом це дозволило йому досить ґрунтовно дослідити низку наукових аспектів і проблем, що стосувались історії зазначеного регіону, дещо по-новому підійти до вивчення вже відомих історичних сюжетів. Зокрема, він доволі детально дослідив історію колонізації Слобожанщини в XVII ст., історію розвитку торгівлі, історію Харківського університету, діяльність В. Н. Каразіна та Г. С. Сковороди, свідченням чого є його змістовні публікації. Досить значним і вагомим є внесок Д. І. Багалія в розробку деяких важливих проблем соціально-економічної історії Лівобережної та Південної України, частково Новоросійського краю, становлення архівної справи на Слобожанщині тощо. Однак, напевно, чи не найважливіше місце в джерелознавчому доробку Д. І. Багалія займають два випуски «Нарисів української історіографії» (1923, 1925) [18, с. 29–121, 123–201]. У їх основу покладено лекції, прочитані вченим у Харківському університеті та в інших навчальних закладах. Нариси не стали винятком із загального «неписаного» правила, характерного для тогочасної ситуації у вітчизняній історичній науці. Такі студії мали важливе значення, оскільки «дозволяли» адаптувати історичну науку до найважливіших потреб суспільного життя, «зберігаючи» кращі традиції професійної культури і водночас частково відіграючи пропедевтичну роль і ознайомлюючи початківців із професійним інструментарієм діяльності історика. Вони мали перш за все методичну й дидактичну спрямованість, були зорієнтовані на своєрідну студентську аудиторію «нового типу» післяреволюційної доби глибоких соціальних змін і перетворень. Такий лекційний курс найпевніше сам Д. І. Багалій розглядав як своєрідний вступ до узагальнюючих навчальних посібників, зокрема лекцій з історії України.

Структура джерелознавчої частини роботи Д. І. Багалія в цілому відповідала класифікації історичних джерел, запропонованій у свій час К. М. Бестужевим-Рюїніним та В. С. Іконниковим. Видавати книгу вчений планував у трьох випусках, однак було реалізовано лише частину цього плану. Перший випуск нараховував п'ять розділів [18, с. 29–121]. Він розпочинався зі стислого нарису теорії історії. Далі йшла характеристика загальної концепції (схеми) українського історичного процесу, історико-культурних умов розвитку української історіографії та історії української історіографії. Наступні три розділи містили власне критичний огляд українського літописання Давньої Русі, доби поліцентризму, коли були написані так звані обласні літописи, а також «литовського» періоду – часу західноруського літописання.

Натомість другий випуск включав три розділи про козацькі літописи та огляд місцевих літописів, хронік, інших пам'яток другої половини XVII–

XVIII ст. [18, с. 123–201] Наступні фрагменти праці, присвячені актам і грамотам, мемуарам, запискам іноземців, археологічним пам'яткам та ін., повинні були скласти третій, заключний випуск джерелознавчої частини праці Д. І. Багалія, який, на жаль, не було написано.

На наш погляд, теоретичні розділи були потрібні автору перш за все для того, щоб висвітлити загальні умови, які вплинули на розвиток «української історіографії» в термінології самого науковця. Як історик-позитивіст Д. І. Багалій надавав джерелознавству першорядного значення, вважаючи, що лише спеціальні прийоми критики джерел здатні забезпечити об'єктивність науковому дослідженню. Історичні джерела він розглядав переважно стосовно вірогідності й повноти наявної в них інформації. Перш за все це стосувалося давньоруських літописів, із характеристики яких і розпочинається джерелознавча частина його нарисів [Там само, с. 62–81]. Дану характеристику здійснено за такою схемою: списки та публікації літописів, авторство, місце і час їх написання, джерела, зміст, соціально-політичні погляди автора, історіографія і їх наукове значення, особливості мови, якою написані. Насамкінець подано окремі зразки (або фрагменти) тексту. Це дозволило дослідникові цілковито зосередитися на критиці змісту літописних джерел, причому загалом він, на наш погляд, продемонстрував досить широку ерудицію, обізнаність, докладність і максимальну прискіпливість. Водночас він намагався розлогіше цитувати думки і тексти інших авторів-дослідників перелічених джерел і водночас бути обережним у власних висновках. До кожного розділу й параграфа праці Д. Багалій додав доволі змістовні історіографічні та бібліографічні підрозділи. Наприклад, оцінюючи давньоруські літописи, він переважно спирався на висновки й узагальнення К. М. Бестужева-Рюміна та В. С. Іконникова, часто опрацьовуючи матеріал на суто бібліографічному рівні, як і попередники [Там само, с. 75–81].

Високо й досить позитивно Д. І. Багалій оцінив внесок у літописознавство О. О. Шахматова [Там само, с. 75–77]. Проте його як «суворого документаліста» дещо бентежила та обставина, що останній будував свої висновки не на нових списках чи оригінальних текстах, а майже виключно на власних гіпотезах і припущеннях. Тому вчений у деяких випадках усе ж висловлював свої застереження, хоча й визнавав, що в дослідженні даної проблеми немає іншого шляху, ніж той, що був розроблений і з успіхом використаний О. О. Шахматовим.

Розділ, присвячений «західноруським» або так званім литовським літописам, насправді в нарисах Д. І. Багалія дещо ширший за назву, оскільки в ньому розглянуто також і деякі власне українські пам'ятки, у тому числі, наприклад, і «Густинський літопис». До речі, останній історик уважав цілковитою компіляцією, яка потребує ретельної перевірки та обережності у використанні [Там само, с. 109].

Більш оригінальні розділи, в яких проаналізовано козацькі літописи. Зокрема, Д. І. Багалій висунув власну гіпотезу щодо «Літопису Самовидця»,

автор якого належав до козацької старшини і писав свій твір на Лівобережжі на початку XVIII ст., займаючи посаду військового канцеляриста. При цьому історик чомусь навіть не згадав про вже добре відому історикам гіпотезу щодо імовірного авторства Р. Ракушки-Романовського, але водночас заперечив думку О. І. Левицького про те, що Самовидець керувався суто цензурними міркуваннями, приховуючи власне ім'я та виявляючи стриманість і обережність в описі деяких сучасних йому подій [18, с. 131].

Дещо менше уваги Д. І. Багалій приділив «Літопису Г. Грабянки». Автора цього твору він уважав патріотом і автономістом на зразок П. Полуботка, вказуючи, проте, на його особливий пієтет до російських монархів. Учений уважав Г. Грабянку скоріше літописцем, ніж істориком, хоч і наголошував, що той прагнув доволі правдиво й неупереджено описувати минуле власного народу [Там само, с. 153–158].

Найбільш пильну увагу дослідник приділив «Літопису С. Величка». Ставлення історика до цього твору було обумовлено передусім його оцінкою рівня вірогідності джерела. Головним критерієм для нього слугував так званий щоденник Самійла Зорки. Думки авторитетних дослідників із цього приводу розділилися. Деякі повністю довіряли свідченню С. Величка, інші вважали його містифікацією. Д. І. Багалій погоджувався з тими ученими, які обстоювали (на відміну від В. С. Іконникова і М. С. Грушевського) правдивість і сумлінність козацького літописця. Він доволі докладно проаналізував джерела, використані С. Величком, звернувши увагу на топографічні відомості, описи майна деяких осіб. Дослідник підкреслив, що С. Величко некритично поставився до джерел свого твору, використав їх як літописець-компілятор, а не як історик [Там само, с. 191]. Учений досить рішуче відкинув критику твору С. Величка російським істориком Г. Ф. Карповим. При цьому він звернув увагу на моральні якості літописця, особливості його літературного стилю, тобто на окремі власне історіографічні параметри твору, хоч фактично й відмовлявся визнавати його в тому числі й пам'яткою історіографії, а не тільки історичним джерелом [Там само, с. 189–192]. Дана частина нарису Д. І. Багалія – чи не найбільш детальний критичний огляд «Літопису С. Величка» на той час.

У заключних розділах публікації Д. І. Багалія 1925 р. уміщено інформацію про інші окремі українські літописні та історичні пам'ятки другої половини XVII–XVIII ст. Цей матеріал, напевно, був опрацьований автором переважно на суто бібліографічному рівні, принаймні нариси не містять якихось оригінальних авторських сентенцій, узагальнень і висновків [Там само, с. 193–198].

Загалом, на наш погляд, можна констатувати, що джерелознавчі частини «Нарисів української історіографії» Д. І. Багалія за широтою задуму, обсягом і докладністю, частково й за рівнем наукової аналітичності перевершували всі наявні на той період синтетичні праці з українського джерелознавства та історіографії. Однак на час своєї публікації, як досить аргументовано й слушно зауважив дослідник В. В. Кравченко, вони вже були

дещо застарілі стосовно методології. Застарілий був підхід Д. І. Багалія і до оцінки історичних джерел виключно щодо наукової критики. А отже, ним не були належним чином оцінені історіографічно-літературні аспекти українського літописання, його зв'язок із культурою кожної конкретної епохи [18, с. 14]. Джерелознавча праця Д. І. Багалія не повною мірою відповідала й «марксистській історіографії» (до чого він особисто прагнув, як засвідчено в «Автобіографії»), у якій тоді розглядали джерела із певним скепсисом, заперечували їх об'єктивність, наголошуючи на суб'єктивних параметрах і таким чином частково «зближуючи» поняття історіографії й джерелознавства. Саме під впливом марксизму Д. І. Багалій поступово почав змінювати власне ставлення до літописів, що помітно вже в післямові до другого випуску «Нарисів...», а ще більше у вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928).

Отже, як можна констатувати на підставі аналізу джерелознавчого доробку історика і присвяченої йому спеціальної літератури, загальний характер наукової та дидактичної діяльності Д. І. Багалія в галузі історіографії, джерелознавства й археографії визначався його певною «залежністю» (близькістю в методологічному й методичному плані) від праць К. М. Бестужева-Рюміна та В. С. Іконникова. Репрезентований ним напрям окремі вчені називають бібліографічним, тобто таким, що мав на меті головним чином накопичення історичних фактів і їх узагальнення. На думку В. В. Кравченка, його доцільніше називати «критично-джерелознавчим», оскільки його представники вважали предметом історіографії критичне вивчення джерел та наукової літератури. Тож, як уважає дослідник, загалом «Д. І. Багалій стояв дещо осторонь від новітніх напрямків тогочасної історіографії, які передбачали вивчення в першу чергу історичних концепцій (П. М. Мілюков, О. С. Лаппо-Данилевський) або їхнього зв'язку з національною самосвідомістю (М. С. Грушевський)» [24, с. 6].

Д. І. Багалій особисто практично не розробляв теоретико-методологічних проблем джерелознавства й історичної науки загалом. Його біографи, орієнтуючись на «Автобіографію» та інші мемуарні й епістолярні тексти історика, наголошують, що в юності він ознайомився з працями О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Мілля, Г. Бокля й інших учених-позитивістів. Навчання в Київському університеті й перш за все тісне спілкування з В. Б. Антоновичем обумовили його формування як історика-позитивіста. Фактографізм, намагання по можливості уникати будь-яких серйозних синтетичних узагальнень, теоретизацій і висновків – типові риси не тільки праць Д. І. Багалія, а й переважної більшості тодішніх українських (і не тільки!) істориків-позитивістів, зокрема й вихідців із так званої київської школи істориків-документалістів.

Аналіз наукової спадщини, зокрема джерелознавчого й археографічного доробку Д. І. Багалія, дозволяє стверджувати, що він був типовий представник оновленого (модернізованого) класичного позитивізму в історичній науці на зламі XIX–XX ст. та й перших років після буремних

подій 1917 р. Учений тлумачив прогрес як розвиток культури і цивілізації в цілому, водночас неодноразово підкреслював важливість свободи наукової творчості. Він підтримував ідею М. І. Костомарова та В. Б. Антоновича про боротьбу двох головних факторів (начал) в історії Росії – самодержавного і федеративного (княжо-дружинного та вічового для удільного періоду). Д. І. Багалій намагався конкретизувати фактами з історії Сіверської землі, а пізніше Слобідської України основні ідеї свого вчителя В. Б. Антоновича. Головним фактором (особливо для ранніх періодів історії людства) історик уважав географічний, хоча також підкреслював і вагому роль культурного фактора. У зв'язку з цим, порівнюючи Д. І. Багалія з його дещо молодшим сучасником М. С. Грушевським, В. В. Кравченко цілком слушно зазначив: «Якщо Д. І. Багалій вивчав історію окремих областей-регіонів України, очевидно, поділяючи думку керівників Старої Київської громади про передчасність створення узагальнюючих праць з історії українського народу в межах всієї його етнічної території, то М. С. Грушевський, як відомо, орієнтувався саме на них. В зв'язку з цим стрижнем праць Д. І. Багалія було географічне начало, а М. С. Грушевського – національне. В той час як наукова і громадська діяльність Д. І. Багалія проходила в основному під гаслами аполітичного культурництва, у М. С. Грушевського вона була відверто політизована. Настільки Д. І. Багалій уникав методологічних пошуків і узагальнень, настільки ж М. І. Грушевський виходив з необхідності утворення історико-філософського підґрунтя для вивчення історичного процесу... численні розбіжності в діяльності обох дослідників відбивали не тільки їх особисті риси і уподобання, умови наукової і громадської творчості, а й різні етапи формування і розвитку української нації – мовно-культурницький і політичний» [25, с. 8].

В одній із останніх власних публікацій сучасна харківська дослідниця наукової діяльності й доробку Д. І. Багалія О. М. Богдашина підкреслила, що «під впливом неокантіанських ідей на початку XX ст. відбувається певна еволюція підходів ученого до об'єкта та принципів історичного дослідження. Так, більше уваги ним почало приділятися історичній психології, теорії пізнання (зокрема це частково відображено у вступних частинах його «Нарисів...», а також при оцінці ним внеску О. О. Шахматова в літописознавство). Але його погляди так і залишилися в основному позитивістськими» [21, с. 95].

Зазначимо, що, на наш погляд, у наукових підходах Д. І. Багалія все ж безперспективно шукати будь-які ознаки впливу на нього і його науковий доробок неокантіанської методологічної парадигми. Навряд чи можна його вважати й істориком, який сприйняв і застосував у своїх працях марксистську методологію. Натомість безсумнівне те, що фактично весь його науковий доробок (і джерелознавчий та археографічний його складники зокрема) – типові зразки праць доби домінування позитивізму. Досить гідно оцінено праці славетного науковця в сучасній українській історіографії, у рамках якої виділяють тематичні напрями, значною мірою орієнтовані на

найвагоміші здобутки й напрацювання Д. І. Багалія як визначного українського історика, джерелознавця й археографа.

Бібліографічні посилання

1. **Багалей Д. І.** Генеральная опись Малороссии: эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П. А. Румянцева-Задунайского / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1883. – Кн. 11. – С. 402–432.
2. **Багалей Д. І.** Догадка об авторе «Слова о полку Игореве» / Д. И. Багалей // Там же. – 1882. – Кн. 3. – С. 588.
3. **Багалей Д. І.** Дополнительное сведение о бывших на Ладожском канале казаках: [публ. док.] / Д. И. Багалей // Там же. – 1884. – Кн. 10. – С. 357–361.
4. **Багалей Д. І.** Заметки и материалы по истории Слободской Украины / Д. И. Багалей. – Х., 1893.
5. **Багалей Д. І.** Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон Бухау / Д. И. Багалей // Унив. изв. (Харьков). – 1879. – № 3. – С. 77–99.
6. **Багалей Д. І.** История Льва Дякона как источник для русской истории / Д. И. Багалей // Там же. – 1878. – № 5. – С. 1–26.
7. **Багалей Д. І.** История Северной земли до половины XIV ст.: ист. моногр. / Д. И. Багалей. – К., 1882.
8. **Багалей Д. І.** Колонизация новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1886. – Кн. 4. – С. 27–55.
9. **Багалей Д. І.** Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. / Д. И. Багалей. – Х., 1886. – Т. 1; 1890. – Т. 2.
10. **Багалей Д. І.** Наследники запорожских земель / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1885. – Кн. 4. – С. 783–790.
11. **Багалей Д. І.** Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалей. – Х., 1904. – Т. 2 (1815–1835).
12. **Багалей Д. І.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887. – Т. 1.
13. **Багалей Д. І.** Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавская губерния) И. Лучицкого / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1884. – Кн. 9. – С. 141–148. – Рец. на кн.: Сб. материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. / сост. И. В. Лучицкий. – К., 1884.
14. **Багалей Д. І.** Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины, составленный В. Гуровым / Д. И. Багалей // Там же. – 1884. – Кн. 8. – С. 702–708. – Рец. на кн.: Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / сост. В. В. Гуров, при участии Е. К. Бродского. – Х., 1884.
15. **Багалей Д. І.** Обозрение Румянцевской описи Малороссии Н. Константиновича / Д. И. Багалей // Там же. – 1885. – Кн. 5. – С. 149–152. – Рец. на кн.: Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 4 (дополнение) / сост. Н. А. Константинович. – Чернигов, 1885.
16. **Багалій Д. І.** Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури / Д. І. Багалій; вступ. ст., приміт. і комент. А. П. Яреценко. – Х., 2002.
17. **Багалій Д. І.** Вибрані праці у 6 т. / Д. І. Багалій; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харків. філ.); ХГП «НУА»; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія.

18. **Багалій Д. І.** Там само / Д. І. Багалій; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.); ХГІ «НУА»; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; НАН України; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; упоряд., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; редкол.: В. В. Кравченко (гол. ред.) та ін. – Х., 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України.
19. **Багалій Д. І.** Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1993.
20. **Богдашина О. М.** Д. І. Багалій та його місце в українській історіографії / О. М. Богдашина // Іст. науки: наук. вісн. ХДПУ: зб. наук. пр. – Х., 1998. – Вип. 1. – С. 8–12.
21. **Богдашина О. М.** Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій / О. М. Богдашина // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 88–112.
22. **Каразин В. Н.** Сочинения, письма и бумаги / В. Н. Каразин; собр. и ред. проф. Д. И. Багалеем; изд. Харьк. ун-та. – Х., 1910.
23. **Кравченко В. В.** Д. І. Багалій у світлі й тіні своєї «Автобіографії»: [передмова] / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибр. пр. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 9–56.
24. **Кравченко В. В.** Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х., 1990.
25. **Кравченко В. В.** «Славних прадідів великих...» / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 6–12.
26. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / собр. и ред. Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х., 1906.
27. **Линниченко И. А.** [Рецензия]: Багалей Д. И. История Северской земли до середины XIV ст. – К., 1882 // Журн. М-ва народ. просвещения. – 1883. – № 4. – С. 163–203.
28. **Масненко В.** Дмитро Багалій та його місце в українській національній історичній думці / В. Масненко // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер.: Іст. науки. – Черкаси, 2002. – Вип. 33. – С. 12–20.
29. Материалы для истории г. Харькова в XVII в.: [публ. док.] / с предисл. Д. И. Багалея. – Х., 1905.
30. **Павлова Т. Г.** О. Д. Багалій: доля історика / Т. Г. Павлова // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини. – Х., 2007. – С. 5–32.
31. **Процик А.** Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський та Д. Багалій / А. Процик // Укр. історик. – 1991–1992. – № 1–4. – С. 178–185.
32. **Толочко О. П.** Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) / О. П. Толочко // Укр. археограф. щорічник. – 2004. – Вип. 2. – С. 92–103.
33. **Стариков Г.** Постать Д. І. Багалія в українській історіографії / Г. Стариков // Історіограф. дослідження в Україні / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 259–282.

Надійшла до редколегії 26.02.2014

УДК 930.271 (368): 003.345-042.2 (477)

А. О. Курзенкова*Донецький національний університет*

ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ СКАНДИНАВСЬКИХ РУНІЧНИХ НАПИСІВ ЯК ПРОТОКНИГ

Досліджено функціональне призначення, орнаментальне оздоблення та інформаційні дані скандинавських рунічних написів як своєрідних зразків протокниг. Основну увагу зосереджено на аналізі рунічних написів на каменях XI ст. із о-ва Березань у Миколаївській області (Україна), Альстад в окрузі Оппланн (Норвегія), Пільгордс у Готланді (Швеція) як географічних довідників та діловодних документів із історичної географії України й торговельної справи.

Ключові слова: скандинавські рунічні написи, протокнига, книга, діловодні документи, Вітичев, Устя, Айфор, Дніпровський шлях, Середнє Подніпров'я.

Курзенкова А. О. Информационные возможности скандинавских рунических надписей как протокниг.

Исследованы функциональное предназначение, орнаментальное украшение и информационные данные скандинавских рунических надписей как своеобразных образцов протокниг. Основное внимание сосредоточено на анализе рунических надписей на камнях XI в. с о-ва Березань в Николаевской области (Украина), Альстад в округе Оппланн (Норвегия), Пильгордс в Готланде (Швеция) как географических справочников и делопроизводственных документов по исторической географии Украины и торгового дела.

Ключевые слова: скандинавские рунические надписи, протокнига, книга, делопроизводственные документы, Витичев, Устье, Айфор, Днепровский путь, Среднее Поднепровье.

Наявність скандинавських рунічних написів XI ст. на території нашої держави (о-в Березань, Миколаївська область; гора Опук, АРК) актуалізує їх дослідження в рамках вітчизняної науки як справжнього українського надбання. Адже їх локалізація на теренах України обумовлює активний інтерес до вивчення зовнішньої та внутрішньої природи побутування рунічних написів на каменях, посвідчуючи взаємодію українських земель із скандинавськими, тим самим роблячи руни одним із духовних джерел не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, а й Східної. Більше того, скандинавські камені фігурують не лише як археологічні знахідки. Інформаційно-функціональне призначення пам'ятки, а саме врахування відповідних деталей: місця встановлення каменя, орнаментальних особливостей, форми, спрямованості тексту відкривають перед ученим різноаспектні напрямки для їх подальшої інтерпретації. Проте значущість скандинавських рунічних каменів полягає не лише в їх оригінальній зовнішній формі: позатекстова реальність написів відкриває перед істориком значний масив інформаційних можливостей рун щодо

розкриття аспектів соціального стану і майнових відносин їх авторів, військово-політичної і торговельної діяльності, історичної географії, обумовлюючи розгляд рун як абсолютно нового історичного джерела з історії України. У свою чергу, врахування зовнішніх і внутрішніх складників пам'ятки дає усі підстави розглядати написи як своєрідний зразок протокниг. Крім того, вивчення рунічних написів має принципове значення для дослідження етногенезу поліетнічної України, Скандинавії і Європи в цілому. При цьому вони актуальні як у ретроспективному, так і в перспективному плані, оскільки скандинавський чинник відігравав важливу роль у формуванні етнічної ідентичності й продовжує залишатися важливою складовою частиною цього процесу.

Дана проблема має свою історію вивчення. Дослідження окремих її аспектів здійснювали в основному в зарубіжному науковому просторі. Незамінною для відновлення історичного фону, на тлі якого відбувається з'ясування інформаційних можливостей скандинавських рун як протокниг, є фундаментальна стаття доктора філософії Вроцлавського університету П. Хрущевські, в якій автор звертається до тлумачення скандинавських рунічних написів на каменях як культурно-залежних зразків скандинавських протокниг, відзначаючи те, що вони виконували такі ж функції, як і сучасні книги [6]. Серед російських авторів слід указати працю доктора історичних наук, завідувача відділу історії Східної Європи в Античності й середньовіччі Інституту загальної історії РАН О. О. Мельникової, в якій опубліковано зведення значної кількості скандинавських рунічних написів Молодшого Футарка із широким дослідницьким коментарем, що охоплює текстологічний, лінгвістичний та історичний розділи [5]. Особливу увагу приділено розгляду скандинавських рун як історичного джерела, зазначено, що зображення на камені (рунічний змії, петлі тощо) мовні особливості напису, структура тексту, зміст формул, особисті імена, топоніми, згадки деяких подій, навіть самі місця встановлення каменів містять цінну історичну інформацію. Дуже актуальний є напрямок наукової розвідки естонського автора Крістель Цильмер, присвяченої оглядовому ознайомленню з функціональним призначенням рунічних написів, які мають вказівки щодо територій Східної Європи, у тому числі й України [12].

Що стосується європейської історіографії, то особливий інтерес становлять академічні праці визначного професора відділу скандинавських мов Упсальського університету Хенріка Вільямса, в яких актуалізовано питання, пов'язані з розглядом інформаційних можливостей рун як ділових документів [11]. Безперечним надбанням у полі даного дослідження є ґрунтовна наукова праця Біргіт Сойер, в якій уміщено доволі цінну інформацію щодо розуміння цільового призначення скандинавських рунічних текстів на каменях із згадуванням подорожей [10]. Водночас слід констатувати, що назріла необхідність у координації дій і виробленні єдиної концепції між національними історіографічними школами стосовно вивчення

інформаційних можливостей скандинавських рунічних написів на території Східної Європи, особливо на теренах України.

Мета даної розвідки – з'ясування інформаційних можливостей скандинавських рунічних написів як протокниг. Базовими джерелами, покладеними в основу статті, є епіграфічні джерела: рунічні написи Молодшого Футарка, відкриті на території України (о-в Березань, Миколаївська область, початок XI ст.), написи, які містять відомості з історичної географії України (о-в Альстад у Норвегії, округ Оппланн, перша третина XI ст.; о-в Пільгордс у Швеції, Готланд, початок XI ст.), що в ході дослідження показали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела значного масиву даних з історії [2; 8].

Активність скандинавів як у самій Північній Європі, так і на території Східної Європи, зокрема України, доволі добре задокументована рунічними написами за допомогою згадувань про подорожі воїнів, ченців, найманців і торговців. Таким чином позначено особливості політичного і соціально-економічного життя (право на успадкування, політичні зміни, торгові та воєнні подорожі, релігійні перетворення) та цільове призначення маршрутів вікінгів до відповідних земель через вказану на рунічних каменях історично-географічну номенклатуру. Звідси постає питання щодо інформаційних можливостей скандинавських рунічних написів і доцільності розглядати їх як своєрідні зразки протокниг. Важливо також з'ясувати, наскільки глибоко локальні варіації – соціальні умови, релігія, розміщення каменя – впливали на зміст, роль і статус рунічних написів.

Зупиняючись на розгляді даного питання, наголосимо, що в історії науки існують декілька до кінця не визначених основних понять, які широко застосовують у дослідницьких колах, наприклад «час», «простір», «етнос», «культура», «книга». Із зазначеного переліку зупинимось на з'ясуванні смислового навантаження саме терміна «книга», спробувавши провести паралель між функціональним та орнаментальним призначенням рунічних написів і функціонуванням книг у теперішній час. Здійснено доволі багато спроб визначити змістове навантаження поняття «книга». Наприклад, згідно з даними польського дослідника П. Хрущевські, книги – це «друковані неперіодичні видання, що містять не менше 49 сторінок (не враховуючи обкладинки) і призначені для населення» (тут і далі переклад наш. – А. К.) [6, р. 26]. Але дуже важко погодитися з цим визначенням. Більш переконлива думка, що будь-яка книга являє собою конкретний тип документа, який можна розглядати як архів «інтелектуального репертуару» епохи, коли її було виготовлено. Проте одним із основних положень, із яким більшість дослідників одностайно погоджується, є те, що всі книги можна розділити на виготовлені вручну (тобто рукописи з унікальною технологією виготовлення, які дуже часто є справжніми витворами мистецтва й зразками майстерності авторів) та друковані книги, випуск яких було актуалізовано в другій половині XV ст. із моменту заснування книгодрукарні німецьким винахідником Гутенбергом [Ibid.]. Так, у контексті аналізу різноманітних

спроб з'ясування дослідниками справжнього смислового навантаження зазначеного вище поняття «книга» потрібно мати на увазі тезу, що книга є витвір ручної роботи та текстової передачі, здійсненої багатьма способами. Повертаючись до скандинавських рунічних написів, погодимось із твердженням П. Хрущевські, що їх можна розглядати як першоформи початкового періоду розвитку та становлення протокниг у Скандинавії. Утім постає питання: як це стосується України? Значну частину скандинавських рунічних написів на каменях знайдено на території нашої держави (о-в Березань у Миколаївській області та в АРК на горі Опук), отже, відповідно рунічні тексти можна розглядати як діловодну документацію обширного масиву даних, наприклад щодо торговельної справи, а саме позначення найбільш активного маршруту скандинавських купців у Візантію, для з'ясування вагомості ролі функціонування Дніпровського шляху для норманів у X–XI ст. [2, с. 69, 70].

Також зауважимо, що, на думку П. Хрущевські, тексти скандинавських рунічних каменів, за рідкісним винятком, добре пристосовано до мети їх написання, що змушує уважніше подивитися на контекст і комунікативну функцію напису. У зв'язку з цим розглянемо наукові напрацювання естонської дослідниці К. Цильмер, яка розрізняє три основні типи написів, які вказують на взаємозв'язок із територіями Східної Європи, зокрема з Україною: загальний аналіз рунічних написів із інформацією про подорожі на Схід; групи написів із історичними посиланнями на військові акції Інгвара; дослідження написів стосовно соціально-економічної та політичної організації експедицій [12, с. 126–130]. Здебільшого вони мали загальну форму передачі повідомлень, проте окремі рунічні камені містили розгорнуті дані щодо соціально-економічної, політичної сфер суспільства та топонімів. Особливо цікаві ті, що містили відомості з історичної географії України, а саме два рунічні написи, виявлені в Норвегії (о-в Альстад в окрузі Оппланн, перша третина XI ст.) та Швеції (о-в Пільгордс у Готланді, початок XI ст.), у яких подано назви топонімів періоду Давньої Русі [13, р. 155]. Їх особливість – випадковість згадувань географічної номенклатури. Зустрічаються вони лише один раз і включені в текст, очевидно, через якісь особливі обставини, наприклад, розповіді очевидців. Серед них є назви міст, поселення, дніпровського порога та його перекату. Так, топоніми «Vitaholmr» та «Ustaholmr» пов'язують із Середнім Подніпров'ям і ототожнюють із давньоруськими містами Вітичев та Устя, розташованими на південь від Києва. Айфор (Aifur), поріг на Дніпрі та один із його перекатів Rufstain (Рваний камінь) згадано в рунічному написі з о-ва Пільгордс [Ibid., р. 155, 156]. Як бачимо, скандинавські рунічні написи виконували функцію своєрідного міні-довідника з географії, адже вони, позначаючи топоніми, пов'язані з Середнім Подніпров'ям, мали за мету проінформувати перехожих про підтримання торговельних або воєнних зв'язків скандинавських земель із чужоземними територіями (у даному випадку з територією України), таким чином розширюючи географічний ареал подорожей.

Цікаво також звернутися до визначення польського бібліотекаря, педагога і дослідника в галузі книгознавства Яна Мушковські, який підкреслює, що книга матеріалізує в графічному вигляді суть культури, в якій створена [6, р. 27]. Наприклад, російський книгознавець, доктор філологічних наук Й. О. Баренбаум наголошує на свободі вибору графічної форми книги, а також різних матеріалів, які використовували протягом книговиробничого процесу (камінь, глина, шкіра, папірус, шовк, дерево, папір) [1, с. 6, 7]. Звичайно, автор упевнений, що вибір матеріалу, із якого виготовляли книжки, суттєво залежав від історичних і культурних особливостей епохи. Із зазначених теорій, таким чином, можна припустити, що написи були зроблені саме на камені для зберігання і передачі інформації протягом тривалого часу. Ось чому рунічні тексти британський історик, рунолог, який спеціалізувався на дослідженні англосаксонських рун, Реймонд Ієн Пейдж розглядав як юридичні або офіційні документи, що були поміщені саме на камені через більшу стійкість цього матеріалу, з метою закріпити спадкоємні права або ушанувати померлих. Звідси розміщення каменів у громадських місцях, де відповідний напис могли прочитати якомога більше перехожих [9, р. 153].

Більше того, скандинавські написи мали свої невід'ємні структурні складники тексту: меморіальну формулу, некрологи, звернення до Бога та підпис. Формули було чітко стандартизовано, майже без змін та із дотриманням послідовності включених елементів. Уміючи розшифровувати подібні елементи у формулах, перехожі, які читали скандинавські рунічні написи, досить добре розуміли їх контекст. Згадки в рунах про сімейні відносини, соціальний стан, місце й обставини смерті тощо дослідник Р. Пейдж розглядає як «хороший писемний звіт померлого після своєї смерті, організований членами сім'ї» [Ibid.].

Інший відомий факт, що способи графічного вираження смислу написів «розвивалися» разом із їх авторами. Відповідно до твердження П. Хрущевські, книги повинні відповідати соціальним сподіванням свого часу і виконувати низку утилітарних функцій [6, р. 28]. Ось чому важливо відзначити, що зміст, форма або розташування тексту у вигляді рунічного напису можуть багато «розповісти» про його функції та цілі. Наприклад, датський король Харальд Синьозубий усвідомлював, наскільки важливо було передати та зберегти інформацію про прийняття нової релігії та ступінь політичного впливу. Тому він зафіксував скандинавськими рунами свої накази на рунічному камені в м. Еллінге (Ютландія, X ст.): «Король Харальд велів звести ці камені на пам'ять про свого батька Горма і свою матір Тюре, той Харальд, який заволодів всією Данією і Норвегією та зробив датчан християнами» [10, р. 147]. Політичні та релігійні перетворення, ініційовані Харальдом, обумовили потребу серед старих і нових магнатів, королівських агентів захищати попередні й нинішні права на землю, владу, протистояти змінам чи визнати прийняття ними нового становища. Тому власний рунічний камінь короля Харальда із закріпленням написом, скоріше за все,

актуалізував подібну модель для заяв, більше того, його можна розглядати як королівський сертифікат, за допомогою якого було проголошено та закріплено християнізацію Данії. Тому, на нашу думку, досить переконливе положення, що «функції книги та пов'язані з ними її зовнішня форма (...) повністю залежать від структури суспільства, яке має свої цілі» [6, р. 28].

Згідно із твердженням П. Хрушевські, існує й інша функція книги, яку можна побачити в рунічних написах епохи вікінгів: вплив на збереження культурних досягнень [Ibid, р. 29]. За допомогою рунічних написів можливо простежити перехід від язичництва до християнства. Так, молитви загальноприйнятого типу – «Нехай Бог допоможе його духу / душі» – рання фаза місцевого рунічного звернення, розгорненого в контексті меморіальних рунічних каменів. Водночас локальні молитви, чітко зафіксовані в скандинавських рунічних написах, особливо на каменях і поховальних плитах, позначають і закріплюють установа середньовічної християнської культури.

Необхідно сказати, що рунічні написи як протокниги функціонували як необхідний інструмент соціальної комунікації та мали також попереджувальну інформацію [6, р. 29]. Яскравим прикладом даного твердження є вищезазначений напис із Опландської області, відповідно до якого Vitaholmr називають місцем смерті людини, на честь якої встановлено пам'ятник, і якщо це дійсно Вітичев, то перебування в ньому скандинава навряд чи може бути дивним: у Вітичеві, за повідомленням Костянтина Багрянородного, у середині X ст. знаходився пункт збору караванів для плавання у Візантію, важливу роль він відігравав, очевидно, і в XI ст. Айфор та Рваний камінь із Пільгордса позначають як ділянку порогів, що мала особливе значення під час плавань вниз по Дніпру: з одного боку, подолання деяких із них становило велику небезпеку, зокрема наголошено, що Айфор – величезний поріг, через який човни не могли пройти і їх доводилося переносити по суші на руках; з іншого – тут на мандрівників чекали засідки кочівників-грабіжників, причому саме біля Айфора засідки були особливо часті через те, що товари спускали на сушу [3, с. 46–49]. Очевидно, що як у X, так і в XI ст. тут гинуло багато воїнів і купців, які прямували у Візантію або поверталися назад.

Необхідно також додати, що рунічні написи як протокниги функціонували як незамінний інструмент соціальної комунікації, виконуючи також інформаційну функцію попередження. Періодично вони вказували, з ким було доволі небезпечно контактувати або ж, навпаки, зазначали, з якими землями слід підтримувати зв'язки, скажімо, торговельного характеру. Наприклад, уже згаданий вище рунічний напис на камені з о-ва Березань може свідчити про підтримання торгових зв'язків Швеції із Візантією, де о-в Березань був останньою зупинкою на шляху скандинавів із «варяг у греки», ураховуючи той факт, що вжитий у тексті термін «felag» («filak») О. О. Мельник тлумачить як об'єднання декількох людей для сумісного ведення справ, насамперед заморської торгівлі [4, с. 160–163]. Звідси можемо

припусти, що подібні товариства, про одне з яких уміщено інформацію на камені із Миколаївської області, утворювали на час однієї поїздки для ведення торговельних справ.

Майстри рунічних написів на каменях були добре обізнані в тому, що зведені ними стели мають відповідати культурі, в якій вони функціонували, і що інформацію, яку вони помістили на камені, повинні зрозуміти ті, хто міг підійти до стел. Самі рунічні написи виконували всі функції, які в наш час характерні для книги [6, р. 29, 30].

Можемо погодитися, що позатекстова реальність завжди в тій або іншій формі наявна в рунічному тексті. Проте неправомірно «відривати» історичний зміст пам'ятки від форми, в якій він викладений, але так само неправомірно приписувати цій формі незалежний від змісту статус. Маємо також враховувати, що рунічні епіграфічні написи на каменях мають чіткий аспект ручної роботи, адже врахування методу різьблення забезпечує вивчення деталей щодо особливостей змінних типів пам'ятки, хронологічних фаз, умінь майстрів, варіацій текстових складників, а отже, функціонування написів як протокниг. У цьому контексті важливо розуміти роль майстрів, залучених до рунічного різьблення. Сам же напис, який включав текстове повідомлення і образотворчий складник, можна тлумачити у більш широкому сенсі як протокнигу. Так, розташування напису на камені в X–XI ст. відображало прагнення пристосувати його форму до конфігурації каменя і максимально використати його поверхню. Відхиляючись від суворо вертикального напрямку, рядки починають повторювати контур каменя, з'єднуючись вгорі й утворюючи плавно вигнуті дуги. Цей простір використовували для зображення хреста або орнаменту. Якщо ж дуга не була з'єднана, то її кінці могли згинатися і, переплітаючись, утворювати різні петлі та вузли. Надалі смугу було трансформовано в так званий рунічний змій. На основі форм зображення змія, в першу чергу його голови, дослідники розробили хронологічну послідовність типів рунічного орнаменту: 1) неорнаментовані камені; 2) творчість майстра Асмунда Карасона (1025–1050); 3) пам'ятники на честь учасників походу Інгвара (1040-ві рр.); 4) група пам'ятників майстрів Фота і Баллі (1060–1075); 5) пам'ятники Епіра (1070–1100) [5, с. 33]. Шведський учений Лайла Кітцлер зазначила, що рунічні написи зовні якісно поліпшилися в другій половині XI ст. не тільки за рахунок того, що більше витрачалося часу на створення рунічних каменів, але й того, що різьбярі стали більш кваліфіковані, освоївши досвід попередників [7, р. 65]. Тому можна погодитися з П. Хрущевські, що створення рунічних написів на каменях потребувало більших зусиль і досконаліших навичок різьбярів, ніж сучасна технологія видання книг. Дослідники вважають, що у зв'язку із популярністю вирізання рун і, найімовірніше, через високу прибутковість даної справи серед різьбярів було багато шахраїв, які просто копіювали ту саму модель напису, розраховуючи, можливо, на неграмотність своїх безпосередніх замовників [6, р. 30].

Отже, простежуючи взаємозв'язок між функціональним призначенням книги та рунічних написів, зазначимо, що тексти на рунічних каменях, подібно до сучасних видань, побутували як соціальний прийом, будучи детермінантом культурних впливів у певний час у певному місці. Більше того, скандинавський рунічний напис багато фахівців (П. Хрущевські, К. Цильмер) розглядають як текст своєї культури та меморіального звичаю. Використання рун для меморіальних написів було вторинне, перш за все їх активно використовували в практичному повсякденному житті з метою встановити право на успадкування, підтвердити ранг, зафіксувати торговельну чи військову діяльність, зміцнити політичний режим або як діловодну документацію. Аналізуючи інформаційні можливості скандинавських рунічних написів, що стосуються історичної географії України чи розвитку торговельної справи на її території, можемо встановити функціональне призначення даних текстів: географічна номенклатура, закарбована в різночасових пластах східноєвропейської топонімії, у тому числі в Середньому Подніпров'ї, дає підстави тлумачити скандинавські рунічні написи ще і як своєрідний географічний довідник.

Перспективи дослідження проблеми пов'язані з подальшим пошуком взаємозв'язку функціонального призначення діловодних і законодавчих документів і скандинавських рунічних написів, порівняльним аналізом їх інформаційного навантаження та подальшим аргументуванням власних положень. Це дозволить в умовах активної модернізації історії виявити ступінь репрезентативності скандинавських рунічних написів як письмового джерела з позиції розгляду властивостей текстів й орнаментального оздоблення як своєрідного зразка протокниги, об'єктивно розтлумачити основні поняття і використати їх для пояснення певних історичних фактів.

Бібліографічні посилання

1. **Баренбаум И. Е.** К вопросу об универсальном определении понятия «книга» / И. Е. Баренбаум // Книга: исследования и материалы. – Сб. 34. – М., 1977. – С. 5–13.
2. **Браун Ф. А.** Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани / Ф. А. Браун // Известия имп. Археологической комиссии. – 1907. – Вып. 23. – С. 66–75.
3. **Константин Багрянородный.** Об управлении империей: перевод, комментарии / Константин Багрянородный; ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев, АН СССР, Ин-т истории, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1989.
4. **Мельникова Е. А.** Свидетельства скандинавских рунических надписей XI–XII вв. о народах Восточной Европы / Е. А. Мельникова // Скандинав. сб. – 1975. – № 20. – С. 158–165.
5. **Мельникова Е. А.** Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова. – М., 1977.
6. **Chruszczewski P.** Runic inscription as instances of proto-books / P. Chruszczewski // Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis. – Vol. 126. – Krakow, 2009. – P. 25–31.
7. **Kitzler L.** Ahfeldt Carving technique and runic literacy / L. Kitzler // Epigraphic Literacy and Christian Identity. – Vol. 4. – 2012. – P. 64–97.
8. **Krovel H. J.** Norwegian Runestones from the 10th and 11th centuries. A social and political approach / H. J. Krovel // Offa Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchaologie. – Band 58. – 2001. – P. 173–177.

9. **Page R. I.** Scandinavian society, 800–1100: the contribution of runic studies / R. I. Page // Viking society centenary symposium 14–15 May 1992. – Viking society for Northern research, university college London, 1993. – P. 145–159.

10. **Sawyer B.** The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia / B. Sawyer. – Oxford, 2000.

11. **Williams H.** Runes. The viking world / H. Williams / ed. by S. Brink and N. Price. – L. – N. Y. – P. 281–290.

12. **Zilmer K.** Deictic References in Runic Inscriptions on Voyage Runestones / K. Zilmer // Futhark: International Journal of Runic Studies. – Vol. 1. – University of Oslo, Uppsala university, 2010. – P. 123–143.

13. **Zilmer K.** Records and representations of Baltic Traffic in the Viking Age and the Early Middle Ages in Early Nordic sources / K. Zilmer. – Dissertationes philologiae Scandinavicae Tartuensis. – Tartu university, 2005.

Надійшла до редколегії 05.11.2013

УДК 94(4):930.2

В. В. Жиляєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КНЯЗІВСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДОБИ: СПІВВІДНОШЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ ТА ПОЗАДЖЕРЕЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто роль категорії позаджерельного знання в історичних дослідженнях, пов'язаних із тематикою сепаратистських виступів князів на територіях Великого князівства Литовського. Також проаналізовано основні комплекси джерел із даної тематики.

Ключові слова: князівський сепаратизм, Східна Європа, Велике князівство Литовське, історичні джерела, позаджерельне знання.

Жиляєв В. В. Княжеский сепаратизм в Восточной Европе позднесредневекового периода: соотношение источниковой и внеисточниковой информации.

Рассмотрена роль категории внеисточникового знания в исторических исследованиях, связанных с тематикой сепаратистских выступлений князей на территориях Великого княжества Литовского. Также проанализированы основные комплексы источников по данной тематике.

Ключевые слова: княжеский сепаратизм, Восточная Европа, Великое княжество Литовское, исторические источники, внеисточниковое знание.

Сепаратистські виступи князів у Східній Європі протягом XV – початку XVI ст. – унікальне явище в історії, яке потребує подальшого дослідження. Попри тривалу історіографічну традицію питання, пов'язані із повстанням Свидригайла, змовою князів 1481 р. і повстанням Михайла Глинського, далекі від вирішення. Основна причина цього – обмеженість джерельної бази

та особливості фіксації відомостей про минуле, притаманні цим джерелам. Зазначимо, що на розширення джерельної бази за рахунок нових знахідок розраховувати не слід. Тому особливо важливим стає залучення нових методів і дослідних технологій до аналізу вже наявної інформації та більш ефективної роботи з джерелами. У зв'язку з цим і з огляду на специфіку світогляду людей доби пізнього середньовіччя особливо важливою стає категорія позаджерельного знання. Роль даного феномена в пізнавальній діяльності історика досліджували здебільшого радянські, а також сучасні українські та російські джерелознавці, теоретики історичної науки. Першість належить І. Ковальченку, який у праці «Методы исторического исследования» сформулював визначення позаджерельного знання. Надалі в історичній науці пострадянського простору набув поширення теоретичний аспект цієї теми. Спроби з'ясувати роль позаджерельного знання у вивченні конкретних проблем не здійснювали. Для подальшого продуктивного розвитку литуаністики як галузі історичної науки необхідно більш конкретно з'ясувати, на які позаджерельні знання може спиратися історик у вивченні пізнього середньовіччя, та обґрунтувати доцільність і логічність застосування різних елементів позаджерельного знання у процесі дослідження.

Дана наукова проблема поєднує теоретико-методологічний і джерелознавчий аспекти. Тому в процесі дослідження постала необхідність звернутися до багатьох різнорідних публікацій, які можна поділити на три групи: 1) теоретичні; 2) джерелознавчі; 3) археографічні.

До першої групи відносять праці І. Ковальченка, О. Медушевської, Л. Репіної, А. Гуревича, В. Підгаєцького [21; 3145; 45] та ін. Перелічені дослідження присвячено основним принципам і закономірностям пізнавальної діяльності історика та базовим філософським категоріям, із якими пов'язаний процес пізнання минулого. Низку теоретичних і прикладних аспектів джерелознавства висвітлено у праці В. Воронова «Джерелознавство історії України», яка містить загальний огляд теоретичних дискусій із питань теорії історичного пізнання та історії вивчення Литовської метрики, білорусько-литовських літописів та інших джерел з історії України XIV–XVII ст.

Другу групу складають праці М. Даниловича, С. Пташинського, М. Улащика, Ф. Леонтовича, М. Довнара-Запольського, М. Бережкова, О. Зиміна, М. Ковальського, П. Грімстед-Кеннеді, С. Абросимової. Загалом, у процесі вивчення всіх видів джерел з історії Великого князівства Литовського створено надзвичайно велику кількість розвідок, які неможливо класифікувати в межах цієї статті. З певною умовністю можна віднести до цієї ж групи і дослідження Л. Войтовича, в яких подано глибокий аналіз джерел, зокрема датованих XV–XVI ст.

Третю групу становлять археографічні публікації. Джерела, пов'язані з історією Великого князівства Литовського в XV–XVI ст., почали публікувати ще з XIX ст. Археографічна діяльність була поширена на тере-

нах Росії, Литви, Білорусі та Польщі. Основні напрямки археографічної діяльності: систематизація та публікація наративних джерел, актів Литовської метрики й актового матеріалу Великого князівства Московського, білорусько-литовських і російських літописів, які увійшли до багатотомних серій «Полное собрание русских летописей», «Русская историческая библиотека», «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России» та ін. Археографічну діяльність і джерелознавчі дослідження аналізували у своїх працях М. Кром, Н. Яковенко, В. Василенко, В. Воронов [14; 32; 63; 64] та ін.

Мета написання даної статті – з'ясування ролі позаджерельного знання у вивченні проблематики сепаратистських виступів князів на українських землях протягом XV – початку XVI ст. і виявлення перспективи застосування нових методів історичної науки в дослідженні князівського сепаратизму у Великому князівстві Литовському.

Позаджерельне знання являє собою специфічну категорію історичної науки, отже, необхідно звернутися до визначення цього терміна. У даному дослідженні ми, спираючись на праці І. Ковальченка, В. Підгаєцького та В. Воронова, можемо запропонувати визначення позаджерельного знання як відомостей про досліджувану проблему, які історик отримує не безпосередньо з джерел (наприклад, із праць інших дослідників), знань про засоби вивчення минулого, інформації з інших галузей. При цьому необхідно зважати на те, що позаджерельними є і знання дослідника з інших проблем історичної науки, які застосовують у процесі дослідження.

Ми не можемо не розглянути питання класифікації джерел, що стосуються тематики князівського сепаратизму. Класифікуючи наявні джерела з теми, ми застосовували теоретичні постулати таких дослідників, як І. Ковальченко, О. Медушевська, М. Ковальський, В. Підгаєцький, В. Воронов. З огляду на зміст джерел ми вважаємо за недоцільне подавати окремо класифікацію тих із них, що пов'язані із виступом Свидригайла, змовою князів 1481 р. і повстанням М. Глинського.

Перша група джерел – наративні джерела. До неї входять пам'ятки білорусько-литовського та російського літописання, твори польських та західних хроністів, які, незважаючи на значний обсяг і те, що їх автори іноді були сучасниками досліджуваних подій, повідомляють про них дуже мало. Не можна не відзначити і загальну суперечливість інформації, уміщеної в джерелах. Це було переконливо продемонстровано українським дослідником змови князів 1481 р. Г. Виноградовим і російським автором М. Кромом на прикладі подій 1481 р. і повстання М. Глинського.

Найчисельніший комплекс наративних джерел із тематики князівського сепаратизму – так звані білорусько-литовські літописи, опубліковані в «Полном собрании русских летописей». Найцінніші з них: «Супрасльський літопис», «Літопис Аврамки», «Літопис Биховця», «Академічний літопис», «Літопис Рачинського». До цього ж комплексу джерел можна віднести «Хроніку Софоновича» і «Густинський літопис», які є досить близькі за географією описуваних подій та їх хронологією [22; 34; 35; 57; 60].

Другий, близький типологічно, але відмінний за змістом комплекс наративних джерел – російські літописні твори. Серед них найбільшу цінність для нас становлять пам'ятки новгородського та псковського літописання. Новгородські, псковські та софійські літописи «дозволяють» побачити досліджувані процеси під іншим кутом зору. Одне із найцінніших джерел – «Русский временник» [26], автор якого був досить добре поінформований щодо деталей зовнішньої політики Великого князівства Московського і його відносин із Великим князівством Литовським.

Третій комплекс наративних джерел становлять польські та європейські наративні джерела. До них відносять хроніки М. Стрийковського, М. Бельского, Б. Ваповського, Деція, М. Кромера та ін. Близькі до них типологічно твори Ф. Ніенштедта, Б. Рюсова, Г. Вартберга та молдавські літописи [20], що «дозволяють» значно доповнити відомості про зовнішню політику Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Молдови, Великого князівства Московського та Османської Порти. Ще одне важливе джерело – праця С. Герберштайна «Записки про Московію» – складно віднести до будь-якого з названих комплексів, оскільки цей твір принципово відрізняється від середньовічних праць і поєднує ознаки етнографічної, географічної та власне історичної праці.

М. Кром, М. Бичкова, а також українські дослідники О. Русина, Н. Яковенко, Г. Виноградов у своїх розвідках продемонстрували суперечливість інформації про князівські повстання, уміщеної в наративних джерелах XVI–XVII ст. Причини такої суперечливості: 1) різний ступінь поінформованості авторів про події, описані у творах; 2) політичні та особисті цілі літописців; 3) відмінність критеріїв, виходячи з яких історики, оцінювали дії тих чи інших монархів і політичних діячів. Ідеться про ситуації, пов'язані із взаємними територіальними претензіями, переходами князів на службу до іншого монарха. У ситуаціях, подібних до названих, кожна із сторін мала власні правові, історичні та богословські аргументи і тому логічно, що літописці та інші інтелектуали кожної держави у своїх працях відображали претензії своїх монархів на ті чи інші території та аргументи, на яких ґрунтувалися ці претензії.

Інша важлива риса наративних джерел – їх синкретичний характер. Літописи й інші твори, що містять інформацію про події досліджуваної доби, суттєво відрізняються від сучасних наукових творів. Відмінність полягає не лише у формальних ознаках, таких як наявність точних дат і цитування, відсутність легенд та ін. Важлива відмінність даних творів – часте цитування Святого Писання і творів отців церкви. Це, на наш погляд, переконливо свідчить про те, що літописці розглядали свою діяльність як близьку до проповідницької.

Друга група джерел – документальні. Звертаючись до документів, створених у добу середньовіччя та раннього Нового часу, дослідник має враховувати їх специфічні риси. Ідеться про типологію документів і саму мову актових матеріалів, листів, родоводів, синодиків та інших джерел. Говорячи

про особливості мови, якою написані середньовічні документи, ми маємо на увазі такі її риси: 1) у документах яскраво помітний релігійний світогляд автора й усвідомлення тісного зв'язку буденної практичної діяльності з релігійністю та церковним життям; 2) серед усталених елементів формуляра наявні релігійні формули, зокрема застереження про кару, яка очікує на того, хто порушить хресне цілування, умови вкладної грамоти чи заповіту; 3) варіювання формуляра документа навіть у межах одного типу документів і його залежність від конкретних обставин справи, соціального статусу її учасників та інших обставин.

Документальні джерела з тематики князівського сепаратизму нечисленні й нерідко тільки опосередковано стосуються досліджуваних нами подій, але їх уважне вивчення дозволяє уточнити важливі деталі: соціальну основу князівських виступів, їх передумови та перебіг, зовнішньополітичний контекст виступів (особливо це стосується повстання Михайла Глинського), розвиток культури в XV–XVI ст. У питанні класифікації джерел можливі різні підходи, однак найдоцільніше класифікувати документальні джерела за країною походження й типами. Слід пам'ятати, що будь-яка класифікація умовна і її часто укладають з огляду на завдання, які ставить перед собою дослідник, чи відповідно до образу досліджуваної доби, що формується у свідомості дослідника. Одна з таких рис чи явищ, характерних для суспільства Великого князівства Литовського XV–XVI ст., – категорія «старовини» як домінанта політичної та правової свідомості. На принцип «старовини» у Великому князівстві Литовському звертали увагу у своїх розвідках білоруський дослідник О. Дзярнович, російський історик М. Кром, українська дослідниця Н. Яковенко [24; 32; 63]. Виходячи з цих міркувань, ми повинні залучати до дослідження документальні джерела, що містять інформацію про інші періоди історії Великого князівства Литовського та Київської Русі. Хоча в більшості випадків важлива не стільки інформація, уміщена в цих джерелах, скільки відомості про практику їх використання і про посилення на них в інших документах.

Отже, класифікація документальних джерел із тематики князівського сепаратизму може мати такий вигляд: 1) майнові грамоти й акти з князівських, монастирських архівів та Литовської метрики; 2) офіційне листування; 3) судові документи; 4) дипломатичні документи (перемирні та хрестоцільувальні грамоти, документи посольств, ярлики тощо.); 5) законодавчі пам'ятки (привілеї та ін.); 6) родоводи й родовідні книги.

Щодо публікації джерел з історії князів, то її початком можна вважати першу чверть XIX ст., коли стала виходити друком серія «Собрание государственных грамот и договоров» (1813–1826). Надалі було опубліковано: «Белорусский архив древних грамот» (1824), «Архив Юго-Западной России» (1860–1890), «Памятники дипломатических сношений древней Руси с державами иностранными» (1851–1871), «Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою комиссиею» (1863–1865), «Русская историческая библиотека» (1872–1926) та низка інших збірок джерел,

серед яких є і такі, що стосуються тематики князівських повстань XV–XVI ст.

Серед усіх комплексів документальних джерел особливе місце посідають акти Литовської метрики. Історія та структура метрики добре відома дослідникам. До наукового обігу документи Литовської метрики введено ще в XIX ст. У своїх розвідках цей комплекс джерел використовували Ф. Леонтович, М. Любавський, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський та ін. Вивчення Литовської метрики сприяло формуванню нового напрямку в історичній науці. Початок вивчення самої Литовської метрики як комплексу історичних джерел пов'язаний із діяльністю М. Бережкова. Результати його наукових пошуків відображено у вступі до довідкового видання «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции» (1915) і монографії «Литовская метрика как исторический источник» (1946). Розглянувши саме поняття позаджерельного знання та джерельну базу досліджень із тематики князівського сепаратизму в Східній Європі протягом XV – початку XVI ст., на прикладі кількох сюжетів проілюструємо роль позаджерельного знання у вивченні даної теми.

Перший сюжет, який стосується досліджуваної теми, пов'язаний із культурною та інтелектуальною атмосферою доби. Ідеться про особливості релігійної атмосфери пізнього середньовіччя. Серед таких особливих рис можна назвати три: 1) есхатологічні очікування; 2) активізація єретичних рухів; 3) інтерес до містичних учень та астрології [8, с. 47]. Першим, хто вказав на специфічну релігійну атмосферу доби, був М. Карамзін [28, с. 6–8]. О. Алексєєв у своєму дослідженні «Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности XIV – начала XVI вв.» називає очікування Страшного суду ключовою характеристикою релігійної атмосфери на Русі в добу пізнього середньовіччя [8, с. 45]. З огляду на структуру церковно-адміністративного поділу, тісні культурні зв'язки та побутування одних і тих же пам'яток богословської літератури на землях Великого князівства Московського та Великого князівства Литовського можемо говорити про те, що здебільшого висновки, наведені в дослідженні О. Алексєєва, справедливі й для ситуації на українських землях. Важко дати однозначну відповідь, як саме впливала релігія на політичне життя, однак наявність у документах і наративних джерелах висловів на кшталт: «божою милістю...», «і допоміг Бог», присутність осіб духовного звання в державних органах, практику скріплення політичних зобов'язань цілуванням хреста та низку інших фактів, наявність зв'язку між релігією і всіма проявами політичного життя можна вважати незаперечною. Можна говорити принаймні про взаємопов'язаність політичних і релігійних криз. Постає необхідність розглянути зв'язок ідей, уміщених у релігійних і філософських творах, що були в обігу на українських землях протягом доби пізнього середньовіччя, із подіями політичної історії регіону. А отже, ці твори можна розглядати і як джерела, що стосуються не тільки культурної та інтелектуальної історії. Особливо перспективним

видається дослідження під цим кутом зору так званої «літератури жидовствующих».

Другий сюжет пов'язаний із питанням про статус князів протягом усього середньовіччя, особливості їх самоусвідомлення. На історичних матеріалах доби Київської Русі цю проблему дослідив О. Толочко [58], місце князів у суспільній свідомості людей XVI–XVII ст. детально проаналізувала Н. Яковенко. Обидва автори зробили висновок про містичне сприйняття князівської влади та жорсткі вимоги, які висувалися до поведінки князя та його особистих якостей. Свідчень подібного роду про особливий сакральний статус князів протягом XV – початку XVI ст. ми фактично не маємо, але є підстави стверджувати, що в досліджуваній нами період населення українських земель (певна його частина) сприймало князів як осіб, які повинні мати високі моральні й розумові якості, наділених християнськими чеснотами та як таких, що відповідають перед Богом за дотримання справедливості на своїх землях. Реалізацію уявлень про постать князя в політичному житті українських земель протягом XV – початку XVI ст. фактично не досліджено. Недостатньо уваги приділили дослідники і значенню родинних зв'язків у політичному житті Великого князівства Литовського. Цей факт викликає подив з огляду на велику кількість праць із генеалогії аристократичних родів Великих князівств Литовського та Московського.

Інший аспект, що не був повністю відображений у дослідженнях, – зовнішньополітичний контекст сепаратистських виступів князів. Якщо у випадку із виступами Свидригайла не звернути увагу на втручання Лівонського ордену неможливо, то у разі дослідження змови князів 1481 р. та повстання М. Глинського 1508 р. політичну ситуація в Європі враховано не повною мірою. Усі дослідники цих подій звертають увагу лише на протистояння Великих князівств Литовського та Московського. Однак, на наш погляд, для більш повного розуміння подій, пов'язаних із виступом Михайла Глинського, необхідно враховувати експансію Османської Порти та суперництво між Ягеллонами й Габсбургами за Угорщину. Проблематику антиягеллонських коаліцій досліджували Г. Хорошкевич [19, с. 9–13], білоруський науковець О. Дзярнович [24]. Необхідність звернути увагу на це протистояння можна пояснити кількома фактами: 1) синхронністю політичних конфліктів в Угорщині та повстанням М. Глинського; 2) гарною поінформованістю М. Глинського про події в Європі й фактом його тісного особистого знайомства з імператором Максиміліаном I, королем Угорщини Владиславом II; 3) очевидною зацікавленістю Священної Римської імперії в дестабілізації ситуації в державах під владою Ягеллонів. Цілком імовірно, що М. Глинський, плануючи повстання, сподівався на підтримку іноземців. Потребує з'ясування і роль ісламського світу (зокрема, Кримського ханства) у сепаратистських виступах за доби пізнього середньовіччя.

Інша проблема, що потребує розширення дослідного інструментарію, – трактування самим Глинським і сучасниками князя його дій. Основними

джерелами права у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. до створення першого Литовського статуту був Судебник Казимира та правові звичаї, зміст яких нам достеменно невідомий. Детально проаналізувала правосвідомість аристократії другої половини XVI–XVII ст. у своїй праці «Паралельний світ» Н. Яковенко [63, с. 106–148]. Загальновизнаний факт, що одне із джерел Литовських статутів – саме правові звичаї, сформовані задовго до кодифікації права. Крім того, порівнявши дії князя Глинського, його оточення та суперників із ситуаціями, проаналізованими в монографії «Паралельний світ», можна зробити висновок, що уявлення про протиправну поведінку могли бути незмінні до та після кодифікації права в Литовських статутах. Основні звинувачення, які висували один одному учасники конфлікту: 1) звинувачення Я. Заберезинським М. Глинського в убивстві Олександра Казимировича та в намаганні захопити владу в державі; звинувачення М. Глинським Я. Заберезинського в замаху; 2) відмова монарха від виконання обов'язків судді; 3) дії М. Глинського, які розглядали як посягання на державний лад і які були обтяжені їх таємним характером; 4) раптове вбивство Я. Заберезинського за змовою. Таким чином, стає зрозуміло, що повстання М. Глинського – результат не тільки особистих і міжнародних конфліктів, а й правової колізії, оскільки в обох сторін конфлікту були цілком законні підстави висувати претензії та звинувачення одна одній.

Недостатньо, на наш погляд, розглянуто й передумови повстання М. Глинського та період його життя від повернення у Велике князівство Литовське до повстання. Зокрема, недостатню увагу приділено його діяльності при дворі. Цей факт не знаходить пояснення ще й тому, що даний період життя князя порівняно добре відображено в давно опублікованих джерелах, і саме в подіях цього періоду ми можемо знайти багато пояснень щодо подальших дій М. Глинського під час повстання та вже на службі у Великому князівстві Московському.

Таким чином, на основі аналізу історіографії, джерельної бази досліджуваної проблематики, праць теоретиків історичної науки показано важливу роль позаджерельного знання у вивченні князівського сепаратизму на українських землях протягом XV–XVI ст. На конкретних прикладах було продемонстровано важливість залучення нових дослідних технологій – одного з найважливіших елементів позаджерельного знання.

Можна стверджувати, що наявну джерельну основу для досліджень попри обмеженість останньої і фрагментарність інформації, яку вона містить, використовують не в повній мірі та недостатньо інтенсивно.

Розглянувши джерела з проблематики князівського сепаратизму в пізньому середньовіччі й дотичних проблем та проаналізувавши наявну історіографію проблеми, можемо говорити про можливість накопичення знань із даної теми й перспективність подальших наукових пошуків у цій царині.

Бібліографічні посилання

1. Акты исторические, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб., 1841. – Т. 1: 1334–1598.
2. Акты Литовской метрики / собр. Ф. И. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т. 1, вып. 1.
3. Там же / собр. Ф. И. Леонтовичем. – Варшава, 1897. – Т. 1, вып. 2.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506.
5. Там же. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506–1544.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археологическою комиссиею. – СПб., 1863. – Т. 1: 1361–1598.
7. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологическою экспедициею Императорской Академии Наук. – СПб., 1836. – Т. 1: 1294–1598.
8. **Алексеев А. И.** Под знаком конца времени: очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв. / А. И. Алексеев. – СПб., 2002.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 1, ч. 1.
10. Там же. – К., 1883. – Т. 6.
11. Там же. – К., 1867. – Ч. 4, т. 1.
12. **Бычкова М. Е.** Князь Михаил Глинский на службе в Литве и России / М. Е. Бычкова // Человек XVI столетия. – М., 2000 – С. 108–117.
13. **Бычкова М. Е.** Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. / М. Е. Бычкова. – М., 1996.
14. **Василенко В. А.** Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. / В. А. Василенко. – Д., 2006.
15. **Виноградов Г. М.** Князівська «змова» 1480–1481 років у контексті політичних та династичних відносин у Східній Європі доби Пізнього Середньовіччя / Г. М. Виноградов // Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті: зб. наук. пр. – Д., 2003. – № 2. – С. 5–21.
16. **Войтович Л. В.** Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква, 2006.
17. **Воронов В. І.** Джерелознавство історії України / В. І. Воронов. – Д., 2003.
18. **Генрих Латвийский.** Хроника Ливонии / Генрих Латвийский. – М.–Л., 1938.
19. **Герберштейн С.** Записки о Московии / С. Герберштейн; пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. – М., 1988.
20. **Грекул Ф. А.** Славяно-Молдавские летописи XV–XVI вв. / Ф. А. Грекул. – М., 1976.
21. **Гуревич А. Я.** Исторический синтез и Школа «Анналов» / А. Я. Гуревич. – М., 1993.
22. Густинський літопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/old17/old17_08.htm
23. **Данилевский И. Н.** Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М., 1998.
24. **Дзярновіч А. І.** Вялікае Княства Літоўскае перад пагрозай антыягелонскіх кааліцый канца XV – пачатку XVI ст. / А. І. Дзярновіч // Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэд.: Ю. Бохан, Г. Галенчанка. – Мн., 2008. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага. – С. 400–410.

25. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / подгот. к печати Л. В. Черепнин; под ред. С. В. Бахрушина. – М.–Л., 1950.
26. **Зимин А. А.** Новое о восстании М. Глинского в 1508 г. / А. А. Зимин / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1520-1540/Russkij_vremennik/text1.htm
27. **Казакова Н. А.** Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI в. / Н. А. Казакова, Я. С. Лурье. – М.–Л., 1955.
28. **Карамзин Н. М.** История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М., 2003.
29. Книга степенная царского родословия // Полн. собр. рус. летописей. – Т. 21. – СПб., 1908. – Далее: ПСРЛ.
30. Там же // ПСРЛ. – Т. 21– СПб., 1913.
31. **Ковальченко И. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
32. **Кром М. М.** Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010.
33. **Кром М. М.** «Человек на всякий час»: Авантюрная карьера князя Михаила Глинского / М. М. Кром // Родина. – 1996. – № 5. – С. 45–49.
34. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980.
35. Летописный сборник именуемый летописью Авраамки // Там же. – Т. 16. – СПб., 1889.
36. Летописный сборник именуемый патриаршей или никоновской летописью // Там же. – Т. 9. – М., 2000.
37. Там же. – Т. 10. – СПб., 1885.
38. Там же. – Т. 11. – СПб., 1897.
39. Там же. – Т. 12. – СПб., 1901.
40. Летопись великих князей литовских / изд. А. Н. Попов // Ученые зап. П Отделения Императорской АН. – СПб., 1854. – Кн. 1. – С. 21–58.
41. Новгородская вторая летопись // ПСРЛ. – Т. 3. – СПб., 1879.
42. Новгородская летопись по синодальному харатейному списку // Там же. – Т. 3. – СПб., 1888.
43. Новгородская первая летопись // Там же. – Т. 3. – СПб., 1841.
44. Новгородская четвёртая летопись // Там же. – Т. 4, ч. 1, вып. 3. – Л. 1929.
45. **Підгаєцький В. В.** Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2001.
46. Псковская вторая летопись // ПСРЛ. – Т. 5. – СПб., 1851.
47. Там же // Там же. – Т. 4, ч. 4, 5. – СПб., 1848.
48. Русская историческая библиотека. – СПб., 1875. – Т. 1.
49. Там же. – СПб., 1880. – Т. 6.
50. Русский хронограф. – Ч. 1. // ПСРЛ. – Т. 22. – СПб., 1911.
51. Там же. – Ч. 2. // Там же. – СПб., 1914.
52. Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – М., 1819. – Ч. 1.
53. Там же. – М., 1813. – Ч. 2.
54. Софийская вторая летопись // ПСРЛ. – Т. 6. – СПб., 1853.
55. Софийская первая летопись // Там же. – Т. 5, вып. 1. – Л., 1925.
56. Там же. – Т. 6. – СПб., 1853.
57. **Софонович Феодосій.** Хроніка з літописців стародавніх [Електронний ресурс] / Феодосій Софонович. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm>
58. **Толочко О. П.** Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / О. П. Толочко. – К., 1992.

59. **Ульяновський В. І.** Митрополит київський Спиридон / В. І. Ульяновський. – К., 2004.
60. Хроника Быховца / предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащика. – М., 1966.
61. **Шабульдо Ф. М.** Земли юго-западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.
62. **Шніп М. А.** Унутрыпалітычны канфлікт 1508 г. у Вялікім княстве Літоўскім у кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе: аўтарэф. дис. канд. гіст. навук / М. А. Шніп. – Мн., 2009.
63. **Яковенко Н. М.** Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К., 2002.
64. **Яковенко Н. М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і центральна Україна / Н. М. Яковенко. – К., 2008.
65. Kroniki Bernarda Wapowskiego (1480–1535) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Scriptores_Rerum_Polonicarum/Tom_2/
66. **Strykowski M.** Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi / M. Strykowski. – W., 1846 – Т. 1.
67. **Strykowski M.** Ibid. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 06.02.2014

УДК 930.1 (47)

О. В. Яковенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Г. А. ГЛІНКА – ПЕРШИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКОГО ЯЗИЧНИЦТВА

Розглянуто працю російського дослідника Г. А. Глінки «Древняя религия славян» у зв'язку із історіографічною традицією епохи Просвітництва.

Ключові слова: епоха Просвітництва, історіографічна традиція, давньоруське язичництво, слов'янські божества.

Яковенко Е. В. Г. А. Глинка – первый российский исследователь древнерусского язычества.

Рассмотрен труд российского исследователя Г. А. Глинки «Древняя религия славян» в связи с историографической традицией эпохи Просвещения.

Ключевые слова: эпоха Просвещения, историографическая традиция, древнерусское язычество, славянские божества.

Епоха Просвітництва – одна з ключових епох в історії європейської філософської, суспільної та історичної думки, справжній інтелектуальний рух, який за своєю суттю походив на перезавантаження всієї європейської системи цінностей.

Основне словосполучення, яким можна охарактеризувати особливості філософської думки епохи Просвітництва в Західній Європі, – «дух

систематизації» [8], у якому тісно пов'язані раціоналізм та утилітарність. Знаками часу стали мода на експеримент і віра у всеосяжну силу прикладного знання. Ця мода прийшла у філософську думку із механіко-природничих наук, обумовивши формування так званої прикладної філософії. Основною метою останньої стало практичне застосування філософських принципів і викорінення забобонів. «Дух свободи» відчутно було всюди, у тому числі й в історичному пізнанні. Що ж до трактування призначення людини, то вона як істота, наділена розумом, повинна не просто пізнавати світ, а й удосконалювати його. Досить радикальну мали позицію більшість мислителів епохи Просвітництва відносно релігії та церкви. «Боротьба із забобонами» і звільнення від релігійних утисків як перший крок до вдосконалення людини – ось популярні гасла тієї епохи. Дуже яскраво та виразно можна уявити людину того часу, якщо наділити її рисами свого роду «ділка», який нехтує умовностями заради справи. Такою справою могла стати не тільки торгівля, подорожі з метою збагачення, ремесло, але й діяльність заради державних і соціальних перетворень. Для людини епохи Просвітництва природа – це велика майстерня, а людська праця – спосіб обробки «грунту», у тому числі й інтелектуального. Наприклад, для цієї епохи характерна поетизація праці, підприємництва та діловитості. Такий типаж ділової людини в художній літературі можемо побачити в образі Робінзона Крузо – «витвору» демократичного середовища, в характері якого відображено досвід трудового люду та концепція людини, характерна для демократичної думки епохи Просвітництва [4, с. 5, 6]. Практичну розсудливість поєднано у свідомості людини тієї епохи з релігійно-філософською думкою про «благі Провидіння», Божий промисел, у якому людина шукала пояснення несправедливості життя, трагічним долям, опору моральності, релігійно-моральним повчанням.

Російське Просвітництво – великий і значний період у розвитку історичної думки Російської імперії. Зміни, що відбувалися в європейській суспільній та історичній думці наприкінці XVIII ст., досягли російського інтелектуального простору досить швидко. Звичайно, західноєвропейська суспільна й історична думка мала свої певні відмінності. Це зрозуміло, оскільки в Західній Європі було сконцентровано всі ті зміни державного, політичного, соціального характеру, що стали причиною і контекстом формування оновленого аксіологічного та культурологічного простору.

Уже наприкінці XVIII ст. у Росії почала формуватися суспільна думка сучасного типу, заснована на раціоналістичній філософії [1, с. 255]. Щодо вітчизняної історичної думки, то вона також значно збільшила кордони свого поширення: саме в цей час було сформовано такі напрямки досліджень, предметами вивчення яких стали єретичні рухи, давньоруське та загальнослов'янське язичництво. До кінця XVIII ст. дані теми дослідники не вивчали, оскільки це не схвалювала церква.

Першим російським дослідником епохи Просвітництва, хто присвятив цілу працю (своєрідну монографію) давньоруському язичництву, став

Григорій Андрійович Глінка – філолог, поет, прозаїк, перекладач. Біографія цієї людини в принципі відповідає біографії інтелектуала свого часу, чия кар'єра чиновника (цивільний чин відповідав чину статського радника) була змінена на кар'єру викладача та дослідника.

Народився Г. А. Глінка 22 лютого 1776 р. у Смоленській губернії в родині відставного підпоручика лейб-гвардії Преображенського полку. У 1782 р. Григорій Андрійович став пажем імператриці Катерини II. Військову службу завершив у 1800 р. у чині капітана-поручика, вступивши на службу до колегії іноземних справ. Деякий час працював цензором у Кронштадті. Біографія цієї людини сповнена епатажу, який у Західній Європі сприйняли б усього лише як нехтування умовностями заради справи, але в Російській імперії аристократичне суспільство сприйняло як «витівку» та «дивацтво», причому з негативними конотаціями. Так було розцінено його вступ на кафедру російської словесності у Дерптському університеті. Сім років життя Григорій Андрійович присвятив педагогічній діяльності, після чого у 1810 р. пішов у відставку та оселився у своєму маєтку [5].

Г. А. Глінка чудово володів французькою та німецькою мовами, тож переклав «Риторику в пользу молодых девиц, которая равным образом может служить и для мужчин, любящих словесные науки» Гальярда (1797); працю Ф. Еккардта «Император Александр в Риге 24, 25 и 26 мая 1802 г.» (1802); «Летописи царствования Екатерины II» А. К. Шторха (1808); «Майнштейновы современные записки о России в исторических, политических и военно-действенном отношениях» (1810) та ін. У 1804 р. у Дерпті він написав свою єдину наукову працю – «Древнюю религию славян».

У 1811 р. імператриця Марія Федорівна запросила Г. А. Глінку на посаду кавалера Великих князів Миколи Павловича та Михайла Павловича. Григорій Андрійович супроводжував майбутнього імператора Миколу Павловича у його подорожах по Росії та за кордоном. Узимку 1818 р. Г. А. Глінка готувався супроводжувати й Великого князя Михайла Павловича в його поїздці, але 8 лютого раптово помер. Наступного дня імператриця Марія Федорівна надіслала милостивий рескрипт його вдові у Смоленськ. Про велику пошану Великих князів до свого вчителя свідчить той факт, що вони перші підняли труну й винесли її по вузьких крутих сходах з третього поверху та поставили на дроги [3, с. 100].

Як уже було зазначено, єдиною науковою працею Г. А. Глінки стала праця «Древняя религия славян». Її розпочато вступом, в якому автор окреслив певні тенденції щодо вивчення теми язичництва попередніми дослідниками. Так, уже в перших рядках твору він акцентує увагу на тому, що причиною відсутності «до сего времени систематического описания сих богов» [2, с. 89] є небажання християнських авторів згадувати у своїх творах особливості слов'янського «ідолослужіння». Для самого Григорія Андрійовича вивчення даної теми було обумовлено дослідницькою зацікавленістю та бажанням «лучше...узнать умное и нравственное обличие наших родоначальников» [Там же, с. 90]. Він уважав, що навіть імена богів

дають можливість зробити висновки щодо певних властивостей народу, який у них вірить (жива уява, веселість, чи, навпаки, суворість вдачі, ступінь пізнання навколишнього світу, напрям думок та ін.) [2, с. 90]. Дуже цікавою та характерною для наукових праць епохи Просвітництва є така фраза Григорія Андрійовича: «Описывая произведение фантазии или мечтательности, я думаю, что не погрешу, если при встречающихся пустотах и недостатках в её произведениях, буду наполнять собственною под древнюю статью фантазиею» [Там же]. У такому підході дослідника до вивчення давньоруського язичництва простежується намагання не просто пізнати світ (раціоналістично або містично), але й, подібно до Творця, створити свій власний. І це є одна з рис епохи Просвітництва, що й полягає в намаганнях людини-дослідника уподібнитися Творцю. Однак слід віддати авторові належне – його розсудливість бере гору над його буцімто зухвалим та самовпевненим (нехай навіть і зазначеним у тексті) наміром «наповнювати» язичницькі вірування власною фантазією. Так, у наступній фразі дослідник визнає, що хоча «слинялые места в древних картинах, подправленные новыми красками... уменьшают цену картин» [Там же], все ж таки «что-нибудь лучше, чем ничто» [Там же]. І в цьому є певний сенс, принципова стверджувальна людська позиція, яку можна протиставити неосязності, що лякає науковця на початку роботи над темою. Таким чином, дослідник епохи Просвітництва Г. А. Глінка входить до простору язичницьких вірувань і починає «обробляти» цю частину інтелектуальної ниви доступними йому науковими засобами.

Як головні джерела у своїй праці Григорій Андрійович використовував поеми М. В. Ломоносова «Петр Великий» (1702) і М. М. Хераскова «Владимир» (1785).

Автор наголошував на тому, що хоча походження слов'янських богів і не відоме достовірно, проте деякі припущення щодо цього зробити можна. Він припускав, що певні запозичення слов'яни могли зробити у греків та кельтів [2, с. 91], тож намагався систематизувати божества слов'янського пантеону за грецькою схемою, «особенно вникая собственно в Славянское баснобожие» [Там же], розділивши їх на «выспренных, преисподних, земных и водных» [Там же].

До так званих «выспренных» богів належали обожнені істоти, місцем перебування яких було небо, хоча дії їх були спрямовані переважно на землю, а точніше на людину. До таких богів Г. А. Глінка відносив: Перуна, Злату Бабу, Световида, Знича, Белбога, Сильного бога, Дажбога, Живота, Льода, Коляду, Услава, Ладу. До цієї ж групи божеств дослідник ще зараховував «дітей» Лади: Лелю, Полелю, Діда, Дидилію, Мерцану [Там же, с. 93].

Земними божествами автор називав тих богів, які допомагали людям, були покровителями в певних справах. Так, Григорій Андрійович виокремлював: Триглу (покровительку землі), Волоса та Могош (покровителів худоби), Купало (відповідав за земні плоди), Родомисла

(добраго радника), Севу (богиню родючості), Зевану (богиню полювання), Чура (бога кордонів), Прове (Проне) (бога пророцтва), Родегаста (бога гостинності та міст), Корса (бога пияцтва), Позвізда (бога бур та вітрів), Догоду (зефір), Зимцерлу (уособлення весни), Зимерзлу (уособлення зими) [2, с. 93]. Таким чином, дані божества являли собою істот-покровителів людини в її нелегкому житті.

Наступна група божеств – боги «преисподние» [Там же], які, як зазначає автор, уособлюють кару, що «наздоганяє» людину після вчинення нею беззаконня та гріха. До них Григорій Андрійович відносив: Ния (богаволодаря підземних країн), Чернобога (бога помсти), Стрибога (бога руйнування), Ягу-бабу (жіноче божество з негативними якостями), Кікімору (божество сну) [Там же].

Окремо Г. А. Глінка виділяв водні божества: Цар морський, Чудо морське, русалки, водяники, які володарювали у водній стихії. Дослідник виділяв і різноманітних духів (лісовиків, домовиків, стеній-примар, лизунів, кудів, чортів, бісів), а також напівбогів або богатирів (полканів, волотів, слов'ян, волхвів, волховців, рудоток) [Там же]. Окремо слов'яни шанували ріки та озера. Священими озерами, наприклад, вважали Ільмер, Студенець, а ріками – Буг, Дон [Там же].

У своєму дослідженні Григорій Андрійович, крім реконструювання, а подекуди і конструювання певних слов'янських традицій та вірувань, виявляв явну «прихильність» і симпатію саме до слов'ян поміж усіх інших народів. Проявом їх «чистоти» розуму, наприклад, він уважав те, що «их боги суть естественные действия, благотворением своим имеющие на человека влияние, и служащие к страху и казни беззакония, равномерно как природные свойства и совершенства обожженные» [Там же]. Саме в цьому, за Глінкою, полягала причина того, що язичництво слов'ян було «найчистіше» серед вірувань усіх інших народів.

Дослідник приписував давнім слов'янам «естественный свет их ума», основує цю властивість на тому твердженні, що в слов'ян було розуміння того, що «смертные не могут быть бессмертными» [Там же, с. 94], у даному контексті це означає, що слов'яни не вступали в протиріччя зі своїми богами, не збурювали їх, розуміючи певну ієрархію, дистанцію між божественним та людським світами, суть різниці між смертним та безсмертним. Останнє і було, за Глінкою, проявом природного «світла» слов'янського розуму.

Г. А. Глінка наголошує на тому, що слов'яни шанували Вищого Бога (Бога богів). Головний бог (Світовид) був пов'язаний саме із світлом, теплотою, плодючими землями. У загальному сенсі його ототожнювали із просвітленням та «світлом розуму» [Там же].

У своїй праці автор зазначав, що слов'янське язичництво було «розсудливе», змістовне та «правильне», адже його моральні настанови відповідали, на його думку, світосприйняттю сучасників автора, з тією тільки різницею, що давні слов'яни поклонялися багатьом богам. Як доказ такої схожості автор вказує на загальнолюдські цінності, притаманні

представникам будь-якої культури в будь-який час: «красота, любовь, брак, замужество, деторождение суть у всех человеков понятия и действия сцепляющиеся» [2, с. 95]. Глінка зауважував, що давні слов'яни на основі свого світосприйняття, трактування природних явищ, надання їм певного смислу створювали свій пантеон.

Такі твердження Григорія Андрійовича співзвучні атмосфері, у якій формувалася вітчизняна історична думка епохи Просвітництва. Своєю особистою біографією і творчістю, на основі власного життєвого та дослідницького досвіду Глінка продемонстрував типову (за західноєвропейськими уявленнями) для епохи Просвітництва картину життєвого та творчого шляху людини-інтелектуала, людини-дослідника. Фактично перед нами постає дуже цікава ситуація, коли дослідник-першопроходець у вивченні давньоруського язичництва на теренах вітчизняної історичної думки являв собою фігуру досить типову для своєї епохи (щоправда, у західноєвропейському розумінні). Таким чином, підводячи підсумки вищесказаному, зазначимо, що і біографія, і науковий доробок філолога, перекладача, одного з перших дослідників давньослов'янського язичництва тісно взаємопов'язані та відображують риси епохи, у якій він жив і працював.

Бібліографічні посилання

1. **Болебрух А. Г.** Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.) / А. Г. Болебрух. – Д., 2008.
2. **Глінка Г. А.** Древняя религия славян / Г. А. Глінка // Мифы древних славян. – Саратов, 1993. – С. 89–247.
3. **Глінка-Маврин Б. Г.** Григорий Андреевич Глінка, состоявший кавалером (наставником) при Великих князьях Николае Павловиче и Михаиле Павловиче: 1776–1818: [Краткий биографический очерк с приложением писем] / Б. Г. Глінка-Маврин // Русская старина. – 1876. – С. 75–108. – Т. 6.
4. **Дефо Д.** Робинзон Крузо / Д. Дефо. – М., 1974.
5. **Жукова О.** Глінка Григорий Андреевич / О. Жукова // Большая биограф. энцикл. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/35654
6. **Кайсаров А. С.** Мифы древних славян / А. С. Кайсаров, Г. А. Глінка, Б. А. Рыбаков. – Саратов, 1993.
7. **Шапиро А. Л.** Русская историография с древнейших времен до 1917 года / А. Л. Шапиро. – М., 1993.
8. **Яковенко Н. М.** Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К., 2007.

Надійшла до редколегії 10.03.2014

УДК 94 (477.83) «1860–1890»

О. В. Пестрикова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИКИ ЛЬВОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ОСЕРЕДКУ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Досліджено проблему термінологічного визначення спільноти польських істориків Львова другої половини XIX ст. Проаналізовано історіографічну традицію з вивчення цієї проблеми в сучасній польській та українській історичних науках.

Ключові слова: К. Лиске, «львівська історична школа», історична школа, львівський історичний осередок, історики Львова.

Пестрикова О. В. Польские историки Львова второй половины XIX в.: к вопросу о терминологическом определении центра в историографии.

Изучены проблемы терминологического определения сообщества польских историков Львова второй половины XIX ст. Проанализирована историографическая традиция изучения этой проблемы в современной польской и украинской исторических науках.

Ключевые слова: К. Лиске, «львовская историческая школа», историческая школа, львовская историческая среда, историки Львова.

Вітчизняні дослідники доклали чимало зусиль, щоб переконливо продемонструвати як доля Української держави й українського народу зокрема вплинула на її істориків. Водночас вони зробили набагато менше у вивченні того, як «внутрішні», суто «наукові» та «історичні» чинники вплинули на розвиток вітчизняної історіографії. Однією з перешкод на шляху подібних досліджень був і продовжує залишатися вузький етноцентризм – найчастіше під українською історіографією й досі розуміють лише праці українських істориків, з українською національною ідентичністю, присвячені вивченню суто історії України (і лише в її українознавчих аспектах). Проте уважний погляд хоча б на власне фактологічний бік розвитку історичної науки в Україні відкриває набагато різноманітнішу палітру української історіографії. Один із можливих прикладів – феномен «львівської історичної школи» (історичного осередку) кінця XIX ст., де співпрацювали історики-поляки, які досліджували переважно різні проблеми історії України.

Таке на перший погляд дивне запропоноване нами написання назви співтовариства із використанням лапок не випадкове. Сучасні дослідники мають однакові погляди на багато аспектів, пов'язаних із діяльністю цієї наукової спільноти. Наприклад, констатують, що поштовхом для бурхливого розвитку історичних досліджень у Львові стала полонізація місцевого університету [14, s. 113, 114]; що визначна роль в організації цих досліджень належала видатному польському (австрійському, львівському, галицькому?)

історика Ксаверію Ліске [11, с. 201; 18, s. 8; 21, s. 94]; стверджують, що він згуртував довкола себе групу талановитих учнів (які відзначилися не тільки в галузі історичної науки, але й у таких сферах, як музеєзнавство та архівознавство) [6, с. 8; 9, с. 357]; зазначають, що львівські історики тієї доби заклали підґрунтя для наукового вивчення історії Галичини (по суті, вони створили та впорядковали історичний архів, підготували унікальне археографічне видання «Akta Grodzkie i Ziemskie», опублікували 25 його томів, а також налагодили видання досить авторитетного й на сьогоднішній день часопису – «Kwartalnik Historyczny») [2; 9, с. 358; 13, s. 184]. Проте в спеціальній науковій історіографічній традиції залишається донині абсолютно не визначена назва, дефініція (а можливо, просто метафора) цього історичного феномена – «школа», «середовище», «осередок», «напрямок» чи «гурток»? Тому мета нашої статті – огляд найбільш плідних історіографічних дискусій, які розгорнулися й тривають у сучасній історіографії з цього приводу.

Друга половина XIX ст. в інтелектуальній історії Львова позначена сплеском активної діяльності польських істориків. Перш за все це було пов'язано з процесами реполонізації в академічному середовищі, в результаті яких значно збільшилася кількість істориків польського походження. Особливе місце та роль львівського історичного середовища в розвитку польської історичної науки неодноразово відзначали польські дослідники. За їх підрахунками, близько третини видатних дослідників, які становили еліту польського історичного середовища другої половини XIX ст., були так чи інакше пов'язані зі Львовом [17, s. 17, 18]. Сучасний польський дослідник Є. Матерніцький стверджує, що в багатоетнічному та мультикультурному Львові існувало єдине історичне середовище, але воно було дуже диференційоване [Ibid., s. 21].

У наш час львівське історичне середовище досліджували в рамках спільного польсько-українського проекту «Багатокультурне історичне середовище Львова XIX і XX ст.», що функціонував протягом 2004–2007 рр. По суті, це стало найбільш комплексним вивченням феномена львівського історичного середовища, адже до цього детальний аналіз діяльності даного явища ні українські, ні польські дослідники не проводили.

Примітним є те, що першими авторами, чії праці стосувалися розвитку польської історичної науки у Львові, стали самі представники цього осередку. Посилення уваги до вивчення історії діяльності польських істориків Львова спочатку мало виключно «ювілейний» характер, тобто праці виходили друком напередодні чергової ювілейної річниці з часу заснування часопису «Kwartalnik Historyczny». Так, у 1930-х рр. було опубліковано статті польських дослідників Ф. Папе, Є. Барвінського, Т. Е. Модельського та К. Тишковського, у 1950-х – Т. Мантойфеля та М. Серейського, у 1980-х – Т. Кондрацького, В. Маєвського, А. Галоса та ін. [2].

Характеризуючи сучасну історіографічну ситуацію довкола вивчення проблем, пов'язаних з історією розвитку та діяльності співтовариства польських істориків Львова, слід звернути увагу на досить показову невизначеність щодо термінологічного окреслення львівської спільноти польських істориків, наявної в дослідженнях останніх років. Вона полягає у проблемі вибору між термінами «школа» або «середовище», що, напевно, дозволило б більш концептуально окреслити сутність і форму організації відповідної спільноти істориків Львова другої половини XIX ст.

Слід зазначити, що власне в українській історіографії цю проблему майже не вивчали. Так, досліджуючи польську історіографію другої половини XIX – першої половини XX ст., сучасний український історик Л. Зашкільняк, наприклад, стосовно польських істориків Львова застосовує термін «історична школа», проте зазначає, що таке визначення умовне. Подібне визначення зустрічаємо і в праці іншого відомого українського історика Я. Ісаєвича [1]. Загалом у сучасній українській історіографії категорія «наукова школа» ще не отримала належного висвітлення і досі не існує загального визначення цього поняття в історіографії. Як цілком слушно зауважував ще в 1990-х рр. дніпропетровський історик Г. Мерніков, існує історіографічна плутанина в розумінні категорій «школа», «напрямок» та «течія» [3, с. 322]. Із того часу чіткого розмежування в трактуванні цих термінів в історіографії так і не відбулося.

Водночас Є. Матерніцький зазначає, що польські історики надають суттєвого значення систематизації історіографічних явищ, заснованої на теорії шкіл. Автор підкреслює, що, незважаючи на те що термін «історична школа» в польській історичній науці є часто вживаний, він не має чіткого визначення, а точніше, наявні його визначення переважно занадто широкі та багатозначні. Досить часто цей термін застосовують бездумно. Як правило, історики вкладають у нього абсолютно різний сенс. Наприклад, для одних «історична школа» – це група істориків, які виражають схожі погляди на минуле, для інших – колектив дослідників, які дотримуються певної, відмінної від інших, методології дослідження. Дослідник зауважує, що часто можна спостерігати явище, коли під терміном «історична школа» розуміють групу істориків, які є представниками певної історичної субдисципліни [16, s. 24]. Розвиваючи думку польського історика, слід зауважити, що, дійсно, львівський осередок польських істориків докорінно відрізнявся від інших шкіл та осередків у польській історіографії на зламі століть своєю політичною незаангажованістю та ідеалами наукового позитивістського історичного знання. Проте якщо поглянути ширше, то згідно з цим критерієм, як слушно зауважив ще один сучасний польський дослідник Т. Павелець, може бути охоплена майже половина всіх європейських істориків означеного періоду, адже вони також у своїх дослідженнях послуговувалися позитивістськими методами [19, s. 52]. У зв'язку з цим Є. Матерніцький вважає, що в цьому випадку необхідно відмовитися від застосування терміна «школа» для визначення певної методологічної

орієнтації в історичних дослідженнях, натомість це явище безпосередньо можна пояснити за допомогою терміна «напрямок» [16, s. 27]. Також, на думку автора, немає жодної підстави називати школою усіх істориків, які просто були пов'язані з тим чи іншим науковим осередком (наприклад, варшавським чи краківським). У таких випадках правильніше вести мову про історичне або історіографічне середовище [Ibid., s. 25].

На прикладі львівських істориків цю тезу можна логічно підтвердити: назвати «історичною школою» таку доволі значну кількість польських істориків Львова другої половини XIX ст. неправильно і нелогічно, адже тоді до такої «школи» потрапляють усі дослідники, які мешкали в цьому місті в означений період і були поляками за походженням.

Крім того, Є. Матерніцький цілком слушно зауважив, що термін «історична школа» щодо істориків XIX–XX ст. може бути застосований лише у двох випадках: коли необхідно виокремити головну спрямованість поглядів істориків на національне минуле (у даному випадку Речі Посполитої) або коли йдеться про видатних наукових особистостей, які змогли зібрати навколо себе широке коло істориків і вплинути на їх подальшу наукову долю [Ibid., s. 26].

У першому випадку, коли говорять про формування самою школою власної візії, то дослідники погоджуються з тим, що за таким критерієм не можна виокремити «львівську історичну школу», адже її представники не сформуvalи спільних концептуальних поглядів на історичне минуле Речі Посполитої.

Щодо другого критерію – значення особистості вчителя-засновника школи – слід наголосити, що у випадку К. Ліске спеціальних досліджень із цієї теми не здійснювали. Крім того, для висвітлення даного питання необхідно залучити до наукового обігу доволі широке коло джерел, у тому числі й наративного характеру (мемуари, спогади, приватне листування).

Невизначена й ситуація стосовно тих осіб, які мають бути зараховані до представників школи, адже можуть бути враховані всі сучасники або лише ті дослідники, які хоч якось пов'язані з діяльністю та поглядами вчителя або тільки його безпосередні учні, які у своїй подальшій діяльності пішли його шляхом.

Школи першого типу Є. Матерніцький пропонує називати історіософськими, а другого – суто дидактичними, де обов'язково й має бути наявна ланка вчитель–учень. Для історіософських шкіл основним складником, на його думку, є ідеологічна або політична доктрина її представників. Яскраві приклади таких шкіл, згідно з Є. Матерніцьким, – варшавська та краківська історичні школи.

Подібні концепції та висновки можна зустріти і в працях деяких сучасних російських істориків. Наприклад, С. І. Михальченко, проаналізувавши історіографію проблеми «історичної школи» протягом XX ст. у російській історичній науці, вивів два основні критерії, за якими можна виокремити наукову школу, – педагогічний і методологічний.

Педагогічний аспект наукової школи передбачає наявність учителя, навколо якого гуртуються його учні. Власне саме останні й формують певну наукову школу. Методологічний передбачає спільність методів і методології історичних досліджень [4, с. 53–56].

Відомий український діаспорний дослідник Л. Винар у своїй праці «Силуети епох» також спробував визначити чинники, які, на його думку, складають основу для формування й подальшої діяльності історичної школи. До них він відніс організаційні структури, які включають науково-навчальні установи, спільність основних історіографічних концепцій засновника та його учнів, спільність методології історичного дослідження, наукові видання, зокрема наявність головного історичного періодичного органу, спільність історіографічних засад тощо [3, с. 339].

Спробуємо конкретизувати критерії Л. Винара для польських істориків Львова другої половини XIX ст. Так, навчально-науковими установами, навколо яких гуртувалися ці історики, були університет, історичний архів та музей. Головна їх організаційна структура – це львівське історичне товариство. Сучасники відзначали особливість методологічного підходу польських істориків Львова до вивчення історичного минулого: яскраво виражений позитивізм як методологічний принцип досліджень, відсутність будь-якої політичної заангажованості та обережність у висновках. Науковим виданням, навколо якого об'єднувалися дослідники, був заснований К. Ліске часопис «Kwartalnik Historyczny». Так, єдиний критерій, якому не відповідає досліджувана спільнота польських істориків Львова, аби називатися школою, – це відсутність спільної для них історіографічної концепції.

Доволі чітко виклав своє бачення термінологічного окреслення сутності й організаційного оформлення осередку польських істориків Львова другої половини XIX ст. сучасний херсонський дослідник Є. Сінкевич у статті «Львівське історичне середовище другої половини XIX ст. До проблеми порівняння з краківською і варшавською історичними школами» [7]. Розглядаючи львівських істориків у контексті дослідження ще двох осередків – краківського та варшавського, – автор зазначив, що стосовно останніх двох у наукових дослідженнях традиційно застосовують термін «історична школа». Науковець наголосив, що застосування цієї ж дефініції щодо львівського осередку в українській історіографії є лише аналогією, запозиченою з польської історіографії [Там само].

Такої ж думки дотримується й сучасний польський учений Т. Павелець. Зокрема, він стверджує, що поширений у літературі термін «львівська історична школа» лише тісно пов'язаний із різнорідними схожими поняттями шкіл – «варшавської» та «краківської» [19, s. 60].

Дозволимо собі навести ще декілька прикладів доволі різних за змістом визначень сутності «львівської історичної школи» у сучасній історіографії. Дослідник наукової спадщини О. Бальцера, сучасний український учений П. Юрейко, стверджує, що «львівську історичну школу» в сучасній історіографії не прийнято трактувати як школу в повному розумінні слова, а

тільки як сукупність окремих учених, близьких у своїх поглядах. Проте для спрощення аналізу їх діяльності науковець вважає доцільним застосовувати саме таке визначення для відповідного осередку польських істориків Львова [12, с. 227].

У розвідці сучасної львівської дослідниці О. Осередчук, присвяченій вивченню діяльності Л. Фінкеля, зазначено, що «у 1886 р. з ініціативи Ф. Папе та Л. Фінкеля був реалізований проект школи К. Ліске – утворено Історичне Товариство» [5, с. 290].

Сучасний український дослідник русько-польських відносин пізнього середньовіччя Г. М. Савчук доводить існування «львівської консервативно-романтичної школи» в другій половині XIX – на початку XX ст., а до найбільш визначних її представників науковець відносить А. Прохаску, О. Бальцера і Ф. Папе. Також, на його думку, як логічне продовження попередньої школи (нове покоління) на початку XX ст. (до 1939 р.) функціонувала «львівська школа», до представників якої можуть бути віднесені С. Закшевський, Ф. Буяк та С. Зайончковський [6, с. 4–8].

Отже, традиційно до учнів К. Ліске і відповідно до представників «львівської історичної школи», дослідники пропонують відносити А. Прохаску [1], Л. Фінкеля [5], Ф. Папе, Ф. Буяка, В. Абрахама, Ш. Ашкеназі, С. Закшевського, С. Зайончковського [6], О. Бальцера [8], А. Чоловського, В. Чермака [9]. Як слушно зазначав Є. Матерніцький, у дослідженнях, пов'язаних безпосередньо із «львівською історичною школою», наявні суттєві неточності у списках учнів К. Ліске. Так, до переліку учнів іноді навіть відносять двох абсолютних антагоністів Б. Дембінського та Ш. Ашкеназі або навіть осіб, які були одного віку з К. Ліске і ніколи не навчалися під його керівництвом (наприклад, А. Шельонговського й Т. Войцеховського) [16, с. 40].

Сучасний український дослідник І. Чорновол, вивчаючи діяльність О. Калитовського, аналізує і «Українську історичну школу» К. Ліске [19]. Він зазначає, що цю школу так і не було сформовано у зв'язку з тим, що «ментальність української інтелігенції тієї доби була скерована передовсім на створення наративу національної історії. Попит існував лише на науково-популярну – не наукову літературу» [11, с. 202]. Представниками несформованої школи дослідник вважає О. Калитовського, К. Заклинського, М. Вагилевича та ін.

Сучасний польський історик А. Точек, який є автором найбільш ґрунтовних досліджень з історії діяльності даного польського історіографічного осередку, у праці, присвяченій науковим історичним товариствам Львова другої половини XIX – першої половини XX ст., зазначає, що найдавнішим об'єднанням істориків міста було Львівське історичне товариство, ініціатори створення якого – польські історики, згуртовані не стільки навколо Львівського університету, стільки довкола «творця львівської історичної школи К. Ліске, але його ідею втілили в життя його учні» [20, с. 212].

Отже, чіткого термінологічного визначення сутності змісту й форм діяльності львівської спільноти польських істориків, так чи інакше пов'язаних із К. Ліске, у спеціальній науковій літературі не існує. Одні історики застосовують термін «історична школа» щодо нього свідомо (наприклад, для зручності викладення матеріалу), інші – несвідомо (за аналогією з «краківською» та «варшавською» школами). Звичайно, таку ситуацію можна пояснити перш за все тим, що самі поняття «історична школа» та «історичне середовище» на сьогодні залишаються нечітко визначеними як в українській, так і зарубіжній історичній науці.

Також можна стверджувати, що одноразово застосований М. Бобжинським ще наприкінці XIX ст. термін «львівська історична школа» історики вживають як вдалу метафору і сьогодні [16, s. 39].

Лише на початку XXI ст. зарубіжні й українські історики спробували внести в це питання певну методологічну чіткість, а саме визначити терміни «історичне середовище», «осередок істориків», «історична школа». Можливо, трохи більшої теоретичної та термінологічної визначеності для подальших досліджень історіографічного феномена, сформованого у Львові у другій половині XIX ст. і пов'язаного із діяльністю польських істориків, надасть уведення поняття, запропонованого Є. Матерніцьким, – «львівське історичне середовище» (тобто соціально-культурні умови, що склалися у мультикультурному Львові протягом другої половини XIX ст., за яких жили та працювали місцеві історики). Цей термін «дозволяє» охопити всіх істориків Львова означеного періоду. У даному середовищі може бути виокремлено більш вузькі осередки дослідників, наприклад за суто національною ознакою, у тому числі польський осередок істориків Львова, український осередок істориків Львова та ін. І власне, вже в самому осередку польських істориків можна виокремити представницьку спільноту істориків, які були так чи інакше пов'язані з діяльністю К. Ліске і яких іноді й називають «львівською історичною школою». Проте для того щоб ще чіткіше визначити цей історіографічний феномен, необхідно детальніше проаналізувати характер зв'язків між зазначеними істориками, що потребує спеціальних ґрунтовних наукових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. **Ісаєвич Я.** Львівська історична школа [Електронний ресурс] / Я. Ісаєвич. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Lv%B3vska_istorychna_shkola&abcvar=15&bbcvr=33
2. **Лазурко Л.** Часопис «Kwartalnik historyczny» і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття / Л. Лазурко. – Дрогобич, 2010.
3. **Мерніков Г.** Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX ст. / Г. Мерніков // Дніпропетр. історико-археограф. зб. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 332–347.
4. **Михальченко С.** О критериях понятия «школа» в историографии / С. Михальченко // Исторична наука на порозі XXI ст.: підсумки і перспективи. – Х., 1995. – С. 53–56.

5. **Осередчук О.** Людвік Фінкель – засновник та перший директор архіву Львівського університету [Електронний ресурс] / О.Осередчук. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/22.pdf
6. **Савчук Г.** Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя в польській історіософії другої половини XIX – першої половини XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Савчук. – Л., 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/28818.html>
7. **Сінкевич Є.** Львівське історичне середовище другої половини XIX ст. До проблеми порівняння з Краківською і Варшавською історичними школами / Є. Сінкевич // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. 36. наук. пр. – Рівне, 2008. – Вип. 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1736/52/>
8. **Тищик Б.** Освальд Бальцер – видатний історик права Львівського університету (до 150-річчя від дня народження і 75-річчя – смерті) / Б. Тищик // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Вип. 48. – Л., 2009. – С. 3–12.
9. Українські архівісти (XIX–XX ст.): бібліограф. довідник / Держ. комархів України. УНДІАСД; упоряд.: І. Б. Матяш [та ін.]. – К., 2007.
10. **Чорновол І.** Омелян Калитовський [Електронний ресурс] / І. Чорновол. – Режим доступу: <http://www.chasipodii.net/article/213/>
11. **Чорновол І.** Робітня Францішка Ксаверія Ліске у спогадах Омеляна Калитовського (матеріали із «Словника Івана Левицького») / І. Чорновол // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2007. – Т. 5. – С. 199–210.
12. **Юрейко П.** Освальд Бальцер: медієвістична спадщина [Електронний ресурс] / П. Юрейко. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nznuoa/ist/2009_14/19_Jurejko.pdf
13. **Julkowska V.** Ksawery Liske 1838–1891 / V. Julkowska // Złota Księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, we współpracy z Leonidem Zaskilniakiem. – Rzeszów, 2007. – С. 181–201.
14. **Lundgreen P.** Uniwersytet Lwowski i jego historycy (1784–1914): perspektywa porównawcza niemieckiego i austriackiego rozwoju / P. Lundgreen // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2005. – Т. 1. – С. 101–125.
15. **Maternicki J.** Polskie badania nad lwowskim środowiskiem historycznym w XIX i XX w. / J. Maternicki // Ibid. – С. 29–62.
16. **Maternicki J.** Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w. / J. Maternicki // Ibid. – Т. 3. – С. 23–45.
17. **Maternicki J.** Program badawczy «Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.» / J. Maternicki // Ibid. – Т. 1. – С. 13–28.
18. **Papée F.** Towarzystwo Historyczne 1886–1900 / F. Papée // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – С. 3–18.
19. **Pawelec T.** Szkoła czy środowisko? (Lwów I lwowscy historycy – uwagi metodologiczne) / T. Pawelec // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2005. – Т. 3. – С. 46–67.
20. **Toczek A.** Lwów – historycy w działalności towarzystw naukowych miasta (1867–1918) / A. Toczek // Ibid., 2007. – Т. 5. – С. 211–239.
21. **Tyszkowski K.** Polskie Towarzystwo Historyczne 1925–1936 / K. Tyszkowski // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – С. 89–138.

Надійшла до редколегії 18.11.2013

І. В. Якімова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЖІНКИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – У КІНЦІ 30-х рр. ХХ ст.:
БІОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано фемінологічний складник в історіографії української археологічної науки на основі біографічних студій, присвячених жінкам-археологам України другої половини ХІХ – кінця 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: жінки-археологи, мікроісторія, історія жінок, біографістика, біографічна стаття.

Якимов І. В. Женщины в археологической науке Украины второй половины XIX – конца 30-х гг. XX в.: биоисториографический аспект.

Проаналізована фемінологіческая составляющая в историографии украинской археологической науки на основе биографических исследований, посвященных женщинам-археологам Украины второй половины XIX – конца 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: женщины-археологи, микроистория, история женщин, биографистика, биографическая статья.

Період кінця ХХ – початку ХХІ ст. ознаменувався антропологізацією історичної науки, що, у свою чергу, обумовило «перенесение акцентов с изучения макроуровневых структур с генерализацией и обезличиванием на исследование прошлого на микроуровне, с позиций индивидуального опыта» [28, с. 106]. Це сприяло підвищенню інтересу вчених до вивчення людини у двох іпостасях: як чоловіка та жінки; саме вони стали об'єктом пізнання історичного процесу. Тому до кола історичних досліджень було додано такі нові напрямки, як історія ментальностей, антропологічно орієнтована історія, історія ідентичностей, мікроісторія, історія повсякденності, історія жінок, гендерні студії тощо [10, с. 129]. У сучасній Україні ці нові підходи «спонукали» дослідників на вивчення ролі жінки в українській історії. Доказом цьому стала поява наукової літератури, орієнтованої на дослідження ролі жінок, у даному випадку – досягнень жінок у науці, зокрема в археології.

У цьому контексті слід зазначити, що досягнення певних успіхів у дослідженні ролі жінок в археології було б неможливе без стрімкого розвитку української біографістики. Розбудова джерельної бази української історичної науки, залучення нових підходів і зростання уваги до особи суттєво вплинули на динаміку отримання нової біографічної інформації [10, с. 129], у тому числі й відносно жінок-археологів. Тому дослідники, які вивчають внесок жінок в археологію, активно застосовують напрацювання та

методи біографістики, щоб на їх основі відтворити й показати історіографію археології через особистість, у нашому випадку – через жінку-археолога.

У даній статті ми спробуємо здійснити історіографічний аналіз бібліографії, в якій уміщено біографічні дані жінок-археологів України другої половини XIX – кінця 30-х рр. XX ст. Зазначимо, що науковий матеріал аналізуватимемо за типами наукових видань. Тому в першу чергу опрацюємо публікації персональних і наукових біографій жінок-археологів України в біографічних довідкових виданнях і монографіях, які відображають майже всі сфери людської діяльності.

На наш погляд, насамперед необхідно виділити праці І. Г. Шовкопляса – автора фундаментальних бібліографічних видань із археології. Серед них «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). Огляд. Вивчення археологічних пам'яток» [25] і «Розвиток Радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія» [26], які було видано в 1960–70-х рр. у Києві й без яких неможливо відтворити ні історію археології в Україні, ні банк персоналій [9, с. 3]. У творах І. Г. Шовкопляса наведено перелік наукових праць майже всіх визначних археологів України, у тому числі й жінок, таких як М. І. Вязьмітіна, В. Є. Козловська, О. О. Кривцова-Гракова, О. Ф. Лагодовська, К. М. Мельник-Антонович, Н. Д. Полонська-Василенко, І. В. Фабриціус та інші, що свідчить про певні тенденції наукової активності жінок у галузі археології зазначеного періоду.

Не менш значущий галузевий біографічний довідник Г. Г. Мезенцевої «Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник», виданий в 1997 р. у Чернігові [11]. Слід зазначити, що в біографічних статтях довідників цього типу увагу акцентовано на діяльності особи в конкретній галузі знань, і не завжди розкрито інші складники її суспільно-професійної характеристики [10, с. 207]. Тому вони дають дуже мало відомостей про конкретного науковця та ілюструють лише один напрямок його професійної діяльності. Проте вищеназваний довідник містить «600 довідок про науковців, краєзнавців, музейних працівників, причетних до вивчення старожитностей України, переважно в XX столітті» [9, с. 3]. До нього також увійшли десять наукових біографій жінок-археологів. Серед них слід назвати біографії Л. М. Белової-Кудь, М. І. Вязьмітіної, О. О. Кривцової-Гракової, О. Ф. Лагодовської, І. В. Фабриціус та ін. Факт подання в цьому галузевому довіднику біографій жінок-археологів свідчить про спробу дослідників відтворити історіографію археології у двох іпостасях.

Деякі біографічні дані відносно жінок-археологів, таких як М. І. Вязьмітіна та В. Є. Козловська, можна знайти в універсальному довіднику С. Білоконя, виданому в Києві у 2002 р. під назвою «Довідник з історії України» [3, с. 902]. У ньому уміщено коротку біографічну статтю, присвячену В. Є. Козловській, із значним переліком використаних джерел [Там само, с. 325]. Також у довіднику, у біографії К. І. Білоцерківської, наявні деякі відомості про М. І. Вязьмітіну [Там само, с. 125], які дозволяють доповнити картину її наукових зв'язків.

Особливий інтерес для нас також становлять біографічні збірники регіонального характеру, оскільки жінки-археологи наукову діяльність змушені поєднувати із турботою про сім'ю, що «прив'язує» їх до територій, на яких вони проживають, чоловіки-археологи у цьому сенсі мобільніші. Тому слід звернути увагу на такий збірник, як «Відомі херсонські вчені-археологи: Бібліографічний довідник», виданий у 2000 р. у Херсоні під редакцією М. П. Оленковського. Його складено із нарисів про життя та наукову діяльність учених, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної археології. До кожної біографічної статті довідника додано перелік наукових праць відповідного вченого та список видань, присвячених йому [12]. Серед них ми знаходимо розлогу біографічну статтю про ученицю відомого херсонського археолога І. В. Гошкевича І. В. Фабриціус, яка продовжила починання свого вчителя в археології. У ній уміщено детальну інформацію про херсонський та київський періоди її життєдіяльності, відомості ж відносно петербургського періоду практично відсутні та потребують подальшого дослідження.

Слід також згадати і такий регіональний збірник, як «Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому Русі України», виданий у Києві у 2005 р. під редакцією В. О. Горбика. У ньому викладено біографічні статті, присвячені дослідникам, які певний період свого життя мешкали в Києві, досліджували пам'ятки міста, були активними учасниками історико-краєзнавчого руху України [5]. Серед них ми виявили біографію відомої жінки-археолога, музеєзнавця та охоронця пам'яток В. Є. Козловської. У статті дуже докладно подано інформацію про її наукову діяльність і творчі здобутки, проте відомості відносно батьків ученого та її сімейного стану відсутні, а отже, викликають науковий інтерес.

У цьому контексті необхідно зазначити, що біографічна інформація дуже часто повторюється, особливо у виданнях довідкового характеру, тому деякі з них не було подано в даній статті.

Не менш важливі для нашого дослідження видання монографічного характеру, присвячені жінкам-науковцям України, проте їх порівняно небагато, тому вони особливо цінні. Серед них слід назвати монографію Л. П. Шумрикової-Карагодіної «Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки...», яку було опубліковано у 2003 р. у Дніпропетровську. У книзі зроблено спробу висвітлити життя та наукову діяльність жінок-учених України із кінця XIX до середини XX ст. [27]. З усіх біографій зазначеного періоду, які увійшли до монографії, слід виділити біографію жінки-історика, археолога та археографа Н. Д. Полонської-Василенко. Життя та наукову діяльність ученого описано дуже докладно, також здійснено історіографічний огляд праць, присвячених дослідниці. Проте Л. П. Шумрикова-Карагодіна значну увагу приділила діяльності останньої як історика та педагога, тому відомості про археологічні та археографічні дослідження розглянуто недостатньо.

Серед усіх видань, присвячених Н. Д. Полонській-Василенко, особливо слід відзначити монографію І. В. Верби «Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко», яку було видано у 2008 р. у Ніжині [4]. У книзі на основі значного за обсягом архівного матеріалу подано докладну інформацію про життєвий і творчий шлях історика, висвітлено майже всі напрямки її наукової діяльності, у тому числі й археологічної, запропоновано періодизацію життя Н. Д. Полонської-Василенко та здійснено історіографічний аналіз праць, присвячених їй. Такі докладні та систематизовані біографічні дослідження в цілому дають можливість глибше проаналізувати життєвий і науковий шлях особистості, тобто пізнати особу у всій її багатогранності.

До наступної групи праць входять персональні та наукові біографії жінок-археологів України, які подано в періодичних виданнях і наукових збірниках, оскільки вони є найбільш мобільним і незалежним засобом здійснення наукової комунікації. Слід віддати належне науковим збірникам, на сторінках яких ми іноді зустрічаємо біографічні статті-дослідження, присвячені постатям, маловідомим у науці.

Необхідно звернути увагу на наукові збірники, які публікують у Дніпропетровську, такі як: «Історія й культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки» під редакцією Г. К. Швидько, «Проблеми археології Подніпров'я: науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії» під редакцією І. Ф. Ковальнової, «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» під редакцією С. І. Світленка та ін. На сторінках останніх дніпропетровських дослідників І. Ф. Ковальова і Г. Г. Руденко [6, с. 154–165; 7, с. 268–274; 15, с. 5–7; 16; 17, с. 124–129, 18, с. 121–129] опублікували наукові біографії таких жінок-археологів України кінця XIX – початку XX ст., як К. М. Мельник-Антонович, А. А. Карцова-Міклашевська, А. А. Скриленко та ін. Біографії останніх двох науковців опубліковано вперше, що зумовлює подальші дослідження. У статтях відтворено життєвий і творчий шлях названих жінок-учених, а також проаналізовано їх внесок у розвиток археологічної науки.

Біографічні статті-дослідження, присвячені жінкам-археологам, можна знайти в розділі «Персоналії» на сторінках збірника «Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних кошовностей України...», що виходить друком у Києві з 1993 р. У ньому знаходимо статтю В. М. Корпусової, присвячену висвітленню життєвого та творчого шляху М. І. Вязьмітіної [8, с. 8–12]. Саме завдяки зусиллям дослідниці біографію цієї жінки – видатного археолога було повернуто до історії археологічної науки. У статті В. М. Корпусова описує наукове оточення М. І. Вязьмітіної, окреслює основні віхи її життя і діяльності. Також у цьому збірнику подано статтю І. Г. Шовкопляса, присвячену К. М. Мельник-Антонович [24, с. 6–11], у якій ми знаходимо опис наукових здобутків дослідниці та її внеску в розвиток археологічної науки кінця XIX – початку XX ст.

Заслугує на увагу розлога біографічна стаття В. Павлової, у якій уміщено виклад життєвого й творчого шляху В. Є. Козловської [13, с. 200–221], у збірнику «Київ і кияни» за 2005 р. [13]. У ній розглянуто життя та діяльність дослідниці, а саме наведено перелік археологічних експедицій, у яких вона брала участь, робочих місць, на яких перебувала за роки свого життя, учених, із якими співпрацювала. Проте майже як і у всіх біографічних дослідженнях, присвячених В. Є. Козловській, у статті відсутня інформація про її дитинство, батьків і сімейний стан, що потребує подальшого дослідження.

Короткі біографічні нариси про таких жінок-археологів, як О. А. Кривцова-Гракова [21, с. 322, 323], О. Ф. Лагодовська [22, с. 98, 99], І. В. Фабриціус [19, с. 296, 297] та інших, ми знаходимо в журналі «Советская археология» та «Віснику археології, мистецтва, культурної антропології». Як правило, це переважно замітки, що стосуються ювілейних дат, некрологів, у яких обов'язково наведено, крім творчої характеристики, дати народження, закінчення навчального закладу, захисту дисертації, виходу основних публікацій і місця праці.

У вивченні історії археології зростає інтерес до мемуарної літератури, яка пізніше може стати одним із основних джерел гендерної археології. Її не так багато, проте вона дає уявлення про внесок жінок у науку, у тому числі й в археологію. У Москві у 2005 р. вийшли мемуари першої визнаної науковим товариством жінки-археолога П. С. Уварової «Былое. Давно прошедшие счастливые дни» [20]. Спогади графині Уварової дозволяють дізнатися про її наукові досягнення, про людей які оточували її, про епоху, що її сформувала. Проте основна тема спогадів – це справа, якій подружжя Уварових присвятило все своє життя, археологічні дослідження та збереження пам'яток старовини [Там само, с. 8].

У 2011 р. у Києві під редакцією В. Шевчука було опубліковано спогади Н. Д. Полонської-Василенко – відомого українського археолога та історика [14, с. 591]. Вони являють собою детальний опис життєвого й творчого шляху автора, містять докладні відомості про її наукове оточення, а також важливу інформацію про відносини між науковцями обох статей. У спогадах також знаходимо відомості й про інших жінок-учених цього періоду, зокрема про В. Є. Козловську [Там само, с. 210], яка була подругою автора. Слід зазначити, що дані відомості відносно В. Є. Козловської ми ще не зустрічали в жодній із біографічних статей, присвячених її життєвому та творчому шляху.

Таким чином, опубліковані мемуари допомагають осмислити процес становлення жінки як археолога як у Російській імперії, так і за радянських часів. В їх персональних та наукових біографіях відображено закономірності «освоєння жінками професіональних норм археологічного товариства» [2, с. 157], що становлять науковий інтерес для дослідників, які вивчають досягнення жінок в археології.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що бібліографія, присвячена жінкам-археологам, містить корисну інформацію про основні віхи життєвого і творчого шляху дослідниць. Адже всі проаналізовані наукові праці виконано в руслі історії жінок, у якій традиційно поки ще домінують описові й біографічні дослідження, тому особливі акценти на соціальні ролі жінок у науці в них не проставлено. Проте в подальшому ці напрацювання сучасної історіографії археології можуть мати значення для вивчення їх на основі гендерного підходу, який потребує постійного пошуку біографічних джерел.

На основі біоісторіографічного аналізу можна зробити висновок, що в сучасній Україні можна спостерігати тенденцію зародження такого нового напрямку в археології, як гендерна археологія. Він перебуває поки що на початковому етапі становлення, для якого характерні накопичення і пошук фактичного матеріалу та джерел, а також введення його до наукового обігу. Це дозволить певним чином показати шлях жінок в археологічну науку України і сформує сприятливе підґрунтя для подальшого оформлення напрямку гендерної археології.

Бібліографічні посилання

1. **Аксареева В. Г.** Биография, как источник гендерного изучения истории археологи / В. Г. Аксареева // Эпоха и личность: ракурсы исторического понимания. Тез. докл. V междунар. чтений памяти В. В. Иофе «Право на имя Биографика 20 века». – СПб., 2007. – С. 2–3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eu.spb.ru/news/files2007/theses2007.pdf>

2. **Аксареева В. Г.** «Мы, французы, не привыкли видеть русскую даму, занимающуюся науками, и в особенности археологией...»: мемуары графини Прасковьи Сергеевны Уваровой в гендерном прочтении / В. Г. Аксареева // Вестн. ЧГУ. История – 2009. – № 32 (170). – С. 157–163.

3. **Білокінь С.** Козловська В. Є. / С. Білокінь // Довід. з історії України. – Вид. 2-ге. – К., 2001.

4. **Верба І. В.** Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973): монографія / І. В. Верба. – Ніжин, 2008.

5. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довід. – К., 2005. – Ч. 1.

6. **Ковальова І. Ф.** А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 154–165.

7. **Ковальова І. Ф.** Персонажі Катеринославської археології кінця XIX – поч. XX ст. / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2005. – С. 268–274.

8. **Корпусова В. М.** З історії київської інтелігенції XX ст. (до сторіччя народження М. І. Вязьмітіної (22. 04. 1896 – 3. 04. 1994) / В. М. Корпусова // Музейні читання. Матеріали наук. конф., 17–18 груд., 1996 р. – К., 1996. – С. 8–12.

9. **Ляшко С. М.** Деякі роздуми щодо створення біографічного словника дослідників археології України на тлі творчої діяльності Віталія Васильовича Отрошенка [Електронний ресурс] / С. М. Ляшко. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtdza/2007_7/lishko.pdf

10. **Ляшко С. М.** Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття: історичні та теоретико-методологічні засади / С. М. Ляшко. – Запоріжжя, 2010.

11. **Мезенцева Г. Г.** Дослідники археології України: енцикл. словн.-довід. / Г. Г. Мезенцева; відп. ред. В. П. Коваленко. – Чернігів, 1997.

12. **Оленковський М.** Вони прославили наш край. Відомі херсонські учені-археологи / М. Оленковський. – Херсон, 2000. – Вип. 1.
13. **Павлова В. В.** Є. Козловська – археолог і музейний діяч Києва / В. Павлова // Київ і кияни. Матеріали щоріч. наук.-практ. конф. (Музей історії міста Києва). – К., 2005. – Вип. 5.
14. **Полонська-Василенко Н.** Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К., 2011.
15. **Руденко Г. Г.** А. А. Скриленко – перша дослідниця антропоморфної пластики Трипілля / Г. Г. Руденко // Борисфен. – 2006. – № 5. – С. 5–7.
16. **Руденко Г. Г.** Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Г. Руденко. – Д., 2011.
17. **Руденко Г. Г.** Внесок К. М. Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з пробл. археології, давньої історії та етнографії / відп. ред. І. Ф. Ковальова. – Д., 2009. – С. 124–129.
18. **Руденко Г. Г.** Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович / Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.
19. **Славин Л. М.** И. В. Фабрициус (1882–1966: Некролог) / Л. М. Славин // Сов. археология. – 1966. – № 3. – С. 296–297. – Далее: СА.
20. **Уварова П. С.** Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М., 2005.
21. **Формозов А. А.** О. А. Кривцова-Гракова (1895–1970: Некролог) / А. А. Формозов // СА. – 1970. – № 4. – С. 322–323.
22. **Черняков И. Т.** Олена Лагодовська: [1899–1958] / И. Т. Черняков // Античность. – № 4–6. – 2000. – С. 98–99.
23. **Чубур А. А.** Археологи и археология центра Европейской России: взгляд сквозь призму гендера / А. А. Чубур // Антропология академической жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archaeology.ru/arch_news/site_news_1.html
24. **Шовкопляс І. Г.** К. М. Мельник (1859–1942) / І. Г. Шовкопляс // Музейні читання. Матеріали наук. конф., 24 груд. 1999 р. – К., 2000. – С. 6–11.
25. **Шовкопляс І. Г.** Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). Огляд. Вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. – К., 1957.
26. **Шовкопляс І. Г.** Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К., 1969.
27. **Шумрикова-Карагодіна Л. П.** Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття) / Л. П. Шумрикова-Карагодіна. – Д., 2003.
28. **Шутова О. М.** Тенденции антропологизации в современной историографии: история повседневности, устная и гендерная история / О. М. Шутова // Краеведение и специальные исторические дисциплины. – Мн., 2002. – Вып. 1. – С. 106–121.

Надійшла до редколегії 18.11.2013

УДК 930: 329.21

О. В. Головіна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МОНАРХІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ XX ст.

Здійснено загальний огляд історіографії діяльності монархічних політичних об'єднань у роботі Державної думи Російської імперії на початку XX ст.

Ключові слова: монархічні організації, праві політичні об'єднання Російської імперії, історіографія проблеми, Державна дума.

Головина О. В. Историография деятельности монархических политических объединений в Государственной думе Российской империи начала XX в.

Подан обший обзор историографии деятельности монархических политических объединений в работе Государственной думе Российской империи в начале XX в.

Ключевые слова: монархические организации, правые политические объединения Российской империи, историография проблемы, Государственная дума.

Один із найважливіших наслідків першої російської революції 1905–1907 рр. – зміна форми державного правління Російської імперії у результаті прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р. У політичному відношенні перехід до буржуазної монархії відбувався у вигляді керування державою за допомогою представницького органу влади із одночасним формуванням партійної системи. Для діяльності політичних організацій, починаючи з перевороту 3 червня 1907 р., характерне переміщення політичної активності та партійної боротьби до виборного органу державної влади – Державної думи.

В охоронному таборі Російської імперії початку XX ст. перехід до парламентських форм політичної боротьби відбувався із запізненням. У політичному відношенні сили правлячого класу відставали від ліберальних і соціал-демократичних, по-перше, у результаті більш пізнього, порівняно із іншими класами, формування політичних організацій, а по-друге, через неприйняття представницького органу та ідеї обмеження самодержавної влади в цілому.

Наприкінці 1907 р. спостерігалось максимальне збільшення кількості монархічних організацій за весь час їх існування. Досягнувши свого піку в момент остаточної поразки революції, чисельність ультраправих монархічних об'єднань почала стрімко зменшуватись. У часи промислового піднесення (1912–1914) та активізації політичної діяльності окремих партій зростання активності «Союза русского народа» не спостерігалось, останній діяв скоріше формально, ніж як реальна політична сила. Принаймні поживавлення робочого руху в 1912 р. не привело до різкого опору з боку членів «Союза русского народа». На початку Першої світової війни Російську

імперію охопили патріотичні настрої, що знайшло відображення й у тимчасовій активізації монархічних об'єднань, зокрема їх діяльності в Державній думі.

Крім монархічних до організацій, що підтримували існуючий лад, належали також правонаціоналістичні об'єднання. Російський націоналізм як доктрину було сформовано в межах монархічної ідеології. Нова ідеологія (великоросійський націоналізм) мала згуртувати навколо себе прихильників збереження російської державності та зміцнення влади російського монарха на ідеологічних засадах «самодержавие – православие – народность». Таким чином, до історіографії монархічних партій і організацій можна віднести праці, присвячені історії політичних об'єднань охоронного табору, починаючи із таких ультраправих угруповань, як чорносотенні союзи, та включаючи діяльність націоналістичних політичних фракцій у Державній думі.

Діяльність правих (монархічних та націоналістичних) політичних об'єднань була значною частиною роботи Державної думи, що знайшло відображення в численних публікаціях, присвячених як діяльності Державної думи та третьочервневої системи в цілому, так і визначеним політичним організаціям. Отже, в історіографії наявна достатня кількість праць, що дозволяє проаналізувати глибину дослідження діяльності монархічних об'єднань у Державній думі Російської імперії початку XX ст. Вивчення історіографії монархічних об'єднань та визначення основних тенденцій у дослідженні їх діяльності досить актуальне, оскільки дозволяє виділити проблеми й дискусійні питання, які потребують особливої уваги, що є одним із методологічних завдань історіографічних досліджень і необхідною умовою подальшого ґрунтовного дослідження цих політичних організацій.

Політика монархічних об'єднань у російській Державній думі стала предметом самостійних досліджень лише на сучасному етапі історіографії політичних організацій Російської імперії початку XX ст. Але в радянській історіографії наявна значна кількість праць, у яких побіжно було розглянуто дану проблематику. Серед праць, присвячених загальним питанням соціально-економічної і політичної історії Російської імперії початку XX ст., можна виділити такі, що стосуються третьочервневої системи та, зокрема, діяльності Державної думи [2; 3; 7–9; 23]. Кількість представників охоронного табору протягом діяльності Державної думи чотирьох скликань змінювалася, що відповідно вплинуло на загальний обсяг досліджень діяльності монархічних об'єднань у кожному скликанні Думи.

Думу перших двох скликань розпускали як контрпродуктивну у зв'язку з тим, що в ній домінували ліберальні та ліві партії. Зважаючи на це, у роботах, присвячених дослідженню історії Державної думи перших двох скликань, як правило, немає відомостей про монархічні політичні угруповання. Активна діяльність правих організацій розпочалась у Державній думі III та IV скликань, що знайшло відображення в історіографії політичних партій та організацій початку XX ст.

Дослідження діяльності монархічних партій і організацій, зокрема й у Державних думах у 1906–1917 рр., можна умовно поділити на три періоди: дореволюційний, радянський і сучасний. У межах кожного періоду наявні праці можуть бути розділені на кілька груп.

До першої групи можна віднести праці державних діячів і політичних лідерів початку ХХ ст., у яких проаналізовано діяльність монархічних об'єднань у Державній думі.

Другу групу становлять загальні праці з історії Російської імперії, у яких розглянуто події періоду політичної реакції 1907–1911 рр. і подальшого періоду поступового промислового піднесення та формування революційної ситуації в 1912–1914 рр., а також праці, присвячені третьочервневій системі.

До третьої групи належать дослідження, предметом яких є діяльність правих політичних об'єднань як монархічної, так і націоналістичної спрямованості в Російській імперії та на території Наддніпрянської України.

Перші спроби опрацювання та аналізу накопиченого матеріалу щодо діяльності численних політичних угруповань у Державній думі були здійснені безпосередніми свідками та учасниками подій ще під час формування в Російській імперії представницького органу.

Важливе значення для дослідження історіографії монархічних об'єднань мають праці сучасників – політичних лідерів і державних діячів періоду третьочервневої системи: В. І. Ульянова (Леніна), С. Ю. Вітте, П. А. Столипіна, В. М. Коковцева, П. М. Мілюкова, В. В. Шульгіна та ін. [4; 12; 15–17; 26; 28]. У публікаціях цієї групи розглянуто формування парламентаризму, формування партій та їх політичну діяльність у I, II, III та IV Державних думах, оскільки їх автори були тими, хто впливав на напрямок руху політичних процесів, які відбувались у той час. У працях наведено відомості про партійний склад Державної думи, розкрито методи й форми парламентської боротьби, що застосовували в той час, описано політичні портрети певних діячів, зокрема правого табору: В. М. Пуришкевича, М. Є. Маркова (Маркова Другого) та ін.

Історичним джерелом для правильного розуміння співвідношення політичних сил на державній арені й важливим історіографічним джерелом є праці осіб, які займали посаду голови Ради міністрів Російської імперії. Важливе значення з огляду на постійне зростання уваги в сучасній російській історіографії до діяльності та постаті П. А. Столипіна має дослідження його опублікованих праць і листування [26], що є цінним джерелом для вивчення діяльності політичних об'єднань правої спрямованості в Державній думі. Заслужують на увагу спогади В. М. Коковцова [12], наступного за П. А. Столипіним голови Ради міністрів Російської імперії (1911–1914), який діяв у період пожвавлення революційного руху, в умовах кризи самодержавства, напередодні загрози військового конфлікту із Німеччиною та Першої світової війни.

Незважаючи на те що мемуарам як джерелу притаманний суб'єктивізм у висвітленні подій і явищ, вони мають велике історіографічне значення й

цінність для вивчення діяльності політичних партій Російської імперії на початку XX ст., оскільки для них характерні певні дослідні елементи, що дає можливість розглядати їх не тільки в джерелознавчому, але й в історіографічному плані.

Особливе значення для дослідження діяльності політичних (зокрема монархічних) об'єднань у Державній думі мають твори В. І. Леніна, у яких ґрунтовно проаналізовано як програмні установки, так і методи політичної і партійної боротьби. Статті В. І. Леніна, присвячені зловідомим питанням політичної боротьби, необхідно розглядати як історичне джерело для вивчення політичної історії початку XX ст., і водночас вони – важливе історіографічне джерело, одні з перших праць, у яких розглянуто діяльність монархічних об'єднань [15; 16]. Твори В. І. Леніна про діяльність правих політичних організацій в їх сукупності складають важливу частину досліджень з історії цих політичних об'єднань. Дані дослідження ґрунтуються на аналізі офіційних документів, матеріалів політичних партій та організацій, численних друкованих видань.

Спогади одного із лідерів великоросійських націоналістів, члена Державної думи, редактора газети «Киевлянин» В. В. Шульгіна – важливе джерело для вивчення діяльності правих політичних об'єднань, зокрема партії націоналістів – «Всероссийского национального союза» (починаючи із її створення 31 січня 1910 р.) та фракції «прогрессивных русских националистов» у IV Державній думі [28]. У своїх мемуарах автор змальовує яскраву картину історії Російської імперії початку XX ст., показує діяльність у Державній думі різноманітних політичних сил та окремих державних і політичних діячів. За висловом В. П. Владимірова, автора вступної статті до першого видання (1979) мемуарів «Годы», у яких висвітлено діяльність В. В. Шульгіна в Державній думі в період із 1907 по 1917 р., «перед читателем проходить красочно выписанная, будто сошедшая с картины Репина «Государственный совет», галерея бывших властителей царской России» [Там же, с. 13]. Особливе значення мемуари В. В. Шульгіна набувають із огляду на висвітлення в них подій на території України, починаючи із оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і до Лютневої революції 1917 р.

За радянських часів дослідження діяльності політичних сил охоронного табору здійснювали нерівномірно. У радянському періоді розвитку історіографії можна виділити кілька етапів. На першому етапі радянського періоду розвитку історичної науки, що розпочався після Жовтневої революції та тривав до середини 30-х рр., незважаючи на наявність достатньої кількості праць, присвячених різним аспектам діяльності чорносотенних угруповань, діяльність монархічних об'єднань в Державній думі окремо не розглядали.

У 1930–50-ті рр., на другому етапі радянського періоду історіографії, діяльність монархічних організацій у Державній думі практично не досліджували. В історичній літературі, у якій аналізували праві об'єднання, діяльність останніх описували системою оцінок, обумовленою місцем і роллю

лю монархічних організацій у політичних процесах 1905–1917 рр. У радянській історичній науці панувала схема аналізу останніх десятиліть існування Російської імперії, що відповідала визначеному в праці «История ВКП(б). Краткий курс» напрямку. Згадки про діяльність чорносотенних угруповань можна знайти як в узагальнюючих роботах із соціально-політичної історії Російської імперії та України, так й у більшості праць з історії ВКП(б) [16], але ці згадки мають однобічний, тенденційний характер.

У курсі лекцій, прочитаному в 50-ті рр. у Вищій партійній школі при ЦК КПРС та опублікованому в окремому виданні, Є. Д. Черменський досліджував історію Росії на початку XX ст., зокрема продовжив розгляд історії внутрішньої політики, діяльності Державної думи, історії політичної боротьби. У лекції, присвяченій активізації робітничого руху напередодні Першої світової війни, було розкрито тактику передвиборчої боротьби перед виборами до IV Державної думи, наведено порівняльну таблицю партійного складу III та IV Державних дум [29]. Розділ, у якому розглянуто діяльність IV Державної думи, в основному присвячений політичній боротьбі соціал-демократичної фракції в Думі, виступам робітничих депутатів. Діяльність правих політичних об'єднань, що із націоналістами та правими становили 185 депутатів, а разом із октябристами – правооктябристську більшість, у праці не розглянуто.

Після 30–50-х рр. розпочинається наступний етап вивчення політичної історії Російської імперії початку XX ст. У 60–80-ті рр. історію монархічних об'єднань описують у численних узагальнюючих монографіях із соціально-політичної історії Російської імперії. У цих дослідженнях уперше розглянуто діяльність політичних об'єднань охоронного табору як складник загальноросійських політичних процесів, також виходить друком значна кількість праць, присвячених діяльності Державної думи на різних етапах існування третьочервневої системи.

У 1976 р. вийшла монографія Є. Д. Черменського, присвячена аналізу діяльності IV Думи в роки війни [30]. Довоєнний період її діяльності розглянуто в першому розділі, в якому висвітлено й деякі сюжети з історії III Думи. Автор докладно аналізує історіографію третьочервневої системи, зупиняється на питаннях, що на той час становили предмет дискусій у історичній науці, зокрема щодо державного устрою Російської імперії після прийняття нових «Основных законов Российской империи» та державного перевороту 3 червня 1907 р. У праці переконливо аргументовано питання наявності конституції, хоча й надзвичайно обмеженої, фіктивної [Там же, с. 25]. Автор розглянув причини неможливості проведення реформ, ґрунтовно дослідив наявні в Державній думі дискусії щодо впровадження ліберальної політики або відновлення абсолютистської влади.

За радянських часів, коли пріоритет у дослідженнях питань політичної історії надавали комуністичній партії більшовиків, монархічні об'єднання згадували лише в контексті класової боротьби. У публікаціях, у яких розглядали діяльність поміщицьких і буржуазних партій у Російській імперії

початку XX ст., аналіз діяльності останніх у Державній думі займає досить скромне місце [13; 24]. Проблематика функціонування правих політичних сил у Державній думі знайшла відображення в працях дослідників третьочервненої системи А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, Ю. Б. Соловйова. У своїх монографіях А. Я. Аврех охоплює весь період третьочервненої системи; праці В. С. Дякіна присвячені дослідженню взаємовідносин царизму та буржуазії з 1907 р. включно до Першої світової війни; у творах Ю. Б. Соловйова розглянуто політику царизму щодо дворянства із кінця XIX ст. до 1914 р. Таким чином, дослідження А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, Ю. Б. Соловйова охоплюють увесь період функціонування Державної думи. В їх монографіях розглянуто питання діяльності правих у роботі Державної думи, зосереджено увагу на їх участі в розгляді робочого й аграрного питань та у виробленні зовнішньополітичного курсу.

У працях, присвячених третьочервневій системі, В. С. Дякін дослідив політику царизму й Думи в 1907–1911 рр., із 1911 по 1914 р. та в роки Першої світової війни [7–9]. У монографії, присвяченій політичній кризі в Російській імперії 1907–1911 рр., історик розглянув класовий характер третьочервненої монархії, дослідив взаємовідносини царизму із буржуазією [9]. Продовженням цієї праці за проблематикою та завданнями є монографія, що вийшла через десять років та є підсумком ґрунтовного опрацювання проблеми [7]. Роботу, у якій розглянуто політику царизму щодо буржуазії під час Першої світової війни [8], було видано в 1967 р., у ній В. С. Дякін визначив ключові аспекти відносин самодержавства й дворянства в умовах третьочервненої монархії, вивчення яких продовжив протягом наступних двадцяти років.

До видань, у яких розглянуто внутрішню політику царизму, належить також монографія Ю. Б. Соловйова [23], що є продовженням його попередніх досліджень та хронологічно завершує вивчення взаємовідносин самодержавства й дворянства. Історик розглянув обрану проблематику, починаючи з кінця XIX ст. до початку Першої світової війни. Надруковану в 1990 р. працю написано з урахуванням проведених на той час досліджень А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, виданих колективних монографій. Здійснивши загальний аналіз політичної ситуації і діяльності партій у цілому, автор вирішив не зупинятися на цих питаннях окремо. А відтак, робота набула певної фрагментарності, ставши збіркою взаємопов'язаних нарисів, метою написання яких стало дослідження еволюції відносин самодержавства та дворянства в післяреволюційну епоху, аналіз становища правих сил.

Дослідженню третьочервненої системи протягом усього періоду її існування та діяльності Державної думи присвячено низку праць А. Я. Авреха [2; 3]. У своїх публікаціях автор наводить періодизацію історії третьочервненої системи, яку узгоджує із діяльністю Державної думи. Монографія, присвячена третьочервневій системі 1910–1912 рр., розглядає другий період існування III Державної думи [2]. Автор проаналізував діяльність Думи стосовно національного й робочого питань, докладно

дослідив формування та діяльність політичних партій і думських фракцій, зокрема партії націоналістів. У роботі наведено значний обсяг нових архівних документів, дореволюційні та закордонні видання (спогади В. М. Коковцова, збірки статей П. Б. Струве, А. Ф. Коні та ін.), матеріали періодичних видань різноманітних політичних сил того часу: «Русская мысль», «Голос Москвы», «Новое время», «Социал-демократ», «Речь», «Окраины России», «Славянские известия».

В іншій монографії А. Я. Авреха, що є продовженням попередньої, розглянуто взаємовідносини IV Державної думи та влади в передвоєнні роки в умовах політичної кризи [3]. Спираючись на значний обсяг джерел, А. Я. Аврех проаналізував діяльність партій думської більшості, зокрема правих. Дослідження присвячено співвідношенню класових сил у партійній боротьбі та органах державної влади. Праці А. Я. Авреха – цінне історіографічне джерело для дослідження тенденцій, актуальної проблематики та дискусійних питань у вивченні російських монархічних організацій у визначений період.

У колективній монографії «Непролетарские партии России: Урок истории» розглянуто діяльність правих політичних об'єднань у III Думі, передвиборчу тактику правих та їх спроби об'єднання із націоналістами. У третьому та четвертому розділах проаналізовано кризу чорносотенних організацій, поразку правих партій у боротьбі із революцією в період нового революційного піднесення [18].

Таким чином, у радянський період з'явилася значна кількість праць узагальнюючого характеру з історії третьочервневої системи та Державної думи у Російській імперії, діяльності поміщицьких партій та організацій початку XX ст.

Для сучасного (або пострадянського) періоду дослідження діяльності монархічних об'єднань у 1906–1917 рр. характерне підвищення інтересу до цієї малодослідженої сторінки історії та стрімке зростання кількості публікацій, присвячених даній проблематиці. Серед узагальнюючих праць із історії монархічних об'єднань значне місце посідають твори І. В. Омелянчука [19], у яких проаналізовано основні напрямки та форми діяльності чорносотенних партій та організації, розглянуто способи практичної реалізації політичної доктрини монархістів.

У публікаціях, присвячених діяльності російських націоналістичних об'єднань, також проаналізовано діяльність представників цих політичних сил у Державній думі. Праці сучасних російських дослідників Д. О. Коцюбинського [14], С. М. Санькової [22] з історії «Всероссийского национального союза» та ідеологічних засад його діяльності підготовлені на основі комплексів раніше недоступних джерел та усувають існуючі прогалини в дослідженні правих політичних об'єднань у роботі III та IV Державній думі Російської імперії початку XX ст. Приналежність великоросійських націоналістичних політичних об'єднань за ідеологічною спрямованістю до

монархізму, що є консервативною ідеологією, у сучасній історіографії є питання дискусійне.

Крім узагальнюючих видань, присвячених загальним питанням діяльності правих політичних об'єднань розглядуваного періоду, останнім часом вийшли друком праці А. О. Іванова, Р. Б. Ромова та інших, що висвітлюють діяльність монархічних організацій у Державній думі Російської імперії [10; 20]. Актуальність даного напрямку дослідження в сучасній російській історіографії підтверджують захищені дисертації на тему діяльності правих політичних сил у Державній думі [6; 11; 21].

Окремо слід відзначити твори, присвячені діяльності П. А. Столипіна. Ставлення до цієї постаті з боку історичної науки змінювалося відповідно до визначених ідеологією напрямків досліджень. Поступове зміщення акцентів в оцінці діячів російської політики початку ХХ ст. у цілому з негативно-нейтральних до позитивно-апологетичних обумовлювалося змінами в суспільній свідомості у 1990-х рр.

Протягом двох останніх десятиліть у російській історіографії з'явилася низка публікацій, починаючи від літературно-художніх та науково-популярних видань до історичних досліджень, масово перевидують праці П. А. Столипіна, його промови в Державній думі та Державній раді [26]. Таке стрімке зростання кількості публікацій, у більшості випадків підготовлених апологетами П. А. Столипіна, обумовлено як можливістю вивчення малодослідженої теми, так і пошуками в сучасній Росії нових ідеологічних засад розбудови держави, спробами повернутися до ідей російського монархізму та націоналізму початку ХХ ст.

У працях дослідників діяльності політичних об'єднань правої спрямованості А. П. Авреха [1] та С. О. Степанова [25] продовжено розгляд наукової проблематики, над якою працювали кілька десятиліть, причому столипінська тема є однією з найважливіших. Твори згаданих істориків написано на основі ґрунтовного дослідження як уже відомих, так й уведених уперше історичних джерел.

У сучасній українській історіографії постать П. А. Столипіна також викликає інтерес, дослідження цього історичного діяча і його вплив на соціально-політичну та економічну історію Російської імперії та зокрема України обумовлене науковою і політичною актуальністю цієї проблематики. Фундаментальне історичне дослідження Д. В. Табачника й В. М. Вороніна присвячено П. А. Столипіну як реформатору та як «взірцю православного державного діяча» [27].

В останні роки в Україні проводять дослідження, в яких розглядають як діяльність Державної думи Російської імперії на регіональному рівні, на матеріалах окремих губерній, так і публікації, присвячені діяльності російських монархічних партій на території України як частини Російської імперії (більш докладно див. [5]).

В українській історіографії також наявні праці, у яких досліджено участь представників російських монархічних партій, що функціонували на

території України в Державній думі. У статті А. О. Якуніної [31], наприклад, досліджено питання участі російських монархічних та націоналістичних партій у виборах до Державної думи перших чотирьох скликань, виборчої тактики правих партій на території України. Автор дослідила та провела порівняльний аналіз партійного складу I та II Державних дум, із урахуванням кількості членів, обраних від України. У статті відслідковано динаміку зростання кількості представників правих сил у Державній думі із урахуванням виборчих та партійних блоків, акцентовано увагу на розгляді на різних етапах роботи Думи «українського питання» (стосовно української школи та мови). Ця тема в українській історіографії потребує подальшого вивчення.

Проаналізувавши стан вивчення діяльності монархічних політичних об'єднань у Державній думі Російської імперії початку XX ст., можна зробити висновок, що дану проблематику вивчено недостатньо. Незважаючи на наявність в історіографії великої кількості праць, присвячених третьочервневій системі та діяльності Державної думи, і праць, у яких розглянуто діяльність правих політичних об'єднань початку XX ст., зокрема і в Державній думі, у визначеній проблематиці ще існують малодосліджені проблеми й дискусійні питання, що потребують подальшого ґрунтовного опрацювання. Водночас є нагальна потреба у вивченні історіографії діяльності російських монархічних об'єднань, зокрема на території України, з метою визначити основні напрямки подальших досліджень соціально-політичної історії України початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Аврех А. Я.** П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М., 1991.
2. **Аврех А. Я.** Столыпин и Третья Дума / А. Я. Аврех. – М., 1968.
3. **Аврех А. Я.** Царизм и IV Дума (1912–1914) / А. Я. Аврех. – М., 1981.
4. **Витте С. Ю.** Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – М., 1960. – Т. 3 (17 октября 1905–1911). Царствование Николая II.
5. **Головіна О. В.** Сучасна історіографія монархічних організацій в Україні: особливості і тенденції / О. В. Головіна // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. – Д., 2013. – Вип. 8. – С. 70–77.
6. **Долгих Ф. И.** Правые в III и IV Государственных Думах России (1907–1917 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ф. И. Долгих. – М., 2004.
7. **Дякин В. С.** Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: разложение третьеиюньской системы / В. С. Дякин. – Л., 1988.
8. **Дякин В. С.** Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917) / В. С. Дякин. – Л., 1967.
9. **Дякин В. С.** Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л., 1978.
10. **Иванов А. А.** Последние защитники монархии. Фракция правых IV Государственной думы в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. А. Иванов. – СПб., 2006.

11. **Іванов А. А.** Правый спектр Государственной Думы и Государственного Совета России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. А. Иванов. – СПб., 2011.
12. **Коковцов В. Н.** Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919 / В. Н. Коковцов / сост., авт. вст. ст., коммент., имен. указ. С. С. Волк. – М., 1991.
13. **Комин В. В.** История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России: факультатив. курс лекций / В. В. Комин. – Калинин, 1970.
14. **Коцюбинский Д. А.** Русский национализм в начале столетия: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М., 2001.
15. **Ленин В. И.** Политические партии в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. [5-е изд.]: в 55 т. – Т. 21. – М., 1976. – С. 275–287.
16. **Ленин В. И.** Итоги выборов / В. И. Ленин // Там же. – Т. 22. – С. 319–344.
17. **Милюков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милюков. – М., 1991.
18. **Непролетарские партии России: урок истории.** – М., 1984.
19. **Омельяничук И. В.** Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельяничук. – К., 2006.
20. **Ромов Р. Б.** Правая фракция в Государственной думе / Р. Б. Ромов // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М., 2005. – С. 452–462.
21. **Ромов Р. Б.** Фракция правых в III Государственной думе (1907–1912): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Р. Б. Ромов. – М., 2003.
22. **Санькова С. М.** Русская партия в России. Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С. М. Санькова. – Орёл, 2006.
23. **Соловьев Ю. Б.** Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1990.
24. **Спирин Л. М.** Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в.–1920 г.) / Л. М. Спирин. – М., 1977.
25. **Степанов С. А.** Загадки убийства Столыпина / С. А. Степанов. – М., 1995.
26. **Столыпин П. А.** Нам нужна Великая Россия...: полн. собр. речей в Гос. думе и Гос. совете. 1906–1911 гг. / П. А. Столыпин / предисл. К. Ф. Шацилло; сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского. – М., 1991.
27. **Табачник Д. В.** Крестный путь Петра Столыпина / Д. В. Табачник, В. Н. Воронин. – Х., 2012.
28. **Шульгин В. В.** Годы. Дни. 1920 / В. В. Шульгин. – М., 1990.
29. **Черменский Е. Д.** Россия в годы подъема рабочего движения перед первой мировой войной (1912–1914 гг.): лекции, прочитанные в Высш. партийн. шк. при ЦК КПСС / Е. Д. Черменский. – М., 1951.
30. **Черменский Е. Д.** IV Государственная дума и свержение царизма в России / Е. Д. Черменский. – М., 1976.
31. **Якуніна А. О.** Участь монархічних організацій України у виборах до Державних Дум (1907–1913 рр.) / А. О. Якуніна // Грані. – 2010. – № 2. – С. 16–21.

Надійшла до редколегії 20.02.2014

УДК94(477) «1941–1945»

А. Ф. Медведовська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ХОЛОКОСТ В УКРАЇНІ У СПОГАДАХ ТА УЯВЛЕННЯХ НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Подано огляд існуючих наративних джерел неєврейського походження, які містять згадки про Холокост на території України. Проналізовано деякі регіональні аспекти та особливості спогадів місцевого населення про геноцид євреїв, досліджено історичні умови, за яких вони були сформовані.

Ключові слова: Холокост, пам'ять про Холокост, неєврейське населення, спогади, міжетнічні відносини, суспільна думка, політика пам'яті.

Медведевская А. Ф. Холокост в Украине в воспоминаниях и представлениях нееврейского населения.

Представлен обзор существующих нарративных источников нееврейского происхождения, которые содержат упоминания о Холокосте на территории Украины. Проанализированы некоторые региональные аспекты и особенности воспоминаний местного населения о геноциде евреев, исследованы исторические условия, оказавшие влияние на их формирование.

Ключевые слова: Холокост, память о Холокосте, нееврейское население, воспоминания, межэтнические отношения, общественная мысль, политика памяти.

Протягом майже семи десятиліть збирання матеріалів і документів з історії Холокосту було накопичено значну кількість свідчень, спогадів, інтерв'ю очевидців подій. Ці матеріали, безумовно, складають важливу і надзвичайно інформативну групу джерел – *усну історію*. Переважна більшість із них – це спогади євреїв, яким вдалося врятуватися. Дані спогади різні за характером, формою викладу та методами, застосованими в ході роботи з респондентами. Але такі свідчення жертв відображають дійсність суб'єктивно. Перебуваючи в епіцентрі подій, зважаючи на екстремальні умови та стресовий стан, приречені на загибель і випадково врятовані євреї не завжди могли точно реконструювати події під час безпосереднього знищення та об'єктивно описати ставлення місцевого населення до політики переслідування євреїв. Оскільки їх досвід переважно ґрунтувався на постійному зіткненні з ворожістю середовища, в якому їм доводилося виживати за часів німецької окупації, вони не були орієнтовані на всебічне фіксування подій, тому в їх розповідях деякі аспекти було втрачено або висвітлено однобоко.

Спогади сторонніх свідків не лише допомагають доповнити історичну картину фактичними деталями, але часто являють собою чи не єдине наративне джерело інформації про знищення єврейської громади населеного пункту в тому випадку, коли мова йде про невелике містечко або село, де не залишилося тих, хто вижив. До цих свідчень також можна звернутися, визначаючи сприйняття суспільством Холокосту, оскільки неєвреї складали більшість цього суспільства і безпосередньо могли бачити як реагувало та оцінювало населення політику нацистів щодо євреїв. Однак в українській

історіографії все ще відчувається брак досліджень у даному напрямку. Тому мета цієї статті – огляд та аналіз репрезентативного кола існуючих наративних джерел неєврейського походження і комплексів матеріалів усної історії, які висвітлюють сприйняття та уявлення місцевого населення про Холокост на території України.

Серед відомих опублікованих творів, що містять спогади очевидців-неєвреїв про Холокост в Україні, слід назвати роман-документ «Бабин Яр» Анатолія Кузнецова [7] та «Шоа» у Львові» Євгена Наконечного [8]. Їх жанр можна визначити як *мемуарні есе*, оскільки вони являють собою певну суміш спогадів, роздумів та інколи історичних екскурсів. Кожен із цих творів репрезентативний для Центрально-Східного та Західного регіонів України. Але відрізняють їх не лише географічна спрямованість опису, а також і час написання, і мотивація авторів. Так, роман-документ «Бабин Яр», як відомо, уперше вийшов друком у 1966 р., у № 8–10 журналу «Юность». Текст роману в цьому виданні було спотворено значними скороченнями через відверті антирадянські випадки, які не могла пропустити цензура. Лише в 1991 р. «Бабин Яр» було опубліковано в Москві та Києві в повному варіанті. Головна ідея створення цих мемуарів – протест проти замовчування і наполегливого стирання з пам'яті місця масового знищення окупаційною владою тисяч людей: цивільного населення різних національностей, військовополонених, душевнохворих та ін. Автор детально описує свої спогади про розстріли київських євреїв, якими нацисти розпочали масове знищення населення міста, подає яскраві, образні сюжети стосовно суспільних відносин, життя та виживання в окупованому Києві. Це було перше і єдине такого типу наративне джерело, створене за радянського періоду.

Що стосується іншого зазначеного твору – «Шоа» у Львові», то він вийшов набагато пізніше, у 2006 р. у Львові. Його автор Є. Наконечний, український історик та мовознавець, писав ці мемуари вже на схилі літ. Твір постав як реакція на гіперболізацію українського антисемітизму й антиєврейських дій українських націоналістів під час Холокосту. Тож головне завдання цих спогадів – об'єктивно показати українсько-єврейські відносини, як автор їх запам'ятав у своєму місті. Вдаючись до історичних коментарів, якими час від часу супроводжує оповідь, Є. Наконечний не завжди подає коректну інформацію або зовсім замовчує (свідомо чи несвідомо) факти, що можуть дещо дискредитувати ОУН. Наприклад, українська дослідниця Холокосту Жанна Ковба, рецензуючи цю книжку, серед зауважень зазначила, що «автор з невідомих причин не коментує – хоча побіжно згадує чільних діячів ОУН(б) Я. Стецька, С. Ленкавського – документи, котрі висвітлюють позицію проводу ОУН(б) стосовно єврейського питання» [6, с. 143]. Тож характерна риса даного твору – її вектор, заздалегідь визначений і скерований на доказ певної позиції автора.

Загалом слід відзначити, що обидва автори мали письменницький хист та досвід, адже це були вже не перші їх книжки. А ці два мемуарні твори,

беззаперечно, мають літературну цінність, що вирізняє їх серед інших джерел неєврейського походження. Вони є унікальні й нетипові, оскільки належать перу представників гуманітарної інтелігенції.

У 2004 р. розпочато перший масштабний проект, спрямований на збирання та документування свідчень про Холокост місцевого неєврейського населення. Він був ініційований організацією «Яхад – Ін Унум» на чолі з французьким католицьким священиком Патріком Дюбуа, який із 2002 р. займається вивченням історії Холокосту на території України, Білорусі та Росії. Спочатку його метою було віднайдення та розкопування місць масового поховання розстріляних нацистами євреїв, для чого проводили опитування місцевого населення. За декілька років експедицій містечками та селами України ця організація збрала близько 1,5 тис. відеоінтерв'ю з місцевими мешканцями – свідками Холокосту. Ці матеріали було систематизовано та передано до архіву Меморіального музею Холокосту США [1]. Дані відеозаписи викликають значний інтерес у дослідників історії Холокосту й краєзнавців і їх можуть використовувати як історики, так і соціологи.

Невдовзі буде розпочато ще один проект зі збирання спогадів про Холокост. У 2006 р. Український центр вивчення історії Холокосту (м. Київ) провів першу польову школу з усної історії «Холокост очима неєврейського населення (росіян, українців, кримських татар) на прикладі Кримського півострова», в якій як інтерв'юери брали участь студенти декількох вузів України. Під час інтерв'ювання застосовували спеціально розроблену методику, яка передбачала наративне напівструктуроване біографічне інтерв'ю, що включало досить широкий спектр тематичних напрямів: відображення подій Холокосту в народній пам'яті, моделі поведінки та реакції на антисемітську політику, проблема колабораціонізму, вплив антисемітської пропаганди на українсько-єврейські відносини в роки війни та після неї. Усі ці питання можна досліджувати на основі аналізу даних спогадів. У 2007 р. на Хмельниччині відбулася друга польова школа «Холокост очима неєвреїв», матеріали якої, як і першої, зберігаються в архіві Українського центру вивчення історії Холокосту [2; 3].

В особистому архіві автора даної публікації також є колекція інтерв'ю, зібраних у різних регіонах України за спеціально розробленим опитувальним листом. Основну групу респондентів складали люди з середньою та середньотехнічною освітою, які більшу частину життя прожили в одному місці і яких можна назвати «пересічними радянськими громадянами». Вони не обов'язково були безпосередніми свідками знищення євреїв, але сучасниками цього періоду або представниками першого післявоєнного покоління. Тобто респонденти могли мати або власні спогади про війну, або зафіксували в пам'яті ще свіжі післявоєнні згадки своїх батьків та оточення.

Спогади мають форму персонального наративу, аналізуючи який можна зробити низку узагальнень за регіональним принципом. Наприклад, у Центральній-Східній Україні сучасники Холокосту та післявоєнне покоління

зберігли про нього згадок менше, а пам'ятають переважно те, що сусіди й знайомі євреї виїхали в евакуацію. Серед перших жертв окупаційного режиму респонденти з цього регіону називають радянських військовополонених і партизан (у розповідях часто фігурують табори для військовополонених і публічні страти партизан), при цьому відомості про долю євреїв в окупації мінімальні або взагалі відсутні [4].

Таку ситуацію можна пояснити надзвичайно оперативним «остаточним вирішенням єврейського питання» на території Центрально-Східної України, яке в містах і містечках займало від декількох тижнів до декількох днів. Дійсно, у цьому регіоні, особливо у великих містах, більшість єврейського населення було евакуйовано, і в окупації залишилася меншість євреїв. Як правило, їм наказували у короткий термін зібратися в певному пункті, а звідти колоною вели до місця розстрілу.

Місцеві мешканці, які не мали безпосередніх особистих контактів із євреями та проживали в інших районах міста, за умов постійної небезпеки не залишали без гострої необхідності свої домівки й відповідно могли й не звернути уваги та не запам'ятати розстріли євреїв. Звичайно, дорослі могли дізнатися про розстріли від тих, хто жив поблизу місця розстрілу та бачив його, але навряд чи вони б переповідали це своїм дітям. А самі респонденти на той час були дітьми. За їх спогадами про більш пізній період, коли населення почало приїжджати з евакуації, євреї, які поверталися до своїх осель, навіть із сусідами ніколи не порушували теми Холокосту, загиблих родичів та ін.

На відміну від райхскомісаріату «Україна», у дистрикті «Галичина» процес винищення євреїв був значно довший та налічував декілька етапів: спочатку (перші тижні окупації) відбувались антиєврейські погроми, примушування євреїв носити зірку Давида, їх переселення в гетто, трудові табори і лише потім – остаточне фізичне знищення. Оскільки антиєврейські акції послідовно змінювали одна одну і в сукупності це розтягнулося на декілька років, не помітити або проігнорувати нацистську антисемітську політику навіть за самого замкненого способу життя було неможливо.

У спогадах мешканки Львова, яка народилася відразу після окупації, передано розповіді її матері про переслідування й екзекуції євреїв на вулицях міста та в гетто. Її сусіди-євреї ще якийсь час після початку німецької окупації залишалися жити у власних квартирах (до переселення в гетто) та бідували разом з усіма іншими [5]. Після переселення зв'язок перервався.

Аналізуючи такі спогади, потрібно враховувати ті реалії, в яких перебувала людина. Наприклад, якщо вона мала безпосередній досвід співжиття з євреями, тоді їх трагедія скоріше викликала емпатію та час від часу обговорювалася у внутрішньосімейному колі.

До переліку питань також уключено блок про післявоєнний період, який дозволяє дослідити, як зберігали пам'ять про Холокост, наскільки ефективні були державні механізми формування офіційної моделі пам'яті. Це значною мірою залежало від особистого досвіду, але слід відзначити, що в

Центрально-Східній Україні офіційна модель пам'яті мала значно більший вплив на свідомість населення, ніж на західноукраїнських землях. Звичайно, існувала невелика група інтелігентів-гуманітаріїв, яка читала твори І. Еренбурга, В. Гросмана, А. Кузнецова, в яких прямо чи опосередковано фігурувала тема геноциду євреїв, але вона суттєво не впливала на суспільну думку в широкому сенсі цього поняття.

Таким чином, сприйняття Холокосту неєврейським населенням на території Західної та Центрально-Східної України з об'єктивних причин суттєво відрізнялося. Це було обумовлено деякими відмінностями в реалізації нацистської політики стосовно євреїв, історичними реаліями та міжетнічними стосунками, які склалися перед війною. Якщо в Радянській Україні протягом 1920–1930-х рр. культивували ідею інтернаціоналізму, то на Західній Україні національність мала значення, все ще спостерігалась певна відокремленість національних спільнот. Той же принцип обумовив пояснення респондентами причин замовчування радянською владою геноциду євреїв та небажання визнати їх як окрему категорію жертв нацистських окупантів. На Західній Україні такий підхід можна пояснити політикою прихованого антисемітизму в Радянському Союзі, а на більш «радянському» Центральному Сході – інтернаціональним складом держави, в якій не наголошували на етнічному походженні громадян.

Бібліографічні посилання

1. United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.589*0001–RG-50.589*1226, Oralhistoryinterviewsofthe Yahad – in Unum, Oral History collection.
2. **Величко Т.** Первая полевая школа по устной истории «Холокост глазами нееврейского населения (русских, украинцев, крымских татар) на примере Крымского полуострова» / Т. Величко // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1. – С. 174–177.
3. **Величко Т.** Друга польова школа з усної історії «Голокост очима неєвреїв», 16–23 серп. 2007 р. / Т. Величко, Т. Пастушенко // Там само. – 2008. – № 1 (3). – С. 171–173.
4. Інтерв'ю з Олександром Журбою, 1935 р. н. (м. Дніпропетровськ, від 15.02.2014. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.
5. Інтерв'ю з Галиною Середою, 1945 р. н. (м. Львів, від 02.08.2013. Транскрибований аудіозапис) // Там само.
6. **Ковба Ж.** Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. – Вид. 2-ге. – Л.: Літ. агенція «Піраміда», 2006. – 286 с.
7. **Кузнецов А.** Бабий Яр: роман-документ / А. Кузнецов. – Запорожье, 1990.
8. **Наконечний Є.** «Шоа» у Львові: спогади / Є. Наконечний. – Вид. 2-ге. – Л., 2006.

Надійшла до редколегії 10.03.2014

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

И. Ф. Ковалева

© Ковалева И. Ф., 2014

КАМЕНЬ В КУЛЬТОВОЙ ПРАКТИКЕ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ ПРИДНЕПРОВЬЯ

Выявлены главные черты осмысления окружающей действительности носителями археологических культур энеолита-бронзы Приднепровского региона. На обширном сравнительном материале, включающем как археологические артефакты, так и письменные источники, обосновывается единство представлений человека архаической эпохи о своем положении в системе мироздания, определяемом повторяемостью основных архетипов. Символ, миф, ритуал отображают с разных сторон сложную систему космогонических представлений и место человека в ней. В подборке привлекаемых в статье доказательств вышесказанному впервые вводится в научный оборот новый – антропоморфный – тип каменных алтарей ингульской катакомбной культуры.

Ключевые слова: артефакт, культ, мировосприятие, мифологема, миф, космогония.

Ковальова І. Ф. Каміння у культурній практиці давнього населення Придніпров'я.

Виявлено головні риси осмислення навколишньої дійсності носіями археологічних культур енеоліту-бронзи Придніпровського регіону. На широкому порівняльному матеріалі, що включає як археологічні артефакти, так і писемні джерела, обґрунтовано єдність уявлень людини архаїчної епохи про своє місце в системі світобудови, визначене повторюваністю основних архетипів. Символ, міф, ритуал із різних сторін відображають складну систему космогонічних уявлень і місце людини в ній. У добірці наведених доказів уперше введено до наукового обігу новий – антропоморфний – тип кам'яних вівтарів інгульської катакомбної культури.

Ключові слова: артефакт, культ, світосприйняття, мифологема, міф, космогонія.

Камень, перед которым даже время пасует, с древнейших времен был самым важным сырьем, из которого изготавливались орудия труда и инструменты, оружие, очаги и жилища, погребальные сооружения и храмы, украшения и скульптуры. Параллельно с бытовыми, дилетантскими представлениями об исключительных свойствах камня и многообразии сфер его применения, имело место возрастания его культовой роли, поскольку в мифологическом восприятии действительности всегда, согласно Мирче Элиаде, имело место «религиозное эхо» (цит. по [19, с. 38]), сопровождавшее все сколько-нибудь значительные открытия, к каковым с полным основанием можем отнести возникновение орудийной деятельности с использованием разных видов камня. Более того – на основании изучения материалов натуфийской и других ближневосточных раннеземледельческих культур – А. Б. Зубовым были получены доказательства того, что кардинальным изменениям в основе экономической системы обычно предшествуют перемены в духовной сфере, сознании и мировосприятии людей, в ритуальном взаимодействии человека с объектами окружающего его мира [13, с. 100, 101].

В мифологии большинства народов Старого света присутствует культ камня, позиционируемого в первую очередь как символ земной тверди, часть

священной «Мировой горы» (инварианты – «Мировое древо» или каменный «столп»). В работе М. Элиаде «Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость» находим следующее объяснение: «Любая скала *представляется сакральной*, потому что само ее существование уже иерофония: нерушимая, неуязвимая, *она есть то*, чем не есть человек. Она противостоит времени, становится реальной вдвойне по причине своего бесконечно долгого существования. Любой камень может превратиться в «драгоценный», т. е. исполниться магической или религиозной силы единственно из-за символического характера своего облика или происхождения» [26, с. 4, 5].

В космогонической мифологии «Священная Гора» – место, «где встречается Небо и Земля» – находится в центре мира, что определяет название «Мировая Гора» [Там же, с. 8]; является не только центром, но и осью мира: «Преисподняя, центр земли и «дверь» в небо расположены на одной оси, по которой совершается переход из одного мира в другой» [Там же, с. 7]; ее вершина указывает на «небесный» центр – в северном полушарии Полярную звезду; под горой находится вход в подземный мир, основание горы – «пуп» мира. В индоевропейской космогонии присутствует мифологема «каменного неба, поддерживаемого «Мировой горой», служащей местом пребывания Громовержца – западно-семитского Ваала, урартийского Тейшеба, хеттского Тешуба, ведического Индры, греческого Зевса, германского Тора и др. [10, с. 42, 86]. Согласно В. Н. Даниленко, каменные стелы позднего времени воспроизводят образ божества «типа передневносточного Тешуба», верховного патриархального божества, объединяющего функции бога «войны и грома», на что указывают изображения воинских атрибутов – луков, стрел, булав [6, с. 82, 83]. Каменным оружием и метательными палицами – варджа – Громовержец Индра поражает Змия, символизирующего хаос и разрушение мирового порядка. Как модель строения мира и одновременно место пребывания верховного божества в индуистской мифологии предстает гора Меру. На ее трех вершинах восседают главные божества пантеона: Брахма, Вишну, Шива; на четырех окружающих горах растет по огромному дереву, указывающему на «четыре стороны света». В мифологии центрально-азиатских и алтайских народов Гора Меру (Сумера) также находится в центре мира и над нею сияет Полярная звезда; сама же гора стоит на «пупе», перевернутая на спину черепахи. Иногда в качестве «заместителя» горы выступает священный железный столб, также помещенный на черепахе [24, с. 310–314].

В древнеиранской космогонической системе существовал культ горы Хара-Берзайти, отождествляемой с Эльбрусом (в средневековой литературе – гора Альбардж), вершина которой «выше облаков» и подпирает небо, вокруг нее вращаются Солнце и Луна, у подножия простерт мировой океан, а все 2224 горы мира являются ее детьми. На горе растут священные деревья: Всех семян и Геокерена или Белая Хаома. Оплодотворение семян производится

птицей Ахурамазун, символизирующей Солнце и служащей одной из инкарнаций божества Ахура-Мазда [7, с. 56]. Культ почитания гор, скал, отдельных камней, получивший у тюркских народов название бугады, по мнению В. Н. Даниленко, имел глобальное распространение: «Представляется ... вполне вероятным, что Каменная могила^{*} и, тем более, кавказский Эльбрус (тоже Альбардж), а равно и их многочисленные аналогии, олицетворяющие предвечные порождения земли, были бугадами, ибо они не могли не поразить воображения человека и не послужить причиной обожествления непонятных ему явлений природы» [7, с. 57]. В вышерассмотренных мифах находим подтверждение тому, что за ними стоит вполне определенная мифологическая космология, вокруг которой «образуются не только ассоциативные семантические ряды, но и целые поля семантических ассоциаций» [10, с. 42].

Развитой культ поклонения горам нашел архитектурное воспроизведение в подражании им сооружений культового – ритуального назначения, таких как пирамиды, пагоды, храмы, ступы и пр. Представление о том, что архитектура месопотамских зиккуратов, как и их уменьшенных реплик – алтарей – воспроизводит террасированные горы, прочно утвердилось в науке [7, с. 58; 26, с. 84]. В качестве изображений священных гор В. Н. Даниленко рассматривает орнаментальные схемы из треугольников на керамике ранней хассунской и ряда других ближневосточных культур [Там же, с. 57].

К наиболее ранним воплощениям символа Земли в скульптуре в сиропалестинском регионе относится появление галечных, слабо расчлененных статуэток поздней натуфийской культуры, в которых Ж. Ковэн видит «революцию символов», а именно отказ от зооморфизма, доминировавшего ранее, и переход к антропоморфизму. В этом же качестве В. Н. Даниленко рассматривает условно-антропоморфную мергелевую женскую статуэтку, найденную в пещерном слое поселения Митьков остров буго-днестровской неолитической культуры, а также статуэтку из кристалла горного хрусталя с поселения Гайворон – Полижок той же культурной принадлежности. В поиске аналогий им в неолите переднеазиатского региона автор обращает особое внимание на архаизм используемого материала – камня [7, с. 29].

Особенно ярко представлен культ камня в энеолите – раннем бронзовом веке Палестины с появлением там первых культовых сооружений. Выработывается определенный стереотип, примером которого может служить храм в Эн Геди, где напротив входа, примыкая к противоположной стене, находился алтарь – подковообразное ограждение с вертикально установленным полированным священным камнем [19, с. 59, 60]. Обязательной частью любого святилища являлась ниша, в которой устанавливался каменный блок или необработанная глыба, – «святая

^{*} Каменная могила – естественное геологическое образование, древний культовый центр. Памятник национального значения у с. Терпенье Мелитопольского района Запорожской области.

святых». В связи с поклонением камням А. Б. Зубовым [13, с. 120] приводится библейское повествование об Иакове, установившем в Вефиле, месте, где видел во сне лестницу, ведущую на небо, камень «и возлил елей на верх его» со словами: «Этот камень, который я поставил памятником (маццеба), будет домом Божиим» [2, Бытие 28:18]. Священные столбы – маццеба – в религии Ханаана и древних израильтян объединяли образ священной «Мировой Горы» и образ божества. Как отмечает А. Б. Зубов, «было время, когда человек ясно осознавал полную неподобность Бога ничему земному, ничему из сотворенного Им. Избегая какого-либо конкретного, «тварного» образа Творца, человек неолита предпочитал бесформенность камня всем формам мира» [13, с. 121]. Подводя итог вышерассмотренному, констатируем многочисленность и многообразие проявлений космогонического, религиозного и культового почитания камня в архаических культурах древнего Востока, сам природный фон которого в значительной степени предопределял направление в развитии мифологического мышления.

Переходя к рассмотрению роли, отводимой камню в мифологии и культовой практике древнего населения украинского Приднепровья, вынуждены признать отсутствие на огромных равнинных пространствах Евразии, куда входит изучаемый регион, таких ландшафтных зон, которые могли бы напрямую продуцировать космогонические представления о «Мировой Горе» как вертикальной оси мира. От Уральских до Карпатских гор простирались равнины, по которым протекали крупнейшие полноводные реки Восточной Европы, – Волга, Дон, Днепр. Однообразие степного ландшафта нарушалось отдельными выходами на поверхность скальных образований Донецкого кряжа, древнего Украинского кристаллического щита в районах Днепровских порогов и Криворожья, меловыми горами Подонья и Донца, уникальной песчаниковой Каменной могилой в Приазовье. Издревле привлекавшие внимание насельников края, что подтверждается археологическими материалами, эти естественные возвышенности могли и служили (Каменная могила) местами сосредоточения культовых центров, что делает актуальным их дальнейшее всестороннее изучение.

Наиболее распространенной, если не универсальной формой культовых и погребальных сооружений эпохи энеолита-бронзы на огромных пространствах Евразии, включая исследуемый регион, являются курганы – земляные или каменные насыпи, иногда достигающие огромных размеров так называемых «степных пирамид», в большинстве же не превышающие в высоту 1,5–5 м [15, с. 36, 37]. В ряде случаев их появлению предшествовала практика захоронения останков в естественных возвышенностях, неоднократно подтвержденная в процессе исследований. Последнее хорошо согласуется с представлениями о любой возвышенности или холме как репрезентантах Неба [4, с. 207, 208], с которым мифологическая космология связывает местонахождение «мира предков». Согласно наблюдениям английского ученого Х. Бейли, приводимым Е. Е. Кузьминой [18, с. 80],

слова «гора», «могильний холм» или «курган» во всех индоевропейских языках тождественны. В. Н. Даниленко, отмечал, что помимо передачи символа Земли в плоскостном изображении существовала необходимость передавать его в профильной проекции, в качестве прототипа кургана подает образ древнеегипетского первородного холма, изображавшегося в виде дуги над горизонтом [7, с. 52]. Такие строительные элементы, как каменные кромлехи, креpidы, панцирные облицовки и наброски, менгиры и стелы напрямую указывают на присущий курганной архитектуре культ камня.

В погребальной обрядности культур энеолита – раннего бронзового века региона (IV – начало II тыс. до н. э.) также присутствуют свидетельства ритуального использования камня. Так, в ряде погребений, относимых к ямной культуре, присутствуют намеренно включенные в состав погребального инвентаря небольшие камни и отщепы кремня, как правило, помещаемые в пятне охровой посыпки у рук погребенного. Необработанность и отсутствие следов использования в качестве орудий свидетельствуют против их практического применения. В данном случае камень выступает как инвариант земной тверди, «Мировой горы», объединяющей в трехчленном структурированном космическом пространстве верхний (небо), средний (земля) и нижний (подземный) миры [15, с. 40]. Появление дериватов ближневосточных культовых изделий из камня – алтарей засвидетельствовано находкой в ямном погребении № 11 кургана 4 группы 2 у с. Кисличувата в Днепропетровском Надпорожье диоритового прямоугольного блока размерами со слабовыпуклой верхней площадкой. Отсутствие следов производственного – в качестве наковальни – использования, тщательная полировка всех граней, а также размещение камня в могиле у черепа погребенного мужчины свидетельствуют в пользу предлагаемого отнесения находки к переносным алтарям [16, с. 48]. По обрядовым признакам погребение принадлежит к социально неординарным, III (позднего) стратиграфического горизонта. Убедительным свидетельством существования развитого культа камня у населения ямной культурно-исторической общности служат антропоморфные и фалломорфные стелы [15, с. 42–44; 20, с. 41–44]. Предельная абстрактность изображений ранних стел роднит их с каменными столбами – маццеба и через них – с культовой «Мировой горой». Вместе с тем по крайней мере часть ямных стел уже связана с представлениями о первочеловеке и культом предков. Обнаружение стел в перекрытии могил, обычно рассматриваемое как свидетельство их вторичного использования, не согласуется с зафиксированным в ходе многолетних раскопок отсутствием на исследуемой территории предшествующих во времени культур с практикой изготовления каменных изваяний, а также наблюдаемом в ряде случаев целенаправленном размещением стел в пространстве могилы.

В погребальном обряде катакомбной археологической культуры региона присутствуют более выразительные свидетельства культовой роли, отводимой камню. В роли фетишей могли выступать необычной формы камни.

Так, при погребенном ребенке (курган 2 у с. Хашево) найдены три гипсовые конкреции, схожие с уродливыми человечками. В погребении взрослого с двумя детьми (курган 7 у с. Колпаковка) присутствовали необработанная галька и кристалл аметиста [14, с. 96]. Необычной формы кремневая конкреция, похожая на уродливую личину, сопровождала катакомбное погребение № 10 кургана 3 у с. Шандровки [Там же, с. 97]. Все вышеназванные погребения находятся в Днепропетровской области.

Изменения в осмыслении космогонической модели мироздания подтверждается появлением антропоморфных стел, которые, в отличие от ямных, изображают антропоморфные божества ведийского пантеона [8, с. 4, 5]. Последние (Керносовская, Федоровская и др.) имеют изображения атрибутов, позволяющих видеть в них бога войны, грозы и бури, близкого образу авестийского Индры, индоиранского Парджаньи, славянского Перуна, литовского Перкунаса [17, с. 36–46; 23, с. 37–41].

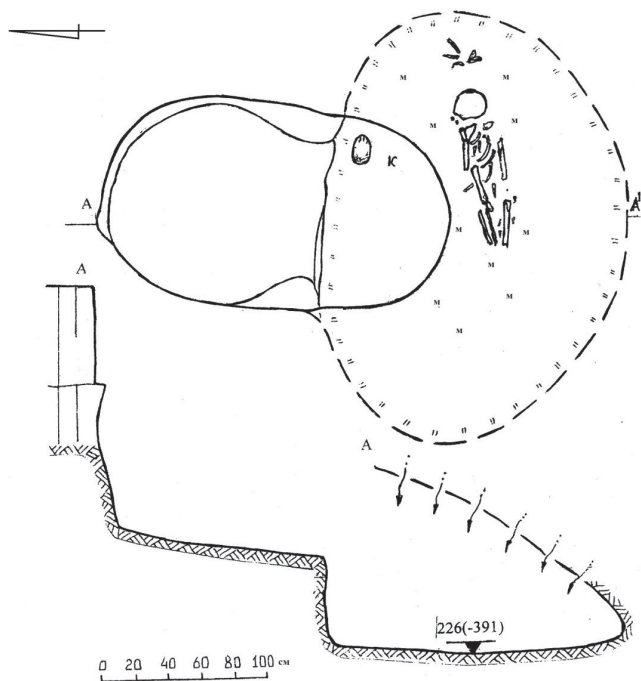
Особого внимания заслуживает присутствие в ряде катакомбных погребений оружия из камня, повторяющие изображенные на стелах воинские атрибуты, – булавы, топоры, стрелы. Их присутствие указывает не только на прижизненную социальную, но и сакральную элитарность погребенных, поскольку в представлениях древних, в частности зороастрийцев [3, с. 303], булавы, копья, лук и кремневые наконечники стрел являлись оружием воинов, находящихся под покровительством божества, олицетворявшего власть и силу. В связи со сказанным заслуживают внимания наблюдения С. Н. Санжарова относительно находимых в катакомбных могилах наборов стрел, непрактичность и хрупкость части которых исключала их практическое применение, превращая их в «изящный» символ власти [22, с. 54]. С. Н. Санжаровым, со ссылкой на С. Н. Братченко [5, с. 276], отмечается, что в эксперименте стрелы ломались, падая с небольшой высоты, под собственным весом; к тому же глубина и угловатость внутренней выемки мешала их насаживанию на древко. Это позволяет видеть в подобных стрелах атрибут культа «небесного Лучника» – Индры, самого популярного персонажа ведийского пантеона (упоминается в 250 гимнах Ригведы). Лук Индры соотносился с «нижним миром», «темной ночью», отождествляемой с богиней Ями, сестрой бога смерти Ямы, что напрямую связывает лук с погребальным культом и хтоническими силами. Фаллическое и одновременно эмбриональное значение стрелы получило отражение в обрядах лечения стрелой бесплодия и импотенции [12, с. 75–77].

В результате накопления материала стало возможным выделение из общей массы катакомбных каменных изделий, сопровождающих погребенных, своеобразных алтарей усеченно-конической формы, ограничивающие плоскости которых не несут свидетельств использования в качестве орудия или инструмента – наковальни или растирального, к которым их обычно относят [16, с. 206–214]. Алтари, происходящие из катакомбных погребений северостепного Поднепровья, отнесены нами к предметам погребального культа, восходящим, судя по форме, к символам

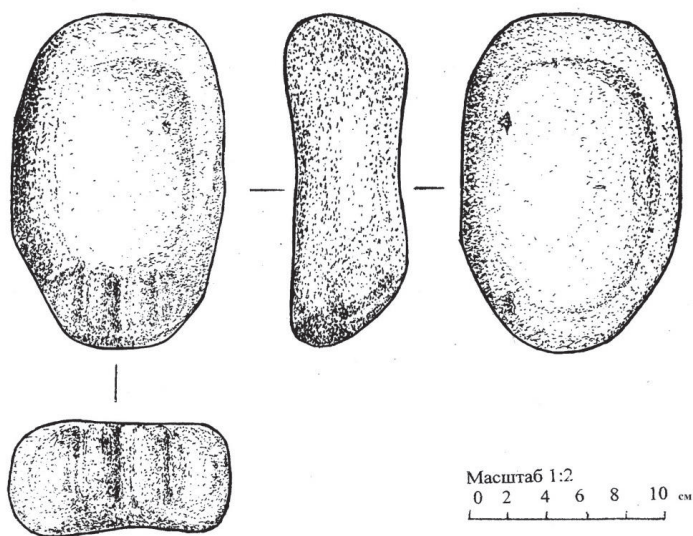
«Мировой горы» как триединой модели мирового устройства. Функционально, судя по круговым желобкам на одной из плоскостей, в ряде случаев завершавшихся выделенным сливом, могли служить для извлечения жидкости из мягкого – растительного – материала, что согласуется с ведическими представлениями о священном напитке – Соме или Хаоме. Вместе с алтарями в ряде катакомб были найдены изделия из камня яйцевидной формы со следами заполированности на одном из концов, соответствующем по размерам желобку на поверхности алтаря.

Сегодня стало возможным введение в научный оборот нового типа катакомбных алтарей, условно названного нами антропоморфным. Местом находки является катакомбное погребение № 10 кургана 2, исследованного в 2008 г. экспедицией Криворожского краеведческого музея на территории Новокриворожского горно-обогатительного комбината. Погребение представляло собой вторичное захоронение костных останков, которые размещены с соблюдением «вытянутого» труположения на спине; с северо-восточной ориентацией по черепу. Скелет лежал на органической подстилке, дно камеры под которой было обильно посыпано мелом. Артефакты при погребенном отсутствовали (рис. 1, а).

На дне под внешней стенкой камеры у входа найден в положении *in situ* блок молочно-белого кварцита длиной 17,5 см, шириной на концах от 11 до 0,6 см и высотой 0,5 см. (рис. 1, б). Путем тщательной шлифовки всех поверхностей блоку была придана форма овала, расширенного на одном и суженного на противоположном конце, где в вертикальной проекции обозначены рельефные валики, разделяемые желобками, в нашем представлении изображающие пять пальцев человеческой стопы. Верхняя и нижняя плоскости блока слабо прогнуты, что является подражанием естественной форме стопы. Форма и материал изделия, тщательность отделки свидетельствуют в пользу предлагаемого нами отнесения его к культовым предметам, а именно – алтарям, семантика которых, по-видимому, тождественна контурным и скульптурным охровым изображениям стоп на дне камер ингульской катакомбной культуры. Последним посвящена репрезентативная историография, в большинстве случаев связывающая отпечатки «стопы» с персонажами авестийского и индуистского пантеонов [9, с. 117–127; 15, с. 47; 21, с. 24; 23, с. 31–33].

a

б

Рис. 1. Погребение 11, курган 2, г. Кривой Рог
а) план и разрез катакомбы;
б) каменный алтарь в форме человеческой стопы

Размещение «стоп» в камере, как правило, перед входом, рассматривается как свидетельство предполагаемого «прихода» за душой умершего, таким образом покидающей место погребения. Обычное для катакомбной культуры помещение погребенных лицом ко входу в «надземный» мир – обитель душ предков. В подтверждение сказанному были привлечены этнографические наблюдения, относящиеся к современным захоронениям в катакомбных могилах Туркмении [15, с. 46, 47]. Изображения стоп на дне катакомб и антропоморфных стелах чаще всего связывают с культом Вишну индоарийского пантеона, в числе основных космогонических актов которого мифы называют разделение пространства на три космические зоны, так называемые «три шага Вишну». В погребальном ритуале изображение «стопы Вишну» взаимодействует с семантикой следа – стопы – подошвы, связанной с зачатием и посмертным возрождением в ритуалах и фольклоре народов мира [12, с. 75]. К сожалению, роспись на дне катакомб ингульской культуры остается малоизученной и представления о ней ограничиваются содержательной статьёй С. Ж. Пустовалова [21, с. 21–51].

В культурах развитого позднебронзового века региона (многоваликовой керамики, срубной и др.) находки алтарей отсутствуют. Вместе с тем заслуживают внимания каменные «ступочки», находящиеся в могилах и на поселениях сабастиновской культуры. И. Н. Шарафутдинова допускает, что «ступочки» имели культовое назначение и находит связь между ними и каменными изделиями в форме яйца, считая последние пестами, что подтверждается совпадением размеров и однородностью охрового окрашивания. По тщательности обработки поверхностей «ступочки» сопоставимы с «булавами, каменными топорами, особенно разнообразно представленными в катакомбной культуре» [25, с. 132–134].

В этом же качестве – алтарей-жертвенников – в скифо-сарматское время выступают каменные блюда и жаровни в сочетании с другими культовыми предметами.

Как отголосок древнего культа почитания священных гор и камня можно рассматривать присутствие в погребальном обряде культуры многоваликовой керамики и последующих культур, до скифской включительно, необработанных и не бывших в употреблении отщепов кремня, реже – гранита; обычно их находят вложенными или рядом с кистью. Их присутствие отмечено в культурах железного века, иранская принадлежность которых не вызывает сомнений. В иранской мифологии сюжет, связанный с камнем, например рождение героя из камня, имел широкое распространение и получил отражение в образе Митры, «рожденного из скалы» [11, с. 70–72, 76].

В хеттском эпосе каменный герой Улликумми рожден от брака бога Кумарби с гигантской скалой [10, с. 139; 26, с. 143–145]. В нартском эпосе камень (скала) предстает как лоно, в которое попадает семя и в котором зарождается жизнь [1, с. 139; 11, с. 70].

В заключение необходимо отметить перспективность дальнейших исследований в данном направлении.

Библиографические ссылки

1. Ардзинба В. Г. Нартский сюжет о рождении героя из камня / В. Г. Ардзинба // Древняя Анатолия. – М., 1986. – С. 139–152.
2. Библия. – М., 1995.
3. Бойс М. Зорострийцы: верования и обычаи / М. Бойс. – М., 1987.
4. Брагинская Н. В. Небо / Н. В. Брагинская // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 207–208.
5. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С. Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип. 6. – Луганськ, 2006. – С. 32–310.
6. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование / В. Н. Даниленко. – К., 1974.
7. Даниленко В. Н. Космогония первобытного общества / В. Н. Даниленко // Начала цивилизации. – М.-Екатеринбург, 1999. – С. 7–216.
8. Довженко Н. Д. Енеолітичні ідоли Степової України: парадокси датування / Н. Д. Довженко // Наук. зап.: іст. науки. – К., 2003. – Т. 21. – С. 4–5.
9. Довженко Н. Д. О традиции изображения «стоп» в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья / Н. Д. Довженко, О. Б. Солтыс // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1990. – С. 117–127.
10. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада / И. М. Дьяконов. – М., 1990.
11. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология / Ж. Дюмезиль. – М., 1976.
12. Ерофеева Н. Е. Лук / Н. Е. Ерофеева // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 75–77.
13. Зубов А. Б. История религий. Книга 1 / А. Б. Зубов. – М., 1997.
14. Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1983.
15. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1989.
16. Ковалева И. Ф. Катакомбные погребения северостепного Поднепровья с алтарями / И. Ф. Ковалева // Археологические памятники Оренбуржья. – Вып. 10. – Оренбург, 2012. – С. 43–49.
17. Крылова Л. П. Керносовский идол (стела) / Л. П. Крылова // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 36–46.
18. Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня / Е. Е. Кузьмина. – Фрунзе, 1986.
19. Мерперт Н. Я. Очерки археологии библейских стран / Н. Я. Мерперт. – М., 2000.
20. Піоро В. І. Нові знахідки антропоморфних стел та кромлехів у курганах ямної культури степової України / В. І. Піоро // Vita Antiqua. – К. – 1999. – № 1. – С. 41–44.
21. Пустовалов С. Ж. О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Древности Доно-Донецкого региона в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж, 1998. – С. 21–51.
22. Санжаров С. Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины / С. Н. Санжаров. – Луганск, 2008.
23. Супруненко А. Б. Федоровский идол и курган / А. Б. Супруненко. – К. – Полтава, 2011.

24. **Топоров В. Н.** Гора / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 т. – М., 1980. – Т. 1. – С. 310–314.

25. **Шарафутдинова И. Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К., 1982.

26. **Элиаде М.** Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость / М. Элиаде. – СПб., 1998.

Надійшла до редколегії 23.10.2013

УДК 902/904

А. В. Петраускас, А. А. Коваль

Институт археологии Национальной академии наук Украины, отдел древнерусской и средневековой археологии

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАМНЯ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОГРЕБЕНИЯХ ЖИТОМИРСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Предложены результаты авторских наблюдений касательно использования камня в средневековых захоронениях Житомирского Полесья, что связано с особенностями геоморфологического строения региона.

Ключевые слова: камень, погребение, курган, крепида, кромлех, каменные кресты.

Петраускас А. В., Коваль А. А. Використання каменю в середньовічних похованнях Житомирського Полісся.

Запропоновано результати авторських спостережень щодо використання каменю в середньовічних похованнях Житомирського Полісся, що пов'язано з особливостями геоморфологічної будови регіону.

Ключові слова: камінь, поховання, курган, крепіда, кромлех, кам'яні хрести.

Для Житомирского Полесья характерной чертой ландшафтов является камень. Остатки древних выветренных горных массивов в виде скал или отдельно стоящих глыб представлены по всей территории региона. Повсеместным можно считать также распространение более мелких камней в виде валунов или обломков разной величины. Возможно, именно этим объясняется его использование для возведения оборонительных укреплений древлянских городищ в Коростене, сооружение в славянских и древнерусских жилищах печей из камня, возведение православных часовен. Использовался камень и в погребальном обряде. Хорошо известны случаи использования камня в погребениях эпохи бронзы и I тыс. н. э. В древнерусский и последующие за ним периоды камень также часто использовался в погребениях. В статье не будут рассматриваться как объекты исследования каменные кресты – мы остановимся только на случаях использования не-

обработанного камня в погребениях древнерусского и позднесредневекового времени.

Одним из первых на необычную конструкцию погребальной насыпи с использованием камня обратил внимание Я. В. Яроцкий [9, с. 173–193]. Во время обследования среднего течения р. Уборть рядом с простыми земляными насыпями были обнаружены курганы, которые имели каменные обкладки оснований. Так, в некоторых курганах у с. Зубковичи, Тепеница и г. Олевска были отмечены следы каменной кладки. А возле с. Лопатичи все семь курганов содержали каменную обкладку основания.

В курганах были зафиксированы захоронения в неглубоких ямах с западной ориентацией, датированные Я. В. Яроцким XI в.

На водоразделе р. Ужа, Уборть и Жерева О. А. Фотинским у с. Хутор Мокляки был открыт еще один могильник с каменной обкладкой оснований насыпей [8, с. 229–231]. На могильнике, насчитывавшем 20 курганов с каменными обкладками, были исследованы три насыпи. Наиболее интересные из них – курган № 1, содержащий трупосоужение на уровне древнего горизонта, и курган № 3 с труположением на горизонте. В последнем случае для датировки важное значение имеет сопроводительный инвентарь, отмеченный О. А. Фотинским: деревянное ведро с железной ручкой и обручами, поставленное у головы покойного, а также массивное железное кресало ... «в виде овального, более толстого по середине кольца, с крюком на одном из концов ...» [1, с. 229] (по мнению Б. А. Звиздецкого, наиболее вероятно, что это фрагмент калачеобразного кресала). Особенностью данных курганов, которая отличает их от остальных подобных памятников, является, по сообщению исследователя, почти сплошной слой камня, который перекрывает курганную насыпь. Именно этот курганный некрополь по конструктивным особенностям погребальных насыпей ближе всего стоит к ятвяжским древностям. Отметим, что в целом подобные особенности использования камня в погребениях не являются характерной чертой славянского и древнерусского погребального обряда.

Б. А. Звиздецким случаи использования камня в конструкции курганной насыпи были зафиксированы на расстоянии нескольких километров к северу от летописного Звягеля у с. Ходурки в среднем течении р. Случь (возле г. Новоград-Волынский). В 1988 г. он доисследовал два разрушенных кладоискателями кургана. Погребения были безынвентарные, с западной ориентировкой и совершены в глубоких могильных ямах. На основании керамики, найденной в отвалах от разрушенных насыпей, они датированы временем не позже конца XI – начала XII вв. [1, с. 229–234].

Во время исследования курганного могильника № 1, который примыкает непосредственно к древнерусскому городищу возле с. Городец Овруцкого р-на с западной стороны, были отмечены подобные случаи. Могильник начинается перед въездом на городище и продолжается в западном направлении на расстояние 500–600 м. Насыпи иногда сливаются полями, образуя своеобразные компактные группы. Расстояние между курга-

нами в других случаях составляет от 10 до 50–60 м. Высота насыпей – от 0,5–0,6 м до 4,5–5 м, диаметр – от 4 до 15–20 м. Много насыпей повреждены как старыми, так и совсем новыми кладоискательскими ямами. С юго-запада к городищу примыкает поле, разрезая могильник пополам (курганы сохранились только среди лесных насаждений). По свидетельству местных старожилов, еще в 1930–1940-х гг. на этом месте сохранялись курганы. Их было не менее 250–300 насыпей. Экспедицией Б. А. Звиздецкого в 1999 г. зафиксировано только 73. На этом могильнике ученый исследовал 5 курганов. Наиболее интересным оказался курган № 16 а. Он располагался в западной части могильника. Его высота составляла около 0,4 м от уровня дневной поверхности при диаметре приблизительно 3 м. Насыпь кургана сооружена из светло-желтого супесчаного грунта. В основании насыпи положены камни из светло-розового кварцита размерами 0,4–0,5 x 0,2–0,3 м, образующие своеобразный кромлех. В центральной части кургана на уровне древнего горизонта обнаружено небольшое корытообразное углубление диаметром около 0,3 м. Оно было заполнено кусочками древесного угля, пеплом, а также фрагментами сильно кальцинированных человеческих костей. В этом заполнении обнаружены шесть кованых железных гвоздей, четырехгранных в разрезе с плоскими головками. Один из них согнут под углом 90° в виде «костыля». Длина гвоздей составляла 7,5–8,5 см, они сильно обожжены, покрыты окалиной и очень хорошо сохранились. Рядом с углублением, на уровне древнего горизонта зафиксирован развал древнерусского керамического горшка, его стенки украшены врезными горизонтальными линиями. Венчик имеет массивное манжетообразное утолщение. Способ моделирования и технология изготовления дают возможность датировать его временем не позже второй половины X в. Таким образом, в кургане зафиксировано погребение по способу кремации покойника на стороне в гробу. Остатки кремации вместе с пеплом и углями были собраны и помещены в неглубокую ямку на уровне древнего горизонта. Над местом погребения в ритуальных целях разбит горшок. Затем над погребением была сооружена невысокая насыпь, основание которой обложено камнями.

Курган № 66, расположенный в восточной части могильника, недалеко от въезда на городище, имел похожие конструктивные особенности. К сожалению, почти вся его насыпь была спланирована в более позднее время. При раскопках встречены только несколько камней, сдвинутых с первоначального места. На уровне древнего горизонта зафиксированы отдельные скопления углей, кальцинированных костей, а также 6 железных четырехгранных в разрезе гвоздей. Здесь же обнаружены скопления фрагментов керамики, идентичной найденной в кургане № 16 а. Эта насыпь, как и предыдущая, может датироваться второй половиной X в. [2, с. 35–37; 3, с. 281–286].

Каменные обкладки оснований остальных раскопанных курганов были сооружены в несколько ярусов. Отмечено, что нижний ярус всегда составляли глыбы розового кварцита размерами 0,4–0,5 x 0,2–0,3 м. Над ними в

три-четыре яруса были положены более мелкие камни. Иногда высота такой каменной креpidы-обкладки составляла 0,4–0,6 м, то есть доходила до половины высоты насыпи. Показателен в этом отношении курган № 37, где обнаружено трупоположение в яме глубиной 0,8 м от уровня древней поверхности. В заполнении могильной ямы были найдены фрагменты керамики, которые можно датировать первой половиной XI в. Похожие конструкции насыпей и способ погребения зафиксирован при исследовании курганов № 42, 13. На этом основании сделан вывод, что данный могильник был воздвигнут во второй половине X в., о чем свидетельствует способ захоронения и керамический материал курганов № 16 и № 66. Первоначально сооружались небольшие земляные насыпи, окруженные одним рядом камней. Очевидно уже в конце X – начале XI в. начали воздвигаться более высокие насыпи, облицованные у основания кольцевыми каменными обкладками-креpidами, сооруженными в несколько ярусов.

Похожий курганный могильник был зафиксирован Б. А. Звиздецким примерно в 6 км к востоку от городища у с. Городец возле с. Антоновичи. Здесь на краю древнего глубокого оврага обнаружено 38 насыпей. Все без исключения курганы имеют каменные обкладки своих оснований, их размеры и устройство аналогичны курганам у с. Городец. На данном могильнике были исследованы две насыпи – курганы № 23 и № 35. Каменные кольцевые креpidы курганов сложены в несколько ярусов на высоту, составляющую около половины насыпи. Наиболее интересным оказался курган № 35. Здесь обнаружено трупоположение с западной ориентировкой, совершенное в неглубокой прямоугольной яме. Кости практически не сохранились. Зафиксированы фрагменты черепа. Среди них обнаружены три бронзовые височные кольца с восьмеркообразными окончаниями, прикрепленные к кожаной накладке. Фрагментарность работ на могильнике у с. Антоновичи не позволила исследователю достаточно уверенно датировать время его функционирования. Но, учитывая территориальную близость к Городцу, идентичность устройства насыпи, Б. А. Звиздецкий предположил, что памятник синхронен первому и датировал его в пределах второй половины X–XI вв. [2, с. 35–37; 3, с. 281–286].

Во время раскопок летописного Возвягля в 2007–2008 гг. были отмечены три позднесредневековые трупоположения, которые в целом выполнены в православных христианских традициях – безинвентарное захоронение в яме, ориентированное головой на запад, но с использованием камня.

В захоронении, обнаруженном в 2007 г., камни были положены сверху захоронения в ногах. Еще одной особенностью является необычная поза умершего, лежавшего с согнутыми в локтях и поднятыми к голове руками. Пальцы рук при этом плотно сжаты в кулак, а челюсти сведены. Погребение (№ 5) было зафиксировано на глубине 0,5 м. В заполнении и рядом с погребением выявлены многочисленные находки камня размерами 0,3 x 0,1 x 0,1 м и костей животных. Каменный заклад был особенно плотным

в восточной части могильной ямы у ног. После выборки заполнения выявлен скелет взрослого человека, лежавшего вытянуто на спине черепом на запад. Все кости в анатомическом порядке. Череп повернут лицевой частью на север. Руки согнуты в локтях, кисти расположены у черепа. Могильная яма подпрямоугольной формы, вытянута длинной осью по линии запад–восток. Размеры ямы – 2,1 x 0,65 м, глубина 0,54 м. Стенки пологие, дно неровное. В заполнении находились 12 костей животных, фрагмент стенки гончарного древнерусского сосуда без орнамента, шесть фрагментов с орнаментом и фрагмент венчика сосуда конца XII – начала XIII вв. Керамика в заполнении могильной ямы носит случайный характер. Погребение № 5, как и расположенные рядом труположения, относятся к более позднему периоду – после прекращения функционирования городища – иначе сложно объяснить их расположение непосредственно на въезде на детинец.

Особенностью захоронений, обнаруженных в 2008 г., является нетрадиционное для православных захоронений использование камня: в ногах на подсыпке и положенного непосредственно на лицо покойника. Погребение № 7 по расположению скелета сходно с описанным выше погребением № 5 и совершено в виде труположения на спине, головой на запад, в яме подпрямоугольной формы (2 x 0,65 м, глубина 1,18 м от современной поверхности). Особенностью данного погребения является необычное расположение рук – они согнуты в локтях и подняты вверх. Кисти плотно сжаты и поднесены к голове. Непосредственно на голове покойника расположены два камня крупных размеров. Между камнем и костями черепа прослойки грунта не было. Возможно, они были положены непосредственно на голову, либо тело погребенного было укрыто незначительным слоем неплотного грунта.

Погребение № 8 совершено в виде труположения на спине головой на северо-запад в погребальной яме размерами 2 x 0,6 м, глубиной 1,15 м от современной поверхности. В могильной яме над ногами положен камень вытянутой формы 0,65 x 0,4 м. Между камнем и костями ног прослойка (0,05 м) грунта. Погребение, как и № 7, безинвентарное. Датировать его следует более поздним временем чем XIII в. – время разрушения городища, но не более поздним чем конец XVIII в., когда погребальные ямы становятся глубиной около 2 м от современной поверхности [5, с. 45–68]. В результате проведения визуального обследования территории, прилегающей с востока к городищу, в 2012 г. были обнаружены остатки древнерусского курганного некрополя в виде двух насыпей диаметром до 7 м и высотой до 1 м, в конструкции которых были использованы камни крупных размеров.

В историографии вопроса можно выделить два основных подхода к объяснению нехарактерной для региона традиции использования камня в погребениях. Б. А. Звиздецкий придерживался теории, согласно которой курганы с каменными обкладками могли возникнуть в результате перемещения на указанную территорию определенной группы ятвяжского населения [3, с. 281–286]. В данном случае автор выступал против точки зрения первых

исследователей могильников с каменными обкладками оснований насыпей в Житомирском Полесья — Я. В. Яроцкого и О. А. Фотинского, которые считали их древлянскими, а наличие каменных конструкций объясняли обилием выходов местного гранита, использовавшегося при их сооружении. Одним из доводов ятвяжского происхождения традиции использования камня Б. А. Звиздецкий считал расположение рядом с каменными курганными некрополями десятков простых земляных насыпей, часто на удалении 3–5 км от первых. Поэтому объяснение наличия камней простыми природными условиями он считал невозможным

Теория ятвяжского происхождения курганов с каменными обкладками поддерживалась и разрабатывалась В. В. Седовым. Так, в результате проведения больших раскопок курганных древностей в 1950–1970-х гг. было выяснено, что курганы с каменными обкладками доминируют на территории Брестского Побужья, Белорусского Понеманья, Юга Литвы, Литовского Запеманья и некоторых районов Северо-Запада Польши, что дало основание В. В. Седову очертить эти земли как племенную территорию западно-балтской группы раннесредневекового населения, известной по древнерусским летописям под названием ятвяги [6, с. 412]. Исследователь считал, что это могло произойти после похода Владимира Святославича в ятвяжские земли в 983 г. [7, с. 105]. Поддерживая данную точку зрения, Б. А. Звиздецкий допускал, что, возможно, на территорию древлян были переселены славянизированные ятвяги из области Брестского Побужья. На это косвенно указывали восьмеркообразные височные кольца, обнаруженные в погребении кургана № 35 могильника у с. Антоновичи. По его мнению, концентрация могильников с каменными обкладками в районе Словечанско-Овручского кряжа отнюдь не случайна. Ведь именно в конце X в. данный регион начинает приобретать исключительно важное экономическое значение. Широкое использование местного пиррофиллита для нужд монументального строительства, развернувшегося после принятия князем Владимиром христианства, заставляет княжескую власть обратить пристальное внимание на бывшие древлянские владения. В это время возрастает значение древнего Овруча. Небольшое древлянское городище у с. Городец, являющееся крайним западным форпостом волости, укрепляется и значительно возрастает в размерах. Скудность местных людских ресурсов заставляет великокняжескую власть искать их источники пополнения. Одним из таких источников могли стать ятвяги, проживавшие в районе Берестейщины. Они на раннем этапе освоения новых земель образовывали компактные группы и, по всей видимости, не смешивались с местным древлянским населением. Однако в дальнейшем ятвяги, вероятно, постепенно утратили свои этноопределяющие черты. Исследователь считал, что к XII в. ятвяги были полностью ассимилированы и вошли в состав древнерусской народности, которая в процессе исторического развития трансформировалась в одну из ее ветвей — украинский народ [2, с. 35–37; 3, с. 281–286].

Использование камня в погребальных сооружениях соотносится и другими исследователями с пережитками традиций захоронений западно-балтского племени ятвягов. По результатам исследований А. В. Квятковской, для данного типа обряда на территории Беларуси характерно отсутствие внешних признаков захоронения – каменные надмогильные кладки задернованы, а на поверхности иногда выступают лишь маковки камней. Отмечается, что каменные кладки, как правило, однослойные, исключения из этого правила редки. В голове и ногах иногда находились камни больших размеров естественной формы, со следами искусственной обработки. На камнях, которые стоят в головах, иногда отмечены изображения крестов разной формы, солярные и другие знаки. Иногда рядом с могилами встречаются и каменные курганы. Традиция использования камня в обустройстве могильного сооружения в несколько измененных формах фиксируется даже в начале XX в. [4, с. 8–23].

Нам хотелось бы обратить внимание, что использование камня в погребениях на Житомирском Полесье выходит далеко за рамки древнерусского времени и прослеживается на протяжении позднего средневековья, новейшего времени и современности. Это подтверждают обнаруженные возле Новоград-Волынского позднесредневековые христианские погребения с камнем. Также зафиксирован факт широкого использования необработанного камня в качестве могильных стел в христианских захоронениях второй половины XIX – первой половины XX вв. Подобные случаи были отмечены в ходе выполнения научной инвентаризации достопримечательностей истории и культуры в районах, пострадавших от Чернобыльской аварии, на территории Житомирского Полесья. Использование камня местных пород отмечено в современных христианских погребениях. Например, в с. Тепеница Олевского района отмечен случай использования каменных необработанных плит, поставленных вертикально у подножия деревянного креста (возможно, для его укрепления). В большинстве случаев они совпадают с выходами на поверхность камней различных пород – кварцита, гранита, пироксилита.

Отметим и вполне очевидную разницу между каменными сооружениями, которые зафиксированы исследователями в центре расселения ятвяжских племен и обнаруженными на территории современной Украины. Последние имеют намного более простую конструкцию и не содержат ряда дополнительных признаков ятвяжского обряда захоронения. Подобные характеристики имеют также и несколько групп могильников на территории современной Беларуси, что объясняется исследователями как влияние традиций захоронений ятвягов на смежные территории [4, с. 8–23].

Нельзя исключать возможности переселения в древнерусское время определенной части этнических ятвягов или же культурных влияний ятвяжского населения, что дало толчок к появлению и дальнейшему развитию традиции использования камней в погребениях. Возможно, что проблема состоит также и в схожести условий обитания ятвягов и других

племен на території сучасної Прибалтики, Білорусі і Житомирського Полісся, для яких характерно наявність обширних лісних масивів, виходів каменю різних розмірів і форм посереді абсолютно рівнинної і в значительній ступені заболоченої місцевості. Може бути, саме тут знаходяться істині традицій обожествлення каменю, його використання як святилищ, розміщення каменю в погребеннях племенами, населявшими Прибалтику, Білорусь. Якщо це так, то не можна виключити відкриття на території Житомирського Полісся нових типів пам'яток, пов'язаних з культом каменю. Спеціальні дослідження по їх виявленню не проводились, але наявність природно-геологічних образів подібних Кам'яному селу (Кам'яниця) на Олевщині дозволяє передбачити відкриття їх з допомогою майбутніх досліджень.

Бібліографічні посилання

1. **Звіздецький Б. А.** Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі / Б. А. Звіздецький // Пробл. походження та іст. розвитку слов'ян. – К.; Л., 1997. – С. 229–234.
2. **Звіздецький Б. А.** Кургани з каменними обкладками на Овручському кряжі / Б. А. Звіздецький // Русь в IX–XIV вв.: взаємодія Севера і Юга. – М., 2002. – С. 35–37.
3. **Звіздецький Б. А.** Нові дані про кургани з каменними обкладками на севері Житомирщини / Б. А. Звіздецький // Русь в IX–XIV вв. Взаємодія Севера і Юга. – М., 2005. – С. 281–286.
4. **Квятковська А. В.** Каменні могильники Білорусі XI–XVII вв. / А. В. Квятковська: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Мн., 1994.
5. **Коваль О. А.** Північне городище літописного Возв'язля: розкопки 2007 р. / О. А. Коваль, А. В. Петраускас, В. І. Польгуй // Літописний Возв'язль: дослідження 1988–2008 рр. – К., 2008. – С. 45–68.
6. **Седов В. В.** Балти / В. В. Седов // Фінно-угри і балти в епоху середньовіччя. – Археологія СРСР. – М., 1982.
7. **Седов В. В.** Східні слов'яни VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археологія СРСР. – М., 1982.
8. **Фотинський О. А.** Могильник каменної кладки в ур. Княже Новоград-Волинського уезда / О. А. Фотинський // Археолог. летопись Южной Руси. – 1904. – № 6. – С. 229–231.
9. **Яроцкий Я. В.** Могильники по середньому теченню р. Уборть / Я. В. Яроцкий // Там же. – 1903. – № 3. – С. 173–193.

Надійшла до редколегії 23.10.2013

В. А. Ромашко*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

КАМНЕОБРАБАТЫВАЮЩЕЕ ПРОИЗВОДСТВО В ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ НА ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОМ ЭТАПЕ ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА

Рассмотрена камнеобработка заключительного этапа позднего бронзового века в Левобережной Украине на материалах богуславско-белозерской культуры (ББК) второй половины XIII–X вв. до н. э., в развитии которой выделено три этапа: этап прото-ББ (вторая половина XIII в. до н. э.), этап ББ1 (XII–XI вв. до н. э.), этап ББ2 (X в. до н. э.).

Ключевые слова: бережновско-маевская культура, богуславско-белозерская культура, обработка камня, обработка кремня.

Ромашко В. А. Камнеобробне виробництво в Лівобережній Україні на заключному етапі пізнього бронзового періоду.

Розглянуто обробку каменю заключного етапу пізнього бронзового віку в Лівобережній Україні на матеріалах богуславсько-білозерської культури (ББК) другої половини XIII–X ст. до н. е., у розвитку якої виділено три етапи: етап прото-ББ (друга половина XIII ст. до н. е.), етап ББ1 (XII–XI ст. до н. е.), етап ББ2 (X ст. до н. е.).

Ключові слова: бережнівсько-маївська культура, богуславсько-білозерська культура, обробка каменю, обробка кременю.

На территории Юга Восточной Европы камнеобрабатывающее производство в позднем бронзовом веке претерпевает существенные изменения по сравнению с эпохой нео-энеолита и ранней бронзы. Это объясняется тем, что в связи с развитием бронзолитейного производства потребность в орудиях из камня и кремня значительно сократилась. Однако эти материалы продолжали использоваться для изготовления некоторых специфических орудий вплоть до конца бронзового века.

Настоящая статья посвящена анализу камнеобрабатывающего производства племен богуславско-белозерской культуры (ББК) второй половины XIII–X вв. до н. э., территория распространения которой соответствует лесостепной и степной зонам Левобережной Украины. Богуславско-белозерская культура сложилась на основе бережновско-маевской срубной культуры (БМСК). В ее развитии выделяют три этапа: этап прото-ББ (вторая половина XIII в. до н. э.), этап ББ1 (XII–XI вв. до н. э.), этап ББ2 (X в. до н. э.) [10].

Систематизация материалов показывает, что разновидности изделий из камня, изготовление которых не требовало значительных трудозатрат, специальных инструментов и сырья, богуславско-белозерские племена продолжали производить в каждом поселке или даже семье. Речь идет об абразивах аморфных и простых форм, отбойниках, наковальнях. О распространенности таких форм обработки камня у племен БМСК и ББК

свидетельствуют материалы поселений Богуславского археологического микрорайона. На поселениях Павлоград и Богуслав-1, кроме орудий, изготовленных из камня, найдено около 600 аморфных камней различных размеров и пород. Большинство камней доставлено в регион из достаточно отдаленных мест, поскольку в Среднем Присамарье отсутствуют естественные выходы коренных и осадочных пород. Исключением является геологическая формация мелового периода, расположенная в 40–50 км выше по течению р. Самары. Реальным свидетельством развитого камнеобрабатывающего производства у местных БМСК племен является компактное скопление отбойников, кремневых отщепов и осколков камней различных пород, выявленное на полу жилища № 1 поселения Павлоград [9, с. 116]. Несколько противоречит устоявшемуся в литературе мнению об угасании камнеобрабатывающей отрасли ремесла в позднем бронзовом веке [2, с. 28] количественное и типологическое преобладание каменных орудий в материалах культурно-хронологического горизонта ББК по сравнению с горизонтом БМСК поселения Богуслав-1. Последнее еще раз подтверждает практику изготовления племенами заключительного этапа позднего бронзового века простейших инструментов, необходимых для удовлетворения текущих хозяйственных потребностей в бытовых условиях. Однако изготовление многих орудий требовало профессиональной подготовки, необходимой при работе с кварцитами, гранитами, диоритами, диабазами и другими твердыми породами камня. Морфологическое единообразие пестов-скипетров, ступок, цилиндрических растиральников, гладильников-утюжков, представленных в памятниках ББК и других культур позднего бронзового века Восточной Европы, может быть объяснено существованием специализированных центров по их производству. Вероятно, они располагались непосредственно в местах геологических обнажений необходимых горных пород. Изделия работающих в них мастеров расходились на очень значительные расстояния, что подтверждается их находками на памятниках многих культур позднего бронзового века Евразии.

Сказанное правомерно и в отношении обработки кремня. На большей части поселений ББК она не производилась, так как находки на них изделий группы А (по Д. Я. Телегину [12]) – аморфных отщепов, сколов, чешуек, ножевидных пластин – не менее редки, чем группы Б – орудий и предметов вооружения. Например, на поселении Богуслав-1 на 12 изделий группы Б приходится только 9 сколов, отщепов и чешуек. В публикациях и отчетной документации большинства поселений ББК отмечается единичность или полное отсутствие отходов обработки кремня. Показательно, что в более ранних археологических культурах, характеризующихся развитой кремневой индустрией, соотношение изделий групп А и Б было совершенно иным. По данным Д. Я. Телегина, для мезо-неолитической эпохи оно соответственно составляло 94,2–97,4 % и 5,8–2,6 % [12, с. 36–37], что является неоспоримым свидетельством налаженного процесса обработки кремня в местах обитания.

Существование специализированных кремнеобрабатывающих центров заключительного этапа позднего бронзового века на территории Левобережной Украины подтверждается материалами некоторых поселений Северского Донца, расположенных в непосредственной близости от кремненосных меловых осыпей. На поселениях Диброва и Глубокое Озеро-2 найдено соответственно 646 и 885 кремней, большая часть которых связана с постсрубными горизонтами памятников, что свидетельствует об оживлении кремнеобработки на этапе ББ1 [6, с. 8–13]. Еще большее развитие изготовление кремневых орудий племенами ББК получило на этапе ББ2. Наиболее выразительно это проявляется в распространении кремневых серпов, что связано с переходом позднейших племен ББК Среднего Поднепровья, Предстепья и Донецкой интрозональной лесостепи к земледелию и заимствованием в бондарихинской среде характерных для нее земледельческих орудий.

Фиксируемое на археологических материалах оживление камне- и кремнеобработки у богуславско-белозерских племен требует своего объяснения. В этой связи отметим еще одно изменение универсального для культур финала бронзы Восточной Европы характера. Речь идет о сужении ассортимента изделий из бронзы и уменьшении их размеров, что обычно связано с двумя факторами. Первый заключается в оскудении доступных для того времени запасов медных и оловянистых руд. Во всяком случае именно в конце XIII – начале XII вв. до н. э. прекращается добыча меди на месторождениях Бахмутской котловины в Донбассе [4, с. 134–138].

Второй фактор – освоение племенами заключительного этапа позднего бронзового века технологий железообработки [1, с. 207; 2, с. 128; 3, с. 25–26; 5, с. 306–308; 7, с. 10–16; 8, с. 141; 11, с. 86–88].

Вероятно, кратковременный ренессанс индустрии камня в XII–X вв. до н. э. на территории Левобережной Украины был вызван неизбежным дефицитом сырья, возникшем при переходе от металлургии бронзы к металлургии железа.

Библиографические ссылки

1. **Березанская С. С.** Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К., 1982.
2. **Березанская С. С.** Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине / С. С. Березанская, С. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко. – К., 1994.
3. **Бочкарев В. С.** Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы / В. С. Бочкарев // Социогенез в историческом аспекте: материалы методол. семинара. – СПб., 1991. – С. 24–27.
4. **Бровендер Ю. М.** О времени прекращения функционирования Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю. М. Бровендер // Пробл. гірнич. археології: матеріали VIII міжнар. Картамис. польового археол. семінару, (с. Новозаванівка Попаснянського р-ну Луганської обл., 15–16 лип. 2009 р.). – Алчевськ, 2011. – С. 134–138.
5. **Дергачев В. А.** Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / В. А. Дергачев, В. С. Бочкарев. – Кишинев, 2002.
6. **Колесник А. В.** Кремнеобрабатывающий комплекс поселений поздней бронзы в бассейне Северского Донца / А. В. Колесник, Я. П. Гершкович // Северо-

Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит–бронзовый век): материалы междунар. конф.: в 2 ч. – Донецк, 1996. – Ч. 2. – С. 8–13.

7. **Корякова Л. Н.** Переход к использованию железа в Северной Евразии / Л. Н. Корякова, С. В. Кузьминых, Г. В. Бельтикова // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии: материалы кругл. стола (Санкт-Петербург, 23–24 июня 2011 г.). – СПб., 2011. – С. 10–16.

8. **Отрошенко В. В.** Белозерская культура / В. В. Отрошенко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрошенко, Н. Н. Чердниченко, И. Н. Шарафутдинова. – К., 1986. – С. 117–152.

9. **Ромашко В. А.** Павлоградское поселение эпохи бронзы (к вопросу о территории распространения и культурной принадлежности памятников обиточного типа) / В. А. Ромашко // Пробл. археологии Поднепровья: сб. науч. тр. – Д., 1995. – С. 114–134.

10. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко. – К., 2013.

11. **Татаринов С. И.** Древние горняки-металлурги Донбасса / С. И. Татаринов. – Славянск, 2003.

12. **Телегин Д. Я.** К методике составления типолого-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи / Д. Я. Телегин // Орудия каменного века: сб. науч. тр. – К., 1978. – С. 35–70.

Надійшла до редколегії 23.10.2013

УДК 902/904 (477)

Є. Л. Фещенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ В ПОХОВАННЯХ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Проаналізовано основні типи статуарної пластики в катакомбній поховальній обрядовості: ідоли (антропоморфні стели зі складними зображеннями на поверхні), антропоморфні стели (оброблені плити) і стелоподібні камені (скульптурні форми природного походження з незначними слідами обробки або без обробки), менгіри-вівтарі (вертикально встановлені камені ритуального призначення), невеликі переносні стели. На матеріалах Дніпровського Надпоріжжя здійснено кореляцію типів статуарної пластики з основними частинами поховального комплексу (камера, шахта, курганий насип).

Ключові слова: антропоморфна стела, катакомбна культура, катакомба, поховальний обряд, жертвоприношення.

Фещенко Е. Л. Антропоморфные стелы в захоронениях катакомбной культуры Украины.

Проанализированы основные типы статуарной пластики в катакомбной погребальной обрядности: идолы (антропоморфные стелы со сложными изображениями на поверхности), антропоморфные стелы (обработанные плиты) и стеловидные камни

(скульптурные формы природного происхождения с незначительными следами обработки или без обработки), менгиры-алтари (вертикально установленные камни ритуального предназначения), небольшие переносные стелы. На материалах Днепровского Надпорожья осуществлена корреляция типов статуарной пластики с основными частями погребального комплекса (камера, шахта, курганный насыпь).

Ключевые слова: антропоморфная стела, катакомбная культура, катакомба, погребальный обряд, жертвоприношение.

Характерна особливість культур, які своїм корінням сягають спільної індоєвропейської культури, – наявність кам'яної статуарної пластики. На початок 1990-х рр. у Північному Причорномор'ї з поховальних комплексів культур енеоліту-бронзи походило більше 380 антропоморфних стел. Питання еволюції їх форм, іконографічні особливості, хронологію розглянуто в роботах Д. Я. Телегіна, О. Хойслера, Є. В. Ярового, Н. Д. Довженка, Є. Ю. Новицького та ін. В історіографії склалася стійка традиція пов'язувати розквіт кам'яної скульптури з енеолітом і ямною культурою, а її занепад відносити до пізньокатакомбного періоду [4]. Як аргументи наведено свідчення про скорочення (чи припинення) традиції виготовлення в катакомбний період ідолів зі складною іконографією, зменшення загальної кількості антропоморфних стел, прогресуючу тенденцію до спрощення іконографії і схематизму. Наголошено на поширенні практики повторного використання антропоморфної пластики як поховальних камер катакомб, що пов'язано з втратою ними сакральної семантики.

Уведення до наукового обігу неопублікованих матеріалів попередніх років значно розширило джерельну базу і дозволило по-новому оцінити рівень розвитку статуарної пластики в катакомбній культурі. Унікальні Федорівська і Лисичанська стели, що належать до типу монументів-ідолів, красномовно свідчать не лише про збереження, але і подальше ускладнення іконографії і семантичного змісту (релігійно-космогонічних уявлень, календарно-обрядової символіки) катакомбної антропоморфної пластики [10; 11]. Проаналізувавши матеріали досліджень курганів, можна помітити й ускладнення в цей період поховальних ритуалів, пов'язаних із антропоморфними стелами.

У давніх суспільствах поховальну практику розглядали як спосіб взаємодії зі світом предків і богів, якому приписували здатність впливати на світ живих [1]. За допомогою поховальної обрядовості переводили душу у світ предків, забезпечували зміну соціального стану людини, яка померла, і тим самим відновлювали порушений смертю світовий порядок. Обряди переходу, у тому числі похоронні, налічують три основні фази: розділення (separantion), грані (limen – лімінальний період) і відновлення (reaggregation) [2, с. 17]. Перша фаза включає символічні дії, що означають відкріплення особи від займаного раніше місця в соціальній структурі або від певних культурних обставин (станів), або від того й іншого одночасно [9, с. 277]. Під час лімінального періоду суб'єкт проходить через ту міфологічну область, у

якій майже немає чи зовсім відсутні риси минулого і майбутнього. Нарешті, у третій фазі перехід завершується і суб'єкт набуває нової якості [9, с. 274; 12, с. 168, 169]. Конструктивно катакомбна поховальна конструкція поділена на три відносно самостійні частини, кожна з яких виконує своє функціональне навантаження в процесі переходу душі у світ предків: камера, шахта і поверхня курганного насипу. Простір поховальної камери призначений для підготовки до переходу. Шахта, імовірно, функціонально була пов'язана з лімінальною фазою, тобто з безпосереднім процесом переходу душі. Поверхню кургану асоціювали із завершальною фазою обряду переходу, вона пов'язана із ушануванням (поминанням) померлих, які набули нової якості. Саме таке сприйняття поховального обряду слід ураховувати у процесі інтерпретації семантичного значення антропоморфних стел у похованнях.

У катакомбній поховальній обрядовості наявні основні типи статуарної пластики: ідоли (антропоморфні стели зі складними зображеннями на поверхні), антропоморфні стели (оброблені плити з чітко окресленою головою) і стелоподібні камені (скульптурні форми природного походження з незначними слідами обробки або без обробки), менгіри-вівтарі (вертикально встановлені камені ритуального призначення), невеликі переносні стели. На матеріалах Дніпровського Надпоріжжя здійснено кореляцію типів статуарної пластики з основними частинами поховального комплексу (камера, шахта, курганий насип), що дозволило виявити стійку закономірність локалізації. Так, невеликі ретельно відшліфовані стели зафіксовані всередині камер, поряд із покійником. Функціонально вони, мабуть, близькі до переносних вівтарів, семантика яких розглянута І. Ф. Ковальновою [6]. Наявність статуеток-вівтарів була обумовлена необхідністю, згідно з тогочасними віруваннями, «відкріплення» особи, «розриву» із світом живих, що, у свою чергу, детерміновано цілим комплексом чинників (причиною смерті людини, її статусом, місцем смерті (і т. д.). Ідоли і стилістично близькі до них антропоморфні стели встановлювали на поверхні курганного насипу. Вони, імовірно, були втіленням складних світоглядних уявлень, у яких поєднано архайчні тотемічні уявлення й образи героїв-богів, і виконували функції святилищ. Менгіри розташовані або на дні, або в заповненні шахти. Стелоподібні камені, рідше – антропоморфні стели, найчастіше зустрічаються в шахті біля входу в камеру.

Найбільш складна реконструкція функцій, пов'язаних із шахтою, в якій розташовано більшість антропоморфних стел. На особливе функціональне значення вхідних колодязів у системі поховального обряду вказують і декоративні особливості їх оформлення: орнаментация стінок взаємно перетинними лініями, що імітують плетені конструкції стін жител, нанесення зображень («дерево життя» в п. 2/9 біля Зимогір'я [3, с. 54]). На думку С. Н. Братченко, стінки вхідних шахт могли драпірувати рогожами або килимами, з нанесеними на них зображеннями. Так, залишки рогожі з

червоними вохровими смугами було зафіксовано на стінці шахти в ранньому катакомбному похованні 5/6 біля с. Благівка [Там само, с. 55]. Залишки рогожі виявлено й на стінах вхідної ями п. 12 к. 5 могильника Бага-Буруд у Калмикиї [15, с. 158]. У похованні 8 к. гр. Шахаєвська II збереглося забарвлення стінок вхідної ями в темно-синій колір.

У шахтах антропоморфні стели встановлені або безпосередньо перед входом у камеру, або входять до складу кам'яних загороджень. В окремих випадках в похованнях наявні декілька стел. Так, вхід у камеру поховання 10/4 біля с. Олександрівськ закривали дві стели [3, с. 9]. Голову і плечі однієї з них було оброблено в точковій техніці, а інша мала тільки сліди відколів.

Здебільшого стели належать до типу стелоподібних каменів (скульптурні форми природного походження з незначними слідами обробки або без обробки). Аморфність контурів, відсутність на деяких екземплярах слідів спеціальної обробки утруднює віднесення таких загороджень до категорії антропоморфних стел. У деяких випадках дослідники просто не ідентифікують їх, обмежуючись констатацією наявності кам'яного загородження. Так, у дромосі (шириною 0,8 м) поховання 14 (к. 2, с. Новокиївка, Томаківський район Дніпропетровської області) було встановлено сплюснену вапнякову плиту із звуженим одним боком (розмірами 0,45х0,25х0,1 м), яка лише частково закривала прохід у камеру. Поряд із нею знаходилися кістки тварин. У звіті цей стелоподібний камінь позначено як камінь закладки.

В історіографії неоднозначно оцінюють призначення цих стел у похованнях. Деякі дослідники акцентують увагу на їх утилітарній функції як загородження: недопущення потрапляння землі всередину камери, а отже, забезпечення дотримання релігійного постулату про сакральність землі й неприпустимість її осквернення бездиханним тілом. «Вторинне використання» антропоморфних стел як загороджень можна пояснити втратою ними (повною або частковою) сакральної функції. Аргументація цього положення ґрунтується на фактах умисного пошкодження або розколювання стел, установлення їх у перевернутому вигляді, використання стел попередніх культур (єнеоліту та ямної культури) і т. д. Також залишаються без пояснення випадки використання як загороджень невеликих антропоморфних стел, які лише частково закривали вхід у камеру. Крім того, у деяких випадках стели встановлювали в похованнях, в яких вхід у камеру вже було надійно закрито іншим способом.

Інша історіографічна традиція інтерпретує наявність антропоморфних стел з огляду на сакральну функцію. Так, В. А. Кияшко пов'язує з ними функції оберегів, охоронної магії, спрямовані на успішну посмертну трансформацію душі [5, с. 45]. Ю. А. Шилов пропонує розглядати появу стел у похованнях у межах обрядів жертвопринесень. На його думку, на основі аналізу матеріалів кургану 1 біля с. Старосілля можна простежити заміну людини під час жертвопринесення стелою [14, с. 528]. Дійсно, міфологічний характер мислення давніх людей не міг допустити довільності у виконанні

такої надзвичайно важливої дії, як перехід душі померлого у «світ тіней». Будь-яка випадковість могла порушити перебіг процесу розриву зв'язку з живими і негативно вплинути на благополуччя общини. Збереження сакральності антропоморфних стел у складі кам'яних закладів підкреслено нанесенням на них знаків і фарбуванням вохрою (с. Олександрівськ 8/2, с. Новомикільське 1/6 [3, с. 9, 12]).

Слід звернути увагу на наявність у шахтах біля входу в камеру (тобто там, де зафіксовано установку кам'яних стел) інших проявів антропоморфних образів. У катакомбному похованні 6 к. 1 біля с. Преображення Луганської області вхід у камеру було закрито одинадцятьма тонкими плахами і кілками заввишки до 1,5 м. На трьох кілках зафіксовано різьблені антропоморфноподібні зображення у вигляді голівок-наконечників. Самі ж кілки, загострені донизу, на думку авторів розкопок, нагадують жезли [8, с. 101-102]. Можливо, дерев'яний антропоморфний образ було встановлено і в похованні 10 к. 4 к. гр. 2 біля с. Терни Дніпропетровської області, у шахті якого було зафіксовано вертикально встановлену колоду діаметром 0,2 м і завдовжки 0,85 м, нижній кінець якої рівно обрізано. Поряд із ним лежали фрагмент кераміки, череп і кінцівки корови [7].

Особливий інтерес викликають неординарні випадки виявлення людських останків у шахтах катакомб (п. 4 к. 2 к. гр. 1 біля с. Терни Дніпропетровської області, п. 13 к. 2 біля с. Войкове Дніпропетровської області, п. 11 к. 1 к. гр. 5 біля с. Соколово Дніпропетровської області, п. 6 к. 15 біля с. Болотяне Джанкойського району АРК, п. 1 к. 4 біля с. Стінка Полтавської області та ін.). Усі вони зберігають анатомічну цілісність. Похованим надане різне положення: стояче, сидяче, лежаче. Незалежно від положення похованих, усі вони знаходяться біля входу в камеру, закриваючи її своїм тілом (спиною або грудьми). На основі аналізу особливостей поховального обряду (відсутність слідів відкриття поховальних споруд, характер розміщення кістяків) можна констатувати, що поховання в шахтах здійснювали одночасно з проведенням поховального обряду в камерах. У шахтах наявні поховання людей усіх статевікових груп: чоловіків і жінок, дорослих і дітей (причому дітей частіше).

Не простежується зв'язок поховань у шахтах із високим соціальним статусом або певним видом діяльності похованих у камерах. У похованнях відсутній багатий поховальний інвентар і виробничі комплекси, які маркують високий соціальний статус померлих. Лише один раз зафіксовано кременевий наконечник списа (п. 13 к. 2 біля с. Войкове). Більшість поховань безінвентарні. Таким чином, можна припустити, що даний обряд не пов'язаний із соціальним розшаруванням катакомбного суспільства, а поховані в колодязях люди не є слугами (рабами), які супроводжували померлого господаря до потойбічного світу.

Етнографічні й історичні матеріали демонструють, що обряди людських жертвопринесень для спокутування гріхів, припинення хвороб, стихійних лих тощо були поширені в древніх суспільствах. Дж. Фрезер

зазначає, що для первісної людини характерне уявлення про те, що тяжкість власних страждань і гріхів можна перенести на іншого [13, с. 1246]. Жертвою могла бути вільна людина або раб, людина низького походження чи багата особа знатного походження [Там же, с. 1318]. Схожі результати отримав і Ю. А. Шилов у ході досліджень обрядів жертвопринесень за археологічними джерелами: «Немає жодної вказівки на соціальну приналежність принесених у жертву людей. Сам факт принесення в жертву не можна вважати такою вказівкою: адже з «Гімну Пуруше» та інших даних відомо, що жертва обожнювалася і зазвичай була добровільною» (тут і далі переклад наш. – С. Ф.) [14, с. 139].

Наявність у вибірці значної кількості кенотафів дозволяє припустити, що здійснені в шахтах поховання – людські жертвопринесення, які відображають архаїчні уявлення про необхідність надання допомоги в досягненні загробного світу душам, які, на думку одноплемінників, були ослаблені (відсутність тілесної оболонки) або одержимі демонами (хворі).

Функціонально однакове розташування в зоні, пов'язаній із безпосереднім процесом переходу душі, дозволяє розглядати кам'яні антропоморфні стели в шахтах як символічну заміну людських жертвопринесень. Це припущення збігається із спостереженнями Дж. Фрезера, що «поганий, небажаний вплив не обов'язково переносити на людину, однаково його можна переносити на тварину або на неживий предмет» [13, с. 1247].

Зазначимо, що стели наявні в похованнях, у поховальному інвентарі яких відсутні інсигнії влади, що часто супроводжують колективні поховання дорослого з дитиною (чи дітьми). Менгіри-вівтарі й типологічно близькі їм кам'яні споруди в шахтах зустрічаються, як правило, у похованнях, в інвентарі яких є інсигнії влади.

Інтерпретація стел, розташованих у шахтах, із позицій спокутних жертвопринесень (захисної магії), а не стосовно втілення в них образів яких-небудь божеств, пояснює їх антропоморфний схематизм, відсутність ритуальних символів і знаків. Установка стел у перевернутому вигляді, умисне пошкодження, пов'язані, імовірно, не з втратою ними сакральної семантики, а зі зміною смислового значення.

Бібліографічні посилання

1. Антонова Е. В. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) / Е. В. Антонова, Д. С. Раевский // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 53–65.
2. Бейлис В. А. Теория ритуала в трудах Виктора Тэрнера / В. А. Бейлис // Предисл. к кн.: В. Тэрнер. Символ и ритуал. – М., 1983. – С. 1–23.
3. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу / С. Н. Братченко. – Луганськ, 2001.
4. Довженко Н. Д. Катакомбные погребения с антропоморфными стеллами / Н. Д. Довженко // Археолог. исслед. памятников Степной Украины. – К., 1987. – С. 11–21.
5. Кияшко В. А. К вопросу о молоточковидных булавах / В. А. Кияшко // Донские древности. – Азов, 1992. – Вып. 1. – С. 4–57.

6. **Ковалева И. Ф.** Катакомбные погребения северостепного Поднепровья с алтарями / И. Ф. Ковалева // Археолог. памятники Оренбуржья. – Оренбург, 2012. – С. 43–50.
7. **Ковалева И. Ф.** Исследование курганов группы «Долгой могилы» у с. Терны в Приорелье / И. Ф. Ковалева, А. В. Андросов, Г. И. Шахров // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. –Д., 1987. – С. 5–27.
8. **Красильников К. И.** Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная / К. И. Красильников, Л. И. Тельнова // Древние культуры Подонцовья: сб. науч. тр. – Луганск, 1993. – Вып. 1. – С. 91–125.
9. **Мышкин В. Н.** К проблеме взаимосвязи социальной структуры и погребальной обрядности в древних обществах / В. Н. Мышкин // Вопр. археологии Поволжья. – 1999. – Вып. 1. – С. 270–288.
10. **Санжаров С. Н.** Лисичанская антропоморфная стела / С. Н. Санжаров // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2009. – № 9. – С. 32–43.
11. **Супруненко А. Б.** Федоровский идол и курган / А. Б. Супруненко. – К. – Полтава, 2011.
12. **Тэрнер В.** Символ и ритуал / В. Тэрнер. – М., 1983.
13. **Фрезер Дж. Дж.** Золотая ветвь / Дж. Дж. Фрезер. – М., 1980.
14. **Шилов Ю. А.** Прародина Ариев / Ю. А. Шилов. – К., 1995.
15. **Шишлина Н. И.** Западноманычские катакомбные погребения могильника Бага-Буруд в Калмыкии / Н. И. Шишлина, Е. И. Гак, Н. А. Самойленко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2010. – № 10. – С. 142–167.

Надійшла до редколегії 25.11.2013

УДК 001.817

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**АНОТОВАНИЙ ОГЛЯД ДОКТОРСЬКИХ І КАНДИДАТСЬКИХ
ДИСЕРТАЦІЙ ІЗ ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ, ЗАХИЩЕНИХ
У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У 2012 р.**

Проаналізовано тематику й зміст наукових проблем, висвітлених у докторських і кандидатських дисертаціях, поданих на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук.

Ключові слова: історія, вчена рада, дисертація, дослідження, доктор наук, кандидат наук, наукова новизна, офіційні опоненти, джерела, історіографія.

Бойко О. В. Аннотированный обзор докторских и кандидатских диссертаций по историческим специальностям, защищенных в Днепропетровском национальном университете имени Олеся Гончара в 2012 г.

Проанализирована тематика и содержание научных проблем, освещенных в докторских и кандидатских диссертациях, представленных на соискание научной степени доктора и кандидата исторических наук.

Ключевые слова: история, ученый совет, диссертация, исследование, доктор наук, кандидат наук, научная новизна, официальные оппоненты, источники, историография.

На підставі постанови президії ВАК України № 2 – 06/8 від 22. 12. 2010 р. та наказу № 995 від 28. 12. 2010 р. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара було створено спеціалізовану вчену раду Д 08.051.14 із правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук за спеціальностями: 07.00.01 – «Історія України»; 07.00.02 – «Всесвітня історія»; 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни».

У 2012 р. на засіданнях спеціалізованої вченої ради захищено 3 докторські дисертації за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України» і 16 кандидатських (за спеціальностями 07.00.01 – «Історія України» – 5; 07.00.02 – «Всесвітня історія» – 4; 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» – 7). Серед захищених 1 докторське і 8 кандидатських досліджень виконано в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара, інші – в Академії митної служби України, ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ), ДВНЗ «Запорізький національний університет», Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського, Бердянському державному педагогічному університеті. Усі дисертації написано державною мовою.

**Короткий аналіз дисертацій, розглянутих спеціалізованою
вченою радою**

Докторські дисертації

Фролов Микола Олександрович – «Політична система радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі новітньої історії України Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет». Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 14 березня 2012 р. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Кульчицький Станіслав Владиславович, завідувач відділу історії України 20 – 30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Пиріг Руслан Якович, Інститут історії України НАН України, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр.; доктор історичних наук, професор Ченцов Віктор Васильович, Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ), професор кафедри державної служби та митної справи; доктор історичних наук, професор Шаповал Юрій Іванович, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, завідувач відділу етнополітології, керівник Центру історичної політології.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному історичному аналізі сутності й механізмів функціонування політичної системи радянської України 1920–1930-х рр. Автор обґрунтував тезу, що політична система радянської України являла собою не продукт інтелектуальної та практичної діяльності верхівки КП(б)У, а була «експортована» з ленінської Росії через військово-чекістське вторгнення. Дисертант довів, що основою для трансформацій політичної системи була вертикаль ієрархічно підпорядкованих тандемів «партійний комітет – виконком ради». У роботі підкреслено, що опозиційність багатьох керівників і функціонерів КП(б)У ґрунтувалась на бажанні органічно адаптувати політичну систему в радянській Росії до українських умов. Крім того, було визначено реальний зміст політичної системи, її складники, механізми функціонування, які, на думку автора, абсолютно не відповідали республіканським Конституціям 1919, 1925 і 1937 рр. М. О. Фролов на конкретних прикладах проілюстрував, що створена тоталітарним режимом у 1920–30-ті рр. система агітаційно-пропагандистського контролю дозволила політичній еліті суттєво впливати на свідомість окремої особистості та всього суспільства.

У дисертації проаналізовано особливості утвердження радянської влади в Україні, специфіку становлення державних інституцій УСРР, визначено роль і місце системи ідеологічного контролю у 20–30-х рр. XX ст. Досліджено вплив компартійно-радянської еліти на процеси утвердження в Україні однопартійної диктатури. Автор з'ясував механізми прийняття та

затвердження політичних рішень республіканськими органами влади вищих рівнів, а також показав значення рад усіх рівнів і їх виконкомів у політичній структурі УСРР. Охарактеризовано органи реалізації партійно-радянського владного контролю на селі – сільради, комнезами, партійні та комсомольські осередки, політвідділи МТС, колгоспи й радгоспи. Особливу увагу приділено профспілкам, комсомолу та іншим «позадержавним» формуванням, які виконували певні завдання в механізмі тотального контролю партійно-радянського апарату над усіма соціальними групами. На ґрунтовному фактологічному матеріалі автор довів, що в умовах однопартійної диктатури керівники профспілок, комсомолу та інших об'єднань були «вмонтовані» в механізм партійної диктатури, керувались у своїй діяльності директивами партійних інстанцій.

Основні положення дисертації відображено в 3 монографіях, одній навчально-методичній праці та 26 статтях у наукових фахових виданнях.

Морозов Олег Вікторович – «Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок XX ст.)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі теорії та історії держави і права Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ). Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 17 жовтня 2012 р. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Ченцов Віктор Васильович, Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ), професор кафедри державної служби та митної справи.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Гуржій Олександр Іванович, Інститут історії України НАН України, головний науковий співробітник; доктор історичних наук, доцент Гордуновський Олег Миколайович, Черкаський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ), доцент кафедри економічної теорії; доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, Запорізький національний університет, завідувач кафедри новітньої історії України.

Дисертація – перше в історіографії дослідження історії митної системи Російської імперії на території українських губерній XVIII – початку XX ст. Обґрунтовано нову концепцію розвитку російського протекціонізму, який, на думку автора, починаючи з 1720-х рр. мав еволюційний безперервний характер до початку Першої світової війни. У результаті дослідження визначено теоретико-методологічні аспекти історичного процесу входження українських земель до імперської системи. О. В. Морозов запропонував власне бачення ролі митного регулювання, окресливши соціально-економічне значення українських губерній у даному процесі. У дисертації вперше в українській історіографії визначено критерії успішності митно-тарифного регулювання та діяльності митних органів у зазначений період. За допомогою використаних архівних джерел автор реконструював формування та власне

діяльність російської митної інфраструктури на українських теренах, визначив раціональність її організації та закономірності розвитку митної системи залежно від економічних і політичних чинників, що призвели до входження Гетьманської України до імперського митного простору.

О. В. Морозов уперше розробив періодизацію теоретичних засад формування зовнішньоторговельної і митної політики в Російській імперії у XVIII–XIX ст. та їх практичне застосування в Україні. У дослідженні проаналізовано особливості діяльності імперських митних установ на території українських губерній, основні напрями міжнародної торгівлі, в межах яких діяли купці й промисловці на українських землях останньої чверті XVIII – початку XX ст. З'ясовано роль міжнародних торговельних угод у забезпеченні підприємницької діяльності в українських губерніях, а також розкрито законодавчу базу в зовнішньоторговельній і митній галузях.

За темою дисертації опубліковано 39 праць, серед яких 1 індивідуальна і 2 колективні монографії, два авторські навчальні посібники, 30 статей, із них 24 – у наукових фахових виданнях України.

Литвинова Тетяна Федорівна – «Селянське питання та дворянство Лівобережної України у 80-ті роки XVIII – першій половині XIX ст.: ідеологічний аспект» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 31 жовтня 2012 р. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Ганна Кирилівна Швидько, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Ячменіхін Костянтин Михайлович, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, завідувач кафедри всесвітньої історії; доктор історичних наук, професор Михайлюк Олександр Володимирович, Національна металургійна академія України, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності; доктор історичних наук, професор Присяжнюк Юрій Петрович, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, професор кафедри історії та етнології України.

Наукову новизну дисертації визначено постановкою теми поміщицько-селянської взаємодії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у Лівобережній Україні та її відображення в системі уявлень регіонального дворянства як цілісної проблеми. Дисциплінарно дисертаційне дослідження орієнтоване на інтелектуальний вимір «соціальної історії». Автор висвітлює колективні уявлення дворянства щодо ідеалів соціальної взаємодії в умовах засвоєння елітними групами регіону нових соціальних ролей. Новизна підходів до вирішення проблеми полягає в тому, що її розглянуто під кутом зору стосовно дворянсько-селянської взаємодії, яка мала широкий спектр відносин. Водночас нетрадиційний підхід до джерел з історії суспільної думки

дав можливість дисертанту суттєво розширити і концептуально переглянути як ієрархію структури джерельної бази, так і її інформативне наповнення.

Т. Ф. Литвинова розкриває особливості взаємодії традиції й модернізації в соціальних практиках й уявленнях дворянства, генезу й еволюцію селянського питання в суспільній думці та його роль і місце в економічній діяльності лівобережного дворянства. На широкому джерельному матеріалі показано участь дворянства в «агрономічному русі». Одним із його складників, як зазначає автор, стали міркування про причини занепаду економіки краю, рівня життя народу та вироблення пропозицій щодо вдосконалення господарства поміщиків і селян. Доведено, що у ставленні до селян дворянство пройшло еволюцію від патерналізму до усвідомлення необхідності партнерства й співробітництва для подолання соціально-економічних проблем краю.

У роботі суттєво доповнено історіографічні образи відомих представників дворянства України, значно розширено коло репрезентантів інтелектуального середовища, що дало підстави переглянути стереотипи «соціального егоїзму» еліти та її «зради» національних інтересів українського народу. На основі аналізу джерел автор стверджує, що уповільнена соціально-економічна адаптація лівобережного дворянства до імперських структур стала підґрунтям для збереження самобутності й формування регіонального й національного патріотизму.

За темою дисертації Т. Ф. Литвинова видала авторську монографію і 40 публікацій, із них 27 статей у фахових виданнях.

Кандидатські дисертації

Баханова Світлана Степанівна – «Моделі української державності 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історії України Бердянського державного педагогічного університету. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 8.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 1 лютого 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Шаповал Юрій Іванович, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, завідувач відділу етнополітології, керівник Центру історичної політології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; кандидат історичних наук, доцент Архирейський Дмитро Володимирович, Академія митної служби України, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін.

У дисертації С. С. Баханової за проблемно-хронологічною схемою комплексно подано узагальнену картину висвітлення моделей української державності 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії, які є

специфічне історіографічне джерело. Автор з'ясувала стан досліджуваної проблеми, а також повноту, авторські та регіональні особливості висвітлення моделей української державності в навчальній літературі з історії. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що було проаналізовано тенденції в еволюції поглядів на моделі української державності в навчальних програмах і шкільних підручниках. Крім того, дисертантка уточнила характеристики шкільного підручника з історії як історіографічного явища, періоди вітчизняного видавництва підручників у контексті предмета дослідження. Особливе місце в роботі належить висвітленню моделей української державності 1917–1922 рр. у регіональних підручниках з історії рідного краю. Зокрема, показано, що характер, обсяг і глибина матеріалу залежать від часу, відведеного на його вивчення, і авторських концепцій.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення і висновки дослідження можуть бути використані упорядниками програм і авторами підручників для покращення змістової частини навчальних книг, викладачами ВНЗ під час розробки курсів лекцій, учителями загальноосвітніх шкіл під час викладання відповідних тем на уроках історії України.

За темою дисертаційного дослідження автор має 8 публікацій, із яких 5 – у фахових виданнях.

Перетокін Андрій Геннадійович – «Промисловий розвиток Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX століття у висвітленні галузевої преси» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет». Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 1 лютого 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Чекушина Юлія Миколаївна, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Савчук Варфоломій Степанович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри теоретичної фізики; кандидат історичних наук, доцент Морозов Олег Вікторович, Академія митної служби України, доцент кафедри теорії та історії держави і права.

У дисертації здійснено спробу визначити та системно дослідити періоди промислового розвитку Півдня Росії (1880–1917) у висвітленні галузевої преси. Показано місце і роль гірничозаводської преси в технічній журналістиці Російської імперії. Автор докладно проаналізував етапи розвитку гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону й урядову політику в цій галузі в зазначений період. А. Г. Перетокін з'ясував вплив гірничозаводської преси на поширення світового досвіду впровадження у виробництво технічних винаходів і вдосконалень, що сприяло промислому розвитку регіону, науково-технічному прогресу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що дисертант на основі аналізу матеріалів 850 номерів чотирьох професійно-технічних журналів визначив вплив членів редакційних комітетів періодичних видань на консолідацію зусиль урядовців, гірничопромисловців і працівників галузі стосовно підвищення ролі та значення регіону.

Результати дослідження викладено в 13 публікаціях, із них 11 статей – у фахових наукових виданнях (3 – у співавторстві).

Громенко Сергій Вікторович – «Польська література подорожей як джерело з історії та етнографії Криму (кінець XVIII – початок XX століття)» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історії України Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 29 лютого 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Непомнящий Андрій Анатолійович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Верба Ігор Володимирович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри історії Росії; кандидат історичних наук Кавун Максим Едуардович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри російської історії.

У роботі вперше досліджено низку історичних джерел з історії та етнографії Криму – польської літератури подорожей епохи Російської імперії, представленої різними жанрами: автобіографіями, подорожніми щоденниками, листами, газетними нарисами тощо. С. В. Громенко вперше створив й обґрунтував типологізацію польської літератури подорожей за домінуючою суспільно-літературною течією (література Просвітництва, Романтизму, реалізму), упорядкував хронологію візитів польських мандрівників до Криму, склав просопографічні портрети їх груп дорадянської доби, увів до наукового обігу низку раніше невідомих спогадів і листів.

У дисертації проаналізовано історіографію проблеми, відзначено недоліки як узагальнюючих, так і спеціальних праць стосовно польських мандрівників, розглянуто існуючі методологічні прийоми аналізу записок вояжерів. Автор запропонував власний підхід до вивчення літератури подорожей, який включає 4 етапи, а також визначив 14 чинників, що впливають на зміст кожного твору в подорожньому жанрі. С. В. Громенко проаналізував пріоритетні об'єкти дослідження польських мандрівників у Криму. Серед історичних подій – грецька колонізація, Східна війна 1853–1856 рр.; серед географічних об'єктів – Ханський палац у Бахчисараї, руїни античних поселень, «печерні містечка». Окрему увагу автор приділив оцінці мандрівниками стану транспортної мережі Криму.

Результати дисертаційного дослідження викладено в авторській монографії та 11 статтях, серед яких 4 – у фахових виданнях.

Врадій Єгор Андрійович – «Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр.» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 29 лютого 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент Нікілев Олександр Федорович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент Бевз Тетяна Анатоліївна, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії; доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, Запорізький національний університет, завідувач кафедри новітньої історії України.

Дисертація є комплексне дослідження історії анархо-комуністичного руху на Півдні України в 1905–1910 рр. Уперше в історіографії діяльність анархо-комуністичних організацій на Півдні України досліджено як самостійний об'єкт, що дозволило поглянути на нього як на цілісне суспільно-політичне явище. У результаті проведеного аналізу широкого кола джерел автор з'ясував основи ідеології анархо-комунізму, висвітлив погляди його теоретиків на питання цілей соціальної революції, її рушійних сил і тактики антиурядової діяльності на Півдні України на початку ХХ ст.

У роботі розглянуто раніше не досліджувані аспекти ідеологічних, суспільно-політичних передумов популярності анархо-комунізму серед населення регіону. Вперше в історичній літературі виокремлено основні соціальні типи учасників анархістських організацій Півдня України, проаналізовано мотивацію їх участі в революційних організаціях. Є. А. Врадій дослідив анархо-комуністичний осередок як колективну форму антиурядової активності початку ХХ ст., проаналізувавши групову психологію та ціннісні орієнтації його членів.

Автор визначив характер практичної діяльності анархо-комуністів Півдня України, показав конкретні цілі бойових акцій учасників антиурядових організацій, соціальний портрет жертв анархістського терору, методи ведення агітаційно-пропагандистської діяльності анархо-комуністів. У дослідженні окреслено соціальну аудиторію, на яку була спрямована політична агітація анархо-комуністів Півдня України.

Є. А. Врадій довів, що еволюція організаційної структури анархо-комуністичного руху впливала на напрямки та форми їх діяльності. Крім того, показано, що розвиток тактики анархо-комуністів Півдня України в бік насильницьких методів революційної діяльності призвів до жорстокіших

репресій із боку правоохоронних органів, криміналізації руху і його організаційного занепаду.

За темою дисертації опубліковано 11 праць, із них 4 – у фахових виданнях.

Івлєва Яна Анатоліївна – «Архівні джерела з історії православного сектантства Таврійської губернії першої половини XIX століття» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 4 квітня 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент Святець Юрій Анатолійович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Катунін Юрій Андрійович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, декан філософського факультету; кандидат історичних наук, доцент Земський Юрій Сергійович, Хмельницький національний університет, доцент кафедри історії та краєзнавства.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше архівні джерела з історії духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії першої половини XIX ст. стали об'єктом спеціального дослідження. Виявлено вплив системи адміністративного устрою та керування Таврійською губернією на створення документів з історії православних сектантів на трьох рівнях владних структур (вищому, центральному й місцевому). У результаті евристичного вивчення й опрацювання 43 фондів десяти архівів України та Росії визначено кількісний і якісний склад комплексу джерел з історії таврійських сект, а також джерела, раніше не введені в науковий обіг. Я. А. Івлєва з'ясувала рівень достовірності, автентичності й збереження документів, класифікувала їх за тематичними групами. Автор проаналізувала інформативні можливості джерел різного походження з історії православних сект: законодавчі, розпорядчі, підтверджуючі акти, діловодні, судово-слідчі, статистичні, картографічні, наукові рукописи, історико-філософські праці, релігійні тексти. У роботі доведено репрезентативність і повноту джерельної бази.

Я. А. Івлєва визначила основні аспекти життя сектантів Таврійської губернії в першій половині XIX ст., з'ясувала особливості політики вищої влади щодо них та її зв'язок із діяльністю інакодумців у цьому регіоні. Автор виявила інформаційні лакуни в джерельному комплексі, пов'язані з господарством і побутом інакодумців, а також довела можливості трансформування на основі архівних джерел існуючого в історичній науці образу сектантів і необхідність оновлення джерельної бази. За темою дослідження опубліковано 20 праць, із яких 6 – у фахових виданнях.

Сайпанова Алла Олексіївна – «Науково-педагогічна діяльність С. І. Сідельнікова» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 4 квітня 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Страшнюк Сергій Юрійович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри нової та новітньої історії, директор Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Савчук Варфоломій Степанович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри теоретичної фізики; доктор історичних наук, професор Сінкевич Євген Григорович, Чорноморський державний університет імені П. Могили, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики.

Наукова новизна роботи полягає в здійсненні першого в історіографії комплексного дослідження біографії, наукового доробку та педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, відомого фахівця з історії болгарського Відродження Степана Івановича Сідельнікова (1916–1977). Дисертацію виконано на основі залучення нових архівних матеріалів із урахуванням сучасних методів історико-біографічного пізнання. А. О. Сайпанова виявила, систематизувала й описала особистий архів ученого, що зберігається в Центрі болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, увела у науковий обіг нові документи з архівосховищ України, Росії та Болгарії. Це дозволило їй відшукати невідомі й уточнити відомі факти науково-педагогічної та адміністративної діяльності С. І. Сідельнікова. Автор доповнила бібліографію наукових і публіцистичних праць історика, розширивши уявлення про коло його наукових інтересів.

А. О. Сайпанова виокремила основні віхи життя І. С. Сідельнікова, зокрема процес становлення особистості, викладача, ученого, визначила чинники, які вплинули на формування його світогляду й наукових орієнтирів. У роботі основний акцент зроблено на розгляді харківського періоду життя вченого, де за понад 30 років він по справжньому проявив себе як талановитий учений, педагог, адміністратор. Особливу увагу в роботі приділено аналізу праць професора з історії болгарського Відродження. Ґрунтовно розглянуто його роботу на посадах завідувача кафедри і декана історичного факультету Харківського державного університету.

Головні результати дисертації викладено в 6 наукових статтях вітчизняних фахових видань і двох додаткових публікаціях.

Коваленко Леся Вікторівна – «Політика США та Великої Британії стосовно об'єднання Німеччини (1989–1990)» – 07.00.02 – «Всесвітня

історія». Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Запорізький національний університет». Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 18 квітня 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Давлетов Олександр Рашидович, ДВНЗ «Запорізький національний університет», доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Фісан Володимир Петрович, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, завідувач кафедри міжнародної інформації; кандидат історичних наук, доцент Теміров Юрій Тешабайович, Донецький національний університет, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики.

У дисертації здійснено комплексний аналіз процесу розробки та реалізації політики США та Великої Британії стосовно об'єднання Німеччини в 1989–1990 рр. На основі розсекречених документів розглянуто формування «німецького вектора» в європейській зовнішній політиці країн із середини 1940-х до другої половини 1980-х рр., проаналізовано позицію політиків США і Великої Британії щодо об'єднання Німеччини. Автор установив, що курс британського прем'єр-міністра збігався із американським – насамперед щодо підтримки членства об'єднаної Німеччини в НАТО і плану «Геншера» стосовно території колишньої НДР. Л. В. Коваленко показала, що, незважаючи на традиційно усталену в історіографії думку про центральну роль американської делегації на переговорах «2+4», ключову роль у правовому забезпеченні та розробці проектів відіграла саме британська делегація. Водночас автор розглядає і відмінності двох країн у підходах до проблеми. Зокрема, наголошує, що, на думку М. Тетчер, об'єднання Німеччини могло призвести до низки негативних наслідків.

Наукова новизна роботи полягає в розробці періодизації еволюції політики США та Великої Британії щодо німецького об'єднання в зазначений період, аналізі впливу Президента, Конгресу РНБ США на розробку політики стосовно створення єдиної Німеччини. Л. В. Коваленко встановила вплив особистих якостей Президента США Дж. Буша-старшого та Прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер на стиль керування та прийняття рішень у зовнішній політиці в контексті досліджуваної проблеми, порівняла ставлення керівництва і громадськості двох країн до питання об'єднання Німеччини.

За результатами дослідження видано 16 публікацій, із них 7 – у фахових виданнях.

Черкасов Станіслав Сергійович – «Реформаційний рух у Польщі XVI – середини XVII ст. як чинник розвитку польської етнічної ідентичності» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Запорізький національний університет». Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара

18 квітня 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Нестеренко Людмила Олексіївна, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Запорізький національний університет».

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Дятлов Володимир Олександрович, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, професор кафедри всесвітньої історії; кандидат історичних наук, доцент Балабушевич Тетяна Аркадіївна, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Дисертацію присвячено комплексному вивченню реформаційного руху в Польщі XVI – середини XVII ст. як чинника формування польської етнічної ідентичності. Досліджено генезис Реформації в Польщі та історичні передумови її розгортання. Автор удосконалив реконструкцію перебігу польського реформаційного руху, розробив характеристику його соціального складу. Дослідник уперше ввів до наукового обігу інформацію з низки неопублікованих джерел. Аналіз корпусу історичних джерел і наукових праць дозволив йому визначити періодизацію етапів розвитку польської Реформації. С. С. Черкасову вдалося всебічно висвітлити роль Реформації у формуванні польської етнічної ідентичності, механізми, умови та ступінь впливу реформаційного руху на розвиток польського етнокультурного й етнополітичного середовища у їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Так, на думку дисертанта, основними чинниками впливу Реформації на формування польського етнокультурного середовища стали протестантська освіта і книгодрукування.

Основні результати дослідження відображено у 18 публікаціях автора, із них 7 – у фахових виданнях.

Яшин Вадим Олександрович – «Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 30 травня 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, декан історичного факультету, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Галина Федорівна, Запорізький національний університет, професор кафедри історії України; доктор історичних наук, професор Венгер Наталя Вікторівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри всесвітньої історії.

У дисертації досліджено соціально-культурний та економічний розвиток єврейського населення Катеринославської та Херсонської губерній другої половини XIX ст. Охарактеризовано розвиток єврейських громад як

своєрідних соціокультурних утворень, висвітлено роль чинників модернізаційних процесів, зокрема економічного фактора та культурно-стимулюючого впливу модернізованого німецького єврейства.

Наукова новизна дисертації полягає в залученні до наукового обігу раніше не використовуваних джерел, розкритті особливостей процесу формування єврейських громад краю, їх соціально-інституційних функцій. Автор уперше дослідив позиції губернської та місцевої влади в єврейському питанні, установив, що погроми підірвали економічну основу єврейських громад – дрібне і середнє підприємництво, надавши поштовх формуванню руху єврейського національно-державного відродження. В. О. Яшин розкрив структуру господарських занять і висвітлив види економічної діяльності єврейського населення краю, оцінив прибутковість більшості з них та обсяг інвестиційного й виробничого внеску єврейства в економіку регіону. У роботі розглянуто методи досягнення конкурентної переваги єврейських підприємців, а також доведено, що основними конкурентами дрібних і середніх єврейських підприємців були російські підприємці відповідного рівня, українці ж відчутної конкуренції не складали.

В. О. Яшин дослідив основні напрямки трансформації традиційної та світської освіти в єврейському середовищі, виділив два періоди її розвитку: просвітницький (друга половина 1850-х – до погромів 1880-х рр.) і перехідний (початок 1880-х – кінець 1890-х рр.).

За темою дисертації автор опублікував 10 статей, із них 5 – у фахових виданнях.

Ковріжних Олександр Сергійович – «Нумізматична наука в Харківському університеті (XIX – початок XX ст.)» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 30 травня 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, професор Куделко Сергій Михайлович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Центру краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Ковальова Ірина Федорівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства; кандидат історичних наук Шишкіна Євгенія Костянтинівна, Харківський національний технічний університет, доцент кафедри політичної історії.

У дисертаційному дослідженні узагальнено й проаналізовано значний масив джерел з історії розвитку нумізматичної науки в Харківському університеті в XIX – на початку XX ст. На основі використання невідомих для

широкого кола науковців джерел, пов'язаних із діяльністю в галузі нумізматики представників громадськості Харківської губернії й учених Харківського університету, автор уперше дослідив формування нумізматичної науки на Харківщині, реконструював процеси становлення й подальшого розвитку університетської колекції монет і медалей, викладання та вивчення нумізматики в університеті в зазначений період. О. С. Ковріжних також оцінив внесок харківських учених і аматорів-краєзнавців у розвиток даної науки.

У ході дослідження дисертант дійшов висновків, що харківські вчені-нумізмати підтримували тісні наукові контакти з відомими колегами з інших університетів Російської імперії, що сприяло становленню та розвитку нумізматики в регіоні. Він датує зародження нумізматичної науки на Харківщині початком XIX ст., пов'язуючи це з відкриттям у Харкові університету. Натомість апогей розвитку нумізматики в Харківському університеті визначає рубежем XIX і XX ст.

За темою дисертації опубліковано 16 праць, із них 6 – у наукових фахових виданнях.

Малиновська Таїсія Володимирівна – «Організація та діяльність колоністських виборних адміністрацій у Російській імперії (1762–1894)» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 20 червня 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, професор Бобилєва Світлана Йосипівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри всесвітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Дятлов Володимир Олександрович, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, професор кафедри всесвітньої історії; кандидат історичних наук, доцент Шевчук Микола Андрійович, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, завідувач кафедри історії та світової політики.

На основі зібраного і систематизованого фактичного матеріалу Т. В. Малиновська здійснила спеціальне дослідження формування і функціонування виборних адміністрацій у колоніях іноземців на території Російської імперії в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Було виділено етапи формування структури та визначено форми і напрямки роботи виборних старшин у колоніях. До останніх, як зазначила дисертантка, належали такі сфери: господарство, фінанси, забезпечення правопорядку, взаємодія із соціальним оточенням. Охарактеризовано нормативно-правову основу організації і діяльності виборних адміністрацій колоністів. З'ясовано чинники, що визначали особливості структури та функцій виборних адміністрацій у

колоніях, виділено спільні й відмінні риси виборних органів керування в колоніях іноземців і в селах.

Т. В. Малиновська проаналізувала вимоги державної влади до виборних посадовців у колоніях. Особливу увагу в дисертації приділено ролі колоністських виборних адміністрацій у вирішенні проблем державної колонізаційної політики. Зокрема, визначено і докладно проаналізовано форми, в яких колоністські виборні адміністрації здійснювали свої функції – керування, судочинство, здійснення контролю, діловодство.

Основні положення дисертації відображено у 8 фахових наукових публікаціях.

Щелкунов Антон Олексійович – «Політичні репресії кінця 1920-х – початку 1950-х років у пізньорадянській історіографії» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 20 червня 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Болебрух Анатолій Григорович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Якунін Віктор Кузьмич, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри української історії та етнополітики; кандидат історичних наук, доцент Ткаченко Віктор Григорович, Запорізький національний університет, декан історичного факультету.

У дисертації проаналізовано причини початку вивчення в роки перебудови феномена масових політичних репресій у СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. Автор установив, що проблема масових політичних репресій була актуалізована після публікації в першій половині 1987 р. раніше заборонених творів відомих письменників та поетів і залишалась однією з центральних у суспільних дискусіях упродовж усієї перебудови. Саме соціальний «попит», на думку дисертанта, обумовив активне наукове опрацювання даної проблеми, у результаті якого за короткий період вийшли друком десятки наукових статей і монографій. А. О. Щелкунов дослідив основні здобутки пізньорадянської історіографії у справі вивчення політичних репресій, з'ясував основні сюжети, на яких сконцентрували увагу історики на початковому етапі історіографічного аналізу цієї проблеми.

Наукова новизна дослідження полягає в такому. Дисертант установив, що за часів перебудови серед широких верств населення під впливом публіцистики поширилося розуміння необхідності з огляду на історичне минуле знаходити оптимальні шляхи для вирішення актуальних проблем

сучасності. Аргументовано доведено, що на основі матеріалів історичної публіцистики з питань політичних репресій у досліджуваний період було розпочато критику офіційної історичної науки, що спричинило формування її образу як псевдонауки, що закріпився як стереотип масової свідомості. А. О. Щелкунов виділив 4 канали інформації для інтерпретації проблеми масових репресій у пізньорадянській суспільній думці та запропонував модель для аналізу функціонування і трансформації історичного знання в соціокультурному просторі.

За темою дисертації надруковано 4 статті у фахових виданнях і 2 матеріали наукових конференцій.

Венгер Альберт Григорович – «Політика культурної інкорпорації у Східних воєводствах Другої Речі Посполитої (1918–1926)» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 14 листопада 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, професор Бобилева Світлана Йосипівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри всесвітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент Комар Володимир Леонович, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, завідувач кафедри історії слов'ян; кандидат історичних наук Руккас Андрій Олегович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент кафедри історії слов'ян.

На основі залучення широкого комплексу архівних та опублікованих джерел, частина яких уперше введена до наукового обігу, автор аналізує політику культурної інкорпорації Другої Речі Посполитої у Східних воєводствах (1918–1926) стосовно українського та білоруського населення, яке складало чисельну більшість у регіоні. Для дослідження процесу інкорпорації дисертант обрав дві сфери, які формували етнічні, конфесійні, світоглядні риси населення, – церкву та освіту. Проаналізовано особливості становлення Другої Речі Посполитої як поліетнічної держави й місце меншин у її національній політиці, які стали предметом уніфікації та полонізації. Автор з'ясував характер інкорпорації щодо православної церкви й освіти, які влада та польське населення на місцях своїми жорстокими діями включали до загальнопольського простору.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що А. Г. Венгер визначив передумови формування політики Польщі стосовно національних меншин, запропонував для характеристики політики культурної інкорпорації Польщі в Кресах до непольського населення застосовувати разом із терміном «асиміляція» поняття «амальгація», тобто швидке розчинення національних меншин у титульному етносі. Автор проаналізував обставини інкорпорації

православної і греко-католицької церков, визначив особливості освітньої політики у Східних воєводствах і регіональну специфіку їх упровадження.

Основні положення та висновки дисертації викладено в 9 публікаціях, 4 з яких – статті у фахових виданнях.

Недря Кирило Михайлович – «Князь М. П. Урусов: формування державного і громадського діяча (кінець XIX – початок XX ст.)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ). Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 14 листопада 2012 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, професор Пушкін Віктор Юхимович, ДВНЗ «Національний гірничий університет», завідувач кафедри історії та політичної теорії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, Запорізький національний університет, завідувач кафедри новітньої історії України; кандидат історичних наук, доцент Мирончук В'ячеслав Дмитрович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри російської історії.

Дисертація є перше комплексне дослідження постаті Миколи Петровича Урусова. Автор не лише систематизував результати, отримані попередниками, але за допомогою широкої джерельної бази показав чинники впливу на процес формування особистості князя. Такий підхід сприяв розширенню проблемного поля історичного дослідження. Наукова новизна роботи також полягає в розробленому автором алгоритмі вивчення оточення М. П. Урусова із застосуванням методу мережевого аналізу.

К. М. Недря встановив і детально проаналізував етапи кар'єри князя М. П. Урусова, визначив сферу його інтересів, основні напрямки діяльності, втілені в життя проекти. Дисертанту вдалося з'ясувати коло спілкування князя, визначити ступінь важливості й тривалості кожного з розглянутих контактів. У роботі зазначено, що найбільші досягнення М. П. Урусова на державній службі пов'язані з Катеринославською губернією.

За темою дисертації автор опублікував 8 статей, 5 із яких – у фахових виданнях.

Остропольська Марина Вікторівна – «Михайло Павлик та його інтелектуальне оточення останньої чверті XIX – початку XX ст.» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 19 грудня 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет

імені Олеса Гончара, декан історичного факультету, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент Бевз Тетяна Анатоліївна, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії; доктор історичних наук, професор Добржанський Олександр Володимирович, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин, завідувач кафедри історії України.

У дисертації досліджено постать українського галицького діяча Михайла Павлика та його інтелектуальне оточення як цілісну й самостійну дослідницьку проблему в комплексному аналізі джерел і літератури. Наукова новизна роботи полягає в тому, що проблему проаналізовано в контексті вивчення українського національного руху, української трудової й демократичної еміграції в Канаді та Європі, російських і польських емігрантських осередків. Оригінальності дослідженню додає розгляд діяльності М. Павлика в ракурсі інтелектуальної історії. М. В. Остропольська визначила структуру, етапи, генезу та становлення української інтелектуальної мережі, до появи якої був причетний і М. Павлик.

У роботі проаналізовано інтелектуальні комунікативні зв'язки М. Павлика з діячами Східної Галичини, Наддніпрянщини, української демократичної еміграції, зокрема з М. Драгомановим, С. Подолинським, російським (із В. Засулич, Л. Дейчем, С. Степняком-Кравчинським) та польським революційним рухом (із Л. Вавринським, Б. Лімановським, З. Мілковським та ін.). Автор проаналізувала окремі стереотипні оцінки особистісних рис М. Павлика – категоричність радянської історіографії щодо його атеїстичних поглядів, безконфліктність його відносин із І. Франком.

Результати дослідження опубліковано в 9 статтях, із них 5 – у фахових виданнях.

Чернікова Наталія Семенівна – «Суспільно-політична та державна діяльність графа Олексія Олександровича Бобринського» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара. Дисертацію захищено на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеса Гончара 19 грудня 2012 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Іваненко Валентин Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара, проректор, завідувач кафедри російської історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Мордвінцев В'ячеслав Михайлович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри історії Росії; кандидат історичних наук, доцент Кочергін Ігор Олександрович, ДВНЗ «Національний гірничий університет», докторант кафедри історії та політичної теорії.

На основі значної джерельної бази вперше комплексно досліджено постать графа О. О. Бобринського як суспільно-політичного діяча, розглянуто особливості формування його світогляду, ціннісної та соціальної парадигми, внесок у розвиток державотворення в Російській імперії упродовж 70-х рр. XIX ст. – 1917 р. Центральне місце в дисертації Н. С. Чернікової відведено висвітленню ролі О. О. Бобринського в розробці організаційних та ідеологічних засад, забезпеченні практичної діяльності інституту Об'єднаного дворянства, еволюції його поглядів із найважливіших питань внутрішньої політики держави. Автор розкрила характер і зміст парламентської діяльності графа, його зусиль щодо налагодження режиму співпраці та партнерства в Державній думі. Значну увагу дисертантка приділила аналізу сутнісних рис і специфіки політичної платформи графа, реалізованої в ході урядової кар'єри.

Наукова новизна роботи полягає в уточненні й доповненні окремих фактів біографії О. О. Бобринського, відтворенні генеалогічної картини роду і з'ясуванні ролі спадкових чинників у формуванні його світоглядних орієнтирів, установленні рівня його політичної соціалізації та місця як лідера Об'єднаного дворянства. Н. С. Чернікова визначила внесок О. О. Бобринського в розробку програмних засад аграрної, виборчої, освітньої та податкової реформ у Росії, докладно проаналізувала діяльність Бобринського як міністра землеробства із вирішення продовольчої проблеми в країні. Було доведено, що стратегія графа щодо збереження домінантної ролі дворянства і тактика впливу на урядову політику зазнавала помітних змін залежно від суспільно-політичних реалій.

За темою дисертації опубліковано 6 статей, 5 із яких – у фахових виданнях.

Усі дисертації затверджені Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Summary

Snida Y. O. The historical images of T. H. Shevchenko in poetry during «three years» (1843–1845).

This article is devoted to the problems of the historical images and symbol in creation of T. Shevchenko. A characteristic feature of his work of this period can be called revolutionary apparent openness. From the standpoint of national rebel, a fighter for freedom and justice Shevchenko considers the historical fate of Ukraine.

Well versed in the country's history, backed Christian moral and ethical values, he fills his pieces with imagery and symbolism. For early works were characterized by positive thinker historical images that were identified with the past grandeur and heroism of Ukraine. In the work we have studied period there is a gradual transition to the negative description of images and symbols, such as might dig, death, desolation. Most of all, it was a disappointment is connected with the author in a realistic world and futile struggle against autocracy.

Nevertheless, the work of Ukrainian poet had a significant impact on the Ukrainian national awakening, struggle and their independence and self-determination. Certainly, his work was of decisive importance for the formation of the Ukrainian nation.

Key words: image, symbols, allegory, personification, creation.

Svitlenko S. I. T. G. Shevchenko in the life and creative heritage of S. O. Efremov.

In the article the author shows that S. Efremov got to know Shevchenko's literature heritage in his youth years. His understanding of Kobzar was being formed according to the process of intellectual dialogue in Ukrainian national environment. Efremov was systematically interested in the biography as well as Shevchenko's intellectual relationships. During his life he studied Shevchenko's creative heritage, that was consequently reflected in Efremov's numerous works: notes, correspondence and articles. The great importance for him was to find new unknown Shevchenko's works. Studying Shevchenko's heritage, S. Efremov was extremely careful. It was important, that he deepened into the creative laboratory of the great poet, looking for his literature genesis and trying to find out the essence of his ideological, civil, linguistic and cultural position in Ukrainian literature. He considered Shevchenko as a part of Ukrainian intellectual circles and literature community. He stressed that Kobzar had known the works of his literature predecessors and contemporaries. The Ukrainian poet had a common literature interests with some writers, he also had a friendly contacts and cordial friendship with some of them. As S. Efremov noted, Shevchenko was interested in the history of Ukraine. The author of this article has also proved that S. Efremov had paid much attention to preserving of historical memory about Taras Shevchenko. Thus, in his notes Efremov frequently mentioned about the organization of Shevchenko's annual anniversaries celebrations. For S. Efremov Taras Shevchenko problem was connected with general level of the Ukrainian people culture and Ukrainian national consciousness. He summoned the public to erect a monument in honor of Shevchenko. Taras Shevchenko's grave in Kanev is a kind of monument, that became a holy place for the Ukrainian people.

Key words: T. G. Shevchenko, S. O. Efremov, literature heritage, historical memory.

Storozhenko I. S. How Many Zaporizhian Siches Existed during Cossack History?

In the article author, basing upon his monographic research, proves, that during all history of Ukrainian Cossacks at Velykyi Lug only three Zaporizhian Siches existed: Bazavluc'ka (1590–1638), Chortomlyc'ka (1652–1638) and Pidpil'nens'ka or Nova (1734–1775). At the same time Khortytska Sich, Tomakivs'ka and Myktyns'ka Siches were only forposts.

Among Siches only Bazavluc'ka was Ukrainian state organization, Chortomlyc'ka and Pidpil'nens'ka were military borderland units. The author states, that the first Sich emerged on the principles of synergetics and ethnogenesis, that is principles of social self-development.

External influence on the process of synergetics and ethnogenesis in emergence of first Sich (Bazavluc'ka) was caused by seven systematic components: 1. Great Borderland with its dangerous conditions of Crimea Tatars raids from the end of XV century (upper system) 2. Eight kosh's of sich-outposts (from 1585) on the islands of Velykyi Lug from every borderland castle, in which Cossacks lived (lower system). 3. Cossacks army with organized structure, formed to 1587–1590 (transitional model of the system for Zaporizhian Sich formation). 4. Legal act – permission to create autonomous structure at the Southern Dnieper Region under guidance of Polish king. It was issued by Polish Seim with support of Syhizmund III during third Cossack reform of 1590–1592 under the title «Order on nyzovci and Ukraine», 19.04.1590 p. (environment). 5. High level of development of road and mail connection between koshes of island siches at Velykyi Lug and volost' (mechanism of administration and feedback). 6. Cossacks knight corporative ideology, based upon imperative: «Be whom you must be», and tradition to make decisions not after «majority agreement», but «general agreement». Notably, feeling of higher unity «we» had to oppress every concrete «I», what only could guarantee collective security in dangerous conditions of military trade 7. Turning of Cossacks into sub-ethnos during 1690–1696 – part of Ukrainian ethnos and its dominant, and Bazavluc'ka Sich became social coverage for that sub-ethnos.

Key words: Zaporizhian Sich, Cossack state, borderland units, outpost.

Nikitenko A. I. Women in charitable and educational activities Kyiv's Old Community (70–80 years of the nineteenth century).

The article is devoted to cultural, educational and charitable activities of the wives of main figures of the Gromads' movement in Dnieper Ukraine in 70-80-th years of the nineteenth century. Relevance of the study determined by contemporary historiographical trends, the vision of the phenomenon of Gromad's movement in national historiography is partly one-sided, because in spite of numerous studies devoted to various aspects of the functioning of the Gromads (beginning from social, educational and scientific activities to theoretical considerations and political attitudes of the Gromads' movement activists), a lot of personal, gender and family issues are not examined. However, poorly understood is an issue of participation of the intelligent women in cultural, educational and charitable areas of the Gromads, which was an extremely important form of the work for the benefit of society. This paper will not only add something new about the history of Gromads' movement, but will be worthwhile in the fields of gender, intellectual, and family history. In historiography this problem is highlighted very fragmentary.

Concluding, the participation of the wives of main figures of Gromads' movement in charitable and educational, cultural activities concluded mainly four parts: teaching in Sunday's school, active work in the «Society of daytime shelters for children of the working class», the collection of ethnographic material and participation in the drafting of the «Dictionary» and in amateur productions of Ukrainian drama. Activity of the women had a great importance as in the history of women's activity in the Russian Empire as a whole and in particular in Ukraine and in the history of educational and cultural activities of the Gromads, family and personal history. Multidirectional character of this problem leads to further research of this subject.

Key words: Kyiv Gromad, the women's movement, Sunday schools, orphanages.

Peretokin A. G. The policy of the tsarist government directed to the revival of the mining-metallurgical complex of Donetsk-Prydniprovsk region after the world crisis of 1900–1903.

The last decade of the 19th century was characterized by the rapid development of the mining and metallurgical branches of industry in Donetsk-Prydniprovsk region.

The aim of the article is to analyze the protective actions of the tsarist government directed to the development of Donetsk-Prydniprovsk region at the end of the 19th century.

In the 90-s of the 19th century there were favorable conditions for the development of the national mining and metallurgical branches of industry. The development of mining industry was very important for other branches of industry because they depended on it. At that time branch technical press published laws and orders of the government interested in the development of the mining and metallurgical branches of industry. One of the aspects of the government activity may be called administrative-organizational. The tsarist government paid much attention not only to the development of mining branch of industry but also to the development of the metallurgical one. Thus in the 90-s of the 19th century the formation of Donetsk-Prydniprovsk region continued. Technical branch journals elucidated and discussed the activity of the tsarist government and mining manufacturers directed to the development of the mining and metallurgical branches of industry. The protective policy of the government, customs policy, investments of foreign capital supported the development and modernization of the national industry. Due to the protective policy of the government, efforts of the mining manufacturers the state of the mining and metallurgical branches of industry improved and Donetsk-Prydniprovsk region became the leading industrial one in the Russian empire.

Key words: policy, tsarist government, mining-metallurgical complex, Donetsk-Prydniprovsk region, world industrial-economic crisis of 1900–1903.

Arkhireyskiy D. V. Organizational structure transformation customs system Ukrainian SSR in 1923–1924.

This paper highlights the features of the structural transformation of the customs system in the Soviet Ukraine in 1923–1924 years, since the creation of the Soviet Union to the approval of the Customs Statute of the USSR.

It was found that at the time of the creation of the USSR customs bodies of Ukraine united in Ukrainian customs district, whose management has been a structural subdivision of the Commissioner's Commissariat of Foreign Trade of the RSFSR under the Government USSR. In early 1923 UMO rule management activities 45 customs offices of Ukraine, who were divided into three categories customs and customs posts. There were two internal customs – Kyiv and Kharkiv. As an intermediary link between the management of UMO and grassroots institutions acted Kyiv and Odesa regional customs inspectors.

It was established that under the Union agreement in 1922, in 1923 Moscow has taken several measures in order to establish greater control over the customs bodies of Ukraine. UMO guide was designed to be primarily an all-Union, and not the internal Ukrainian legislation. Finally UMO was altogether abolished and its functions transferred to the Department under the Government Commissioner's Commissariat of Foreign Trade under the Government USSR. Centralizing processes in the Soviet system of customs law fixed the first Constitution of the USSR and the Customs charter adopted in 1924.

Key words: customs system, the customs authorities, customs, customs, customs district, customs inspector.

Prokopov V. Y. A role of Vasyl Galasa in Polish-Ukraine cooperation on Zakerzonnya of 1945–1947.

Vasyl Galasa – «Nazar», «Zenon», «Orlan», «Dniprovsky», «Zenon Savchenko», «O. Nazarevich» – the well-known former leader of various levels of underworld OUN in Ternopil (1941–43), Zakerzonnia (1943–47 years), North-Western Ukrainian Lands (1948–1953 years) In Zakerzonnia V. Galasa served as political-propagandistic assistant (from 1943) and deputy regional leader Y. Starukh (from 1945). In study of problems of the Ukrainian-Polish interaction in Zakerzonnia in 1945–47 years, the important thing is to highlight the role of individual personalities of OUN and UPA in this process.

After the year 1944 the Ukrainian ethnic lands behind the Czerzon were under jurisdiction of the Polish state. In spring of the year 1945 Vasyl Galasa with new boundary guide Jaroslav Starukh – «Stjag» defined establishing relations of Krayova Army(AK) with the Polish underworlds as a strategic goal and the local Polish population and the administration through

coverage of information on national liberation struggle, its purpose, its political platform, campaigning for joint anti-Bolshevik front. To achieve this goal, there were conducted for numerous meetings and negotiations with Poland.

He was the author of ideological works. In 1945 he published a pamphlet, «Ukrainian-Polish relations», written under the pseudonym «Zenon Savchenko». It argued the Poles that UPA was not a band that wanted to destroy them, but it was a Union against the Communists who threaten the Poles and the Ukrainians.

On the Polish territory there were accounted for the largest number of propagandistic raids in order to increase the anti-Bolshevik front of struggle for liberation of all nations. In May 1945, the UPA Command issued an order on such raids among the Polish population. V. Galasa was just engaged in detailed briefing related to their conduct.

Personal contribution of Vasil Galasa in establishing relationships of the Ukrainians and the Poles in Zakerzonnia was argued by positive attitude of OUN towards the Poles and commitment to dialogue and cooperation.

Key words: V. Halasa, Zakerzonnia, OUN, UPA, poles, underground.

Kolomoets Y. I. On the formation of Swiss center of the Russian political exile in the early 1860s.

This article analyzes the formation in Switzerland since the early 1860s center of Russian political emigration. During this period, the number of revolutionaries who went abroad from Russia due to the inability to continue its activities in the homeland is increasing dramatically. This is directly related to the enhancement of the opposition movement in the country and countermeasures of the tsarist government. Anyone who intends to emigrate had to decide for themselves the question of the moral and material aspects of the process. Among the revolutionaries there are two attitudes toward emigration. The first, represented by N. Chernyshevsky, members of a secret organization «Young Russia» and some others, considered emigration impossible for yourself or for personal reasons or because of the inability, in their view, to effectively continue the struggle against the tsarist autocracy. Other represented A. Serno-Solovyevich and some participants revolutionary groups believed that in emigration they can build entire interaction with their comrades in Russia and help through prints, which could be abroad to write about the most urgent issues of Russian reality.

Switzerland was not the first center of the Russian political emigration. Attempts to concentrate immigrants in certain places occurred earlier. Thus, in the 1850s similar center was London, where lived such outstanding figures as A. Gertzen and N. Ogarev. Subsequently, an attempt to create one of the centers of Russian emigration took students at Heidelberg University.

Key words: emigration, Switzerland, A. Herzen.

Polyakov S. I. Polemics around the legal practice of V. I. Ulyanov.

The figure of V. I. Ulyanov, having gone into history of the world and domestic jurisprudence, has been evoking numerous discussions, which are jointed not only by professional scientists, but also by politicians, state and civic activists as well as a wide range of readers. The concept of «leniniana» that was predominant during the soviet period, caused appearance of «antileniniana» – «leninoidstvo», tough rivalry of traditionalists, centrists and radicals in elucidating almost every single page of the V. I. Ulyanov's biography. His professional activity has not become an exception. The author of the article is of opinion that the most fruitful and perspective direction is presented by the centrists group of scientists and is oriented not at making up sensations, but rather at eradicating «white spots» and myths, finding new approaches in interpretation of already known events and facts, and not yet used historical sources; optimization of methods of processing and generalization of historical information and so on. The composition structure of the issue of «Polemics around the legal practice of V. I. Ulyanov» or the subject of a special historical-legal research is composed of a range of

questions, such as following: why did he choose legal profession; in which conditions and where did he get education; which features were characteristic for the capital and suburb legal community of those times; which cases did he conduct and what characterized the laboratory of his professional mastery; did he receive any remuneration, did he get support from his family; how did experienced colleagues evaluate performance of the young specialist; was the position of a deputy of attorney at law misused: what was the reaction of entities of the political police to the purely loyal actions of «disloyal» person and so on.

Key words: V. I. Ulyanov (Lenin), leniniana, antileniniana, institute of advocacy in the prerevolutionary Russia, attorney at law, Samarskiy district court.

Pavlenko S. S. Themainfunctions of Consulate and features of the Japanese Imperial Consulate in Odessa (1889–1910).

Japanese Consulate in Odessa was an important part of foreign missions in Japan. Its existence coincided with a period of transformation of the Tokyo government's position on the international scene. Therefore, for example, the consulat's activity can follow the relationship between increasing functions and strengthening the authority of Japan.

The base functions of the Japanese Consulate in Odessa are in the Russo-Japanese Treaty of Trade and Navigation on 1895 and the reports of members from the Japanese mission in Odessa, stored in the Japanese Center for Asian Historical Records.

Activity of consular missions intended to protect the interests of the country and countrymen. It concerned and the Japanese mission in the south of the Russian Empire. Several functions of the Consulate had to serve the achievement of the main goal. According to the agreement of 1895 recognized the right for a mission to help the courts of the country if it will be necessary. By the assurance the first leader of the Japanese Consulate in Odessa A. Raksheyeva the main function of the institution was development of trade relations between Japan and Russia. Also devoted much attention to the consulate the gathering of information that was different in nature and content. Contributing to the development of economic ties the consulate was engaged cultural and informational activities organized exhibition of Japanese goods in Odessa. Summing up, it should be noted that the structural branching of functions of the Japanese Consulate in Odessa, demonstrates its importance for the Tokyo government.

Key words: The Imperial Japanese Consulate in Odessa, functions of diplomatic missions, consular Russian charter in 1858, Russian-Japanese treaty of commerce and navigation of 05.27.1895, Japanese Center for Asian Historical Records.

Bigun V. V. Einsatzstab Reichsleiter A. Rosenberg: its creation, objectives, organizational structure.

This research was devoted to the history of the creation of the Operational staff of Rosenberg, its organizational structure and tasks. The article describes the process of creating the Operational staff of Rosenberg, a Nazi organization, who actively participated in the robbery of a variety of cultural values on all the territories occupied by the Third Reich. There have been defined propaganda and real goals of the activities of the Operational staff of Rosenberg. In this article is analyzed the structure of this Nazi organization, its research and executive units, such as sonderstaffs, main working groups, working groups, branches, the sonderkommandos etc. Also the author tells the story of a High school (a major ideological and scientific organization of the Third Reich, the duty of which was to conduct large-scale research ideological opponents of the national socialists: the Bolsheviks, Jews, Masson etc.) and its institutions: Central library-research center of the German nation and history, and Eastern library of Rosenberg, a research center of history and culture of Russians, Ukrainians, Belarusians, Baltic Germans and the centre of studies of the ideas and practice of Bolshevism.

Key words: Operational staff of Rosenberg, High school, Central library, Eastern library of Rosenberg, sonderstaff, main working group, working group, the sonderkommando, opponents of the national socialists.

Nemych O. V. Dynamics of the «Group of Seven» 1970-1980 biennium: stage, problems, achievements.

The author studies activity of «Group of Seven» in the period from 1975 to 1980, the stages of work and themes of summits. The purpose of the article is to represent the comprehensive study of activity of «Group of Seven» in the last quarter of the twentieth century. The author identified topical issues of international relations last quarter of the twentieth century, that was reflected in official documents «G7». The place and role of the «Group of seven» in solution of international problems was analyzed by the examination sources and literature.

As a result of this research the author came to the conclusion that evolution of summits of «Group of Seven» passed two stages of development in 1970–1980 that radically differ from each other. If the first represented the ambition to stabilize macroeconomic imbalances in the world, the second phase opened initiative to solve international political issues. When the political establishment of the forum change in 1980, members of summits concentrated on a fierce debate on the problems of local conflicts, terrorism, disarmament, etc.; «Group of Seven» is shown as an effective decision-maker when there was the dismantling of «bipolar world» and the victory of the democratic revolution, «Group of Seven» positioned itself as an intellectual center of international settlement in the statements of summit.

Key words: «Group of Seven», the most industrialized countries, the summit, international terrorism and local conflicts, «Cold War», communique.

Voronov V. I. D. I. Bagaliy contribution to the development of source problems in the history of Ukraine.

The article analyzes famous Ukrainian historian D. I. Bagaliy work in the area of source studies and archaeography. The article also ascertains scientist's contribution to the development of the particular theoretical, methodological, methodical and problem practical aspects of the Ukrainian history source studies. It is stated that the source studies parts of «The Ukrainian historiography essays» should be considered as the most weighable contribution of the scientist. «The Ukrainian historiography essays» outdid all present synthetic works in Ukrainian source studies and historiography by the conception breadth, the volume and the circumstantiality, and the scientific analytics level in some cases. The author determines the general nature of the D. I. Bagaliy's scientific activities in the area of historiography, source studies and archaeography on the basis of his source studies works and special divided to him literature analysis. It was strongly influenced by the works of K. M. Bestuzhev-Ryumin and V. S. Ikonnikov and similar to them in methodological and methodical aspects. Some researchers name the direction represented by these scientists a «bibliographic» direction, emphasizing that it was aimed to accumulate historic facts and to summarize them. The other naming of the direction is «critical source studies» (modern Ukrainian historian V. V. Kravchenko). Concentration on facts, efforts to avoid synthetic summarizing and conclusions were the typical features not only for D. I. Bagaliy's works, but for main part of present Ukrainian historians positivists, in particular representatives of Kyiv historians documentalists school (D. I. Bagaliy came from this school too). The analysis of historiographic and archaeographic D. I. Bagaliy's work allows to assert that this scientist was a typical representative of steamlined classic positivism in the late XIXth and early XXth centuries historic science.

Key words: source studies, archaeographic editions, D. I. Bagaliy, problem historiography, scientific historiographic tradition.

Kurzenkova A. A. Information opportunities of the scandinavian runic inscriptions of the history of Ukraine as proto-book.

The functional mission, ornamental decoration and details of the Scandinavian runic texts as peculiar samples of proto-book are researched. The main attention concentrates on consideration and the analysis of runic inscriptions on stones of the XI century from the island

Berezan in the Nikolaev area (Ukraine), Alstad in Oplandsk area (Norway), Pilgords in Gotland (Sweden) as geographical directories and record keeping documents from historical geography of Ukraine and trade business.

The importance of Scandinavian runic stones consists not only in their original external form. Out of text reality of inscriptions opens before the historian the considerable mass of information opportunities of runes of rather social status, the property relations, military, political and trade activity, historical geography. It promotes consideration of runes on a research field, as absolutely new historical source of the history of Ukraine. The accounting of external and internal components of a monument, give all grounds to consider inscriptions as a peculiar sample of proto-book.

Considering information opportunities of the Scandinavian runic inscriptions on historical geography of Ukraine and trade cases, we find functional purpose of texts. The geographical nomenclature specified in inscriptions, in a certain measure, was imprinted in layers of the East European toponymy, occurring at different times and, first of all, is connected with the the Middle Dnieper. It gives the grounds to interpret the Scandinavian runic inscriptions also as a peculiar directory of geographical indexes.

Key words: Scandinavian runic inscription, proto-book, book, record keeping documents, Vitichev, Ustia, Ayfor, the Middle Dnieper, Dnieper way.

Zhyliayev V. V. Princely separatism in the Eastern Europe during the Late Medieval period: connection between the sources and knowledge beyond the boundary of sources.

Article is devoted to the importance of the knowledge beyond the boundary of sources in historical studies devoted to the history of the Great principality of Lithuania. Also were examined main complexes of documentary and narrative sources related to this issue, such as: belorussian-lithuanian chronicles, chronicles from Novgorod and Pskov and other monuments of the historical literature which were published in «The complete collection of russian chronicles», documentary sources, contained in the Lithuanian metric, documents of the state structures of the Great principality of Moscow.

On the basis of Ukrainian and foreign studies were proposed the principles of classification of sources related to the princely separatism and were examined specific features of each group of historical sources. On the basis of considered studies and historical facts was demonstrated the importance of applying the knowledge beyond the boundary of sources in the studies devoted to the princely rebellions on the lands of of the Great principality of Lithuania. Also was justified the necessity of applying new research technologies, which will allow researchers use the information contained in the sources related to this problem more intensively and productively. This is especially important because of the limited source base, fragmentary and contradictory of references to the considered events.

Key words: princely separatism, Eastern Europe, the Grand Duchy of Lithuania, historical sources, the knowledge beyond the boundary of sources.

Iakovenko O. V. G. A. Glinka is the first russian researcher of old russian paganizm.

Some conceptual features of development of public and historical ideas of Enlightenment and their displays within the life of Russian historical intellectual space from the end of XVIII till the beginning of XIX centuries are considered in the article. The last one reviews the Russian researcher G.A. Glinka's work «Slavs' Ancient Religion» due to historiographical tradition of Enlightenment. The analysis of scientist's work is conducted, taking into account the features of the epoch, source base of research. The basic aspects of researcher's biography are reviewed. The parallels between biography of author of the first scientific work on the history of Old Russian paganism and terms of intellectual environment in which he lived and created are carried out.

Key words: epoch of Enlightenment, historiographical tradition, Old Russian paganism, Slavonic gods.

Pestrykova O. V. Lviv polich historians of the second half of XIXth century: the question of the terminological definition in historiography.

This article is devoted to the study of the problem of the terminological definition of the of Lviv polish historians of the late XIX century.

An attempts were made to analyze the tradition of study of this problem, mainly, the problem of using the term «historical school» in relation to the Lviv polish historians of the second half of XIX century, in contemporary Polish and Ukrainian historical science.

This analysis showed that very often in modern historical scholarship, the term «historical school» is used without a clear definition. It creates some problems for further specific research.

Significant attention is paid to the views of contemporary Polish researcher E. Maternitsky at the problem of the definition of «historical school» and «historic environment» and their application concerning the Lviv Polish historians of the second half of XIX century.

In this scientific paper gives examples of terminological definitions of the community of Lviv Polish historians of the second half of XIX century in Ukrainian and Polish historiographical tradition.

Key words: K. Liske, Lviv center of Polish historians, Lviv Historical School, historical school, Lviv historians.

Yakimova I. V. Women in archaeological science of Ukraine in the second half of XIX th – the end of the 30s of the XXth century: bio historiographical aspect.

The article analyzed the female component in historiography of ukrainian archaeological science based on biographical studies, which are devoted to women archaeologists of Ukraine in the second half of XIX th – the end of the 30s of the XXth century. It should be noted that the analysis of the scientific material will be held by the types of scientific publications. In the first place, it is necessary to analyze the publications of the personal and scientific biographies of women archaeologists in Ukraine in biographical reference books and monographs. After all, they are reflected almost all spheres of human activity in its faces. Among them, special interest to us are presented the biographical collections of regional character, because the scientific activity of women archaeologists because of their marital status, largely tied to the territory in which they reside, in this sense, men are more mobile. The next block of works are periodicals and scientific collections, as they are most flexible and free resource for scientific communication.

Also special interest in the study of the history of archeology acquires memoirs, which would later become one of the main sources of gender archeology. To summing up, it should be noted that all of the analyzed scientific work carried out in line with the history of women, which has traditionally dominated descriptive and biographical research yet, so special emphasis on the social role of women in science they were not set.

Key words: women archaeologists, microhistory, women's history, biography studies, biographical article.

Golovina O. V. Historiography of activities of monarchical political associations in the State Councils of the Russian Empire at beginning of the 20th century.

The activity of the monarchical organizations was a significant part of work of the Imperial Dumas of the Russian Empire at the beginning of the 20th century which found the reflection in the numerous publications devoted both to the Imperial Dumas' activity and June electoral system in general, and to the defined political organizations. The existing number of works allows analyzing the level of researching the monarchical organizations' activity in the Imperial Dumas. The study of the monarchical organizations' historiography and determination of the basic tendencies in their activity's research appears to be of vital importance, as far as it allows emphasizing the problems and debating points which demand the special attention, which

is one of the methodological tasks of the historiographic researches and the necessary condition for the further profound study of these political organizations.

Having examined in the article the status of studying the monarchical political organizations' activity in the Imperial Dumas of the Russian Empire at the beginning of the 20th century, we may conclude that this range of problems was understudied. Despite the presence in the historiography of the numerous works devoted to the June electoral system and the Imperial Dumas' activity, on the one hand, and works which consider the right-wing political organizations' activity at the beginning of the 20th century, particularly in the Imperial Dumas, on the other hand, the mentioned range of problems has the understudied problems and debating points which demand the further profound study. With that, there is the necessity to study the historiography of the Russian monarchical organizations' activity, in particular, in the territory of Ukraine, for the purpose of determining the basic ways of the further researches to create the integral socio-political history of Ukraine at the beginning of the 20th century.

Key words: monarchical organizations, right-wing political organizations of the Russian Empire, problem historiography, the Imperial Duma.

Medvedovs'ka A. F. Holocaust in Ukraine memories and perceptions non-Jewish population.

The article presents a survey of existing narrative non-Jewish sources which contain mentioning about the Holocaust on the Ukrainian territory. It describes the main memoiristic writings and complexes of materials which were collected in Ukraine. On the base of self-collected interviews of wartime contemporaries and the representatives of the first post-war generation the author has analyzed certain regional aspects and specific features of remembrances of local population about the Nazi genocide of the Jews, explaining some historical conditions which had impact on their formation. The article demonstrates how much and why historical past affects the post-war and current perception of the Holocaust in Ukrainian society as well as distinguishes the main reasons of difference in the perception of official Soviet model of historical memory in this issue between Western and Central-Eastern Ukraine.

Key words: Holocaust, Holocaust memory, non-Jewish population, interethnic relationship, public thoughts, memory policy.

Koval'ova I. F. Stone in cult practice of ancient people of the Dnieper region.

The main task was to identify the main feature of surrounding reality comprehension by people – bearers of the archeological cultures of the eneolithic and bronze ages of Dnieper region. Basing on extensive comparative material, including both archeological artefacts and written sources, the article proves unity of ideas of the man of archaic epoch about his position in the system of the universe determined by the recurrence of the main archetypes. Symbol, myth, ritual show the different sides of a complex system of cosmogonical views, and the place of man in it. Among involved evidences of aforesaid the author enters a new – anthropomorphic – type of stone altars of Ingul catacomb culture into scientific circulation for the first time.

Key words: artefact, cult, perception of the world, myth, cosmology.

Petrauskas A. V., Koval' A. A. Use of stone in medieval burial of Zhytomyr's Polissya.

Stone is not a characteristic element of the Old Russian and Slavic burial mounds. However, on the territory of Zhytomyr Polissya there are a number of known burial monuments in which the stones of different sizes were used. On this territory the use of stone is also known in a later time – after the adoption of Christianity and even on the Christian cemeteries of the first half of the twentieth century. The most widespread theory in the research of this issue is the theory of spreading the above mentioned design features of the burials in connection with the resettlement of the Baltic tribe of Yatvingians. The observations on the use of stone in the burials

due to the specific geomorphological structure of Zhytomyr Polissya landscape have been proposed by the authors of the article.

Key words: stone, burial mound, krepidy, dolmen, stone crosses.

Romashko V. A. Stone production public Left-Bank Ukraine in the final stage of Late Bronze Age.

The article deals with the stone processing by the population of the final stage of the late Bronze Age of the Left-bank Ukraine on the materials of boguslavsko-belozerskaya culture (BBC) of the second half of the 13th–10th centuries B.C. There are three stages in the development of this culture: the proto-BB stage (the second half of the 13th century B.C.), the BB1 stage (the 12th–11th centuries B.C.), the BB2 stage (the 10th century B.C.).

Systematization of the materials shows that different kinds of stone goods which did not require much work input, special instruments and raw materials were being produced by boguslavsko-belozersky tribes in every settlement.

However, professional training was necessary for manufacturing many tools when processing quartzite, granite, diorite, diabase and other kinds of hard stone. Morphological uniformity of pestle-sceptres, mortars, cylindrical grinders, smoothing irons presented in the artefacts of BBC and other cultures of the late Bronze Age of the Eastern Europe may be explained by the existence of the specialized manufacturing centers. It is also concerned the processing of silicon. Existence of the specialized silicon processing centers of the final stage of the late Bronze Age on the territory of the Left-bank Ukraine is proved by the materials of the settlements Dibrova, Glubokoie Ozero-2 of the Seversky Donets situated near siliceous cretaceous screes. It gives evidence of the revival of silicon processing at the BB1 stage. Further development of silicon tool manufacturing by the tribes of BBC was at the BB2 stage. It was most significantly revealed in silicon sickle spreading.

Probably a short-term revival of the stone industry in the 12th–10th centuries B.C. on the territory of the Left-bank Ukraine was caused by the inevitable shortage of raw materials during the transition period from bronze metallurgy to iron metallurgy.

Key words: berezhnovsko-maievska culture, boguslavsko-belozerskaya culture, stone processing, silicon.

Feschenko Y. L. Anthropomorphic stele in burials Catacomb culture Ukraine.

In a catacomb funeral rite the basic types of the statutory plastic arts are presented: idols (anthropomorphous stele with complicated images on a surface), anthropomorphous steles (working up slabs with head like projection) and steles – stones (sculptural forms of natural origin with insignificant tracks of processing or without it), menhirs are altars (vertical placed stones which are accompanied by other ritual actions), small curried steles.

Correlation of types of the statutory plastic arts with basic parts of funeral complex (chamber, mine, burial mound embankment), conducted on materials of North black sea Region, allowed to reveal steady regularity of localization. So, small carefully polished up steles are fixed into chambers, next to bury. Idols and stylistically close to them anthropomorphous steles were placed on the surface of burial mound embankment. Menhirs are situated either on the bottom or in filling of mine. Steles – stones, rarer are anthropomorphous steles, are often met in a mine at an entrance of a chamber. The analysis of materials determine to examine stone anthropomorphous steles in mines as symbolic replacements of human oblations.

Interpretation of steles located in mines, from positions of expiatory oblations (to protective magic), but not from the point of view of embodiment in them godheads explains, their anthropomorphous schematic, absence of ritual symbols and signs. Setting of steles is in the inverted kind (downward by a head), intentional damage, it is constrained, probably, not only with a loss by them sacral semantics, and with the change of semantic value.

Key words: anthropomorphous steles, catacomb culture, catacomb, funeral ceremony, oblation.

Boyko O. V. The annotative review of researches for applicants of the Doctor and the Candidate of the history specialities which were defended in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2012.

A subject and maintenance of dissertations for the degree of Doctor and the Candidate of historical sciences which were defended in the specialized scientific advice D 08.051.14 in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2012 is considered. Only for a year 3 dissertations for the degree of Doctor (speciality 07.00.01 – history of Ukraine) and 16 dissertations for the degree of the Candidate (speciality 07.00.01 – history of Ukraine – 5 works, 07.00.02 – world history – 5 works, 07.00.06 – historiography, a source study and special historical disciplines – 6 works) were defended. All dissertations were ratified by the Department of education and science, youth and sport of Ukraine.

It is given the following information on every research work: theme, speciality, place (department) of work implementation, date of defence of dissertation, scientific consultant (for doctoral thesis) or leader (for candidate's thesis), his scientific degree and rank, place of work, data about official opponents. Considerable attention is spared to the compressed review of the personal achievements of authors especially to scientific novelty of their researches.

Key words: history, Scientific Advice, thesis, research, Doctor of sciences, Candidate of sciences, scientific novelty, official opponents, sources, historiography.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

1. Приймаються роботи, написані українською та російською мовами, обсягом 0,5–1 авт. арк.
2. Рукопис повинен мати такі елементи:
 - основний текст статті;
 - розширена анотація англійською мовою;
 - дані про автора.
3. Основний текст статті складається з таких структурних елементів:
 - **УДК** (зліва від центра, нежирно, 12-й шрифт);
 - **ініціали та прізвище автора** (по центру, жирно, 14-й шрифт);
 - **установа, яку представляє автор** (по центру, курсивом, нежирно, 12-й шрифт);
 - **назва статті** (по центру, великими літерами, жирно, 14-й шрифт, інтервал 1);
 - **анотація українською та російською мовами** (п. і. б. автора курсивом, жирно; назва статті жирно; текст анотації – два-три речення, за всією шириною, нежирно; усе – 12-й шрифт, інтервал 1);
 - **ключові слова українською та російською мовами** (під відповідними анотаціями, 4–5 термінів, нежирно, «ключові слова» курсивом жирно, 12-й шрифт, інтервал 1);
 - **текст статті** (за всією шириною, шрифт Times New Roman 14 із інтервалом 1,5, абзац 1,25, текстовий редактор Microsoft Word, поля: ліве 30 мм, праве 15 мм, верхнє та нижнє 20 мм);
 - **бібліографічні посилання** («Бібліографічні посилання» – по центру, жирно, 14-й шрифт; бібліографічні позиції – за всією шириною, 12-й шрифт, інтервал 1, за алфавітом; оформлення літератури: **Богачевська-Хомяк М.** Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995; Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 11, оп. 1, спр. 472; **Ковальова І. Ф.** А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 154–165; Таможенный устав Союза ССР (Утвержден ЦИК СССР 12.12.1924 г.) // Lawmix. Актуальная правовая информация [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lawmix.ru/docs_cccp/7703).
4. **Посилання** внутрішньотекстові, у квадратних дужках (наприклад: [7, с. 11], [10, арк. 61 зв.]).
5. **Розширена анотація англійською мовою** включає ініціали та прізвище автора, назву статті, ключові слова. Загальний обсяг – 900–1500 знаків із пробілами.
6. **Дані про автора** включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, учене звання, посаду, контактний телефон, e-mail.
7. Аспіранти, магістри та студенти надають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника.

Зміст ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Сніда Є. О. Історичні образи Т. Г. Шевченка в поезіях періоду «трьох літ» (1843–1845).....	4
Світленко С. І. Т. Г. Шевченко в житті та творчій спадщині С. О. Єфремова у дореволюційний період.....	9

* *

*

Стороженко І. С. Скільки ж було Запорозьких Січей за всю історію українського козацтва?.....	26
Нікітенко А. І. Жіноцтво в благодійній та освітній діяльності Київської старої громади (70–80-ті рр. XIX ст.).....	31
Перетокін А. Г. Політика царського уряду щодо відродження гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону після світової кризи 1900–1903 рр.	38
Архирейський Д. В. Організаційно-структурні трансформації митної системи УСРР у 1923–1924 рр.	46
Прокопов В. Ю. Роль Василя Галаси у польсько-українській взаємодії на Закерзонні 1945–1947 рр.	55

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Коломеец Ю. И. К вопросу о формировании в Швейцарии центра российской политической эмиграции в начале 1860-х гг.	63
Поляков С. И. Полемика вокруг адвокатской практики В. И. Ульянова.....	69
Павленко С. С. Основні функції консульств та особливості діяльності японського імперського консульства в Одесі (1889–1910).....	82
Бігун В. В. Оперативний штаб рейхслайтера А. Розенберга: створення, завдання, організаційна структура.....	90
Немич О. В. Динаміка роботи «Групи семи» 1970–1980 рр.: етапи, проблеми, досягнення.....	97

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Воронов В. І. Внесок Д. І. Багалія в розробку джерелознавчих проблем історії України.....	111
Курзенкова А. О. Інформаційні можливості скандинавських рунічних написів як протокниг.....	121
Жиляєв В. В. Князівський сепаратизм у Східній Європі пізньосередньовічної доби: співвідношення джерельної та позаджерельної інформації.....	129
Яковенко О. В. Г. А. Глінка – перший російський дослідник давньоруського язичництва.....	139

Пестрикова О. В. Польські історики Львова другої половини XIX ст.: до питання про термінологічне визначення осередку в історіографії.....	145
Якімова І. В. Жінки в археологічній науці України в другій половині XIX – у кінці 30-х рр. XX ст.: біоісторіографічний аспект.....	153
Головіна О. В. Історіографія діяльності монархічних політичних об'єднань у Державній думі Російської імперії початку XX ст.....	160
Медведовська А. Ф. Холокост в Україні у спогадах та уявленнях неєврейського населення.....	170

АРХЕОЛОГІЯ

Ковалева І. Ф. Камень в культовій практиці древнього населення Придніпров'я.....	175
Петраускас А. В., Коваль А. А. Использование камня в средневековых погребениях Житомирского Полесья.....	185
Ромашко В. А. Камнеобрабатывающее производство в Левобережной Украине на заключительном этапе позднего бронзового века.....	193
Фещенко Є. Л. Антропофорфні стели в похованнях катакомбної культури України.....	196
Бойко О. В. Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій із історичних спеціальностей, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара у 2012 р.	203
Summary.....	222
Вимоги до оформлення статті	233

Наукове видання
Вісник
Дніпропетровського університету
Серія: Історія та археологія
Випуск 22

Заснований у 1993 р.
Українською, російською та англійською мовами
Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія ДК № 289 від 21.12.2000 р.

Рекдактори А. Я. Пащенко, Л. В. Дмитренко
Технічний редактор Т. І. Севост'янова
Коректор Т. А. Белиба
Оригінал-макет

Підписано до друку 10.12.2014 □ Формат 70×108^{1/16}.
Папір друкарський. Друк плоский. Ум. друк. арк. Ум. фарбовід. Обл.-вид. арк.
Тираж 100 прим. Зам № 6726.

Віддруковано в ТОВ «Роял Принт»
49052, м. Дніпропетровськ, вул. В. Ларіонова, 145,
тел. (056) 794-61-04
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4765 від 04.09.2014 р.